НОВОПАЗАРСКИ ЗБОРНИК

6

НОВИ ПАЗАР 1982.

НОВОПАЗАРСКИ ЗБОРНИК

6

НОВИ ПАЗАР 1982.

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР:

Др Петар Влаховић
Радомир Станић
Др Андреја Андрејевић
Др Марко Поповић
Мр Мехмед Бејић
Исмет Ђребрња
Саит Качапор
Владета Паламаревић
Драгица Премовић - Алексић
Др Ејуп Мушовић

УРЕДНИК

Др Ејуп Мушовић

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА

Владета Паламаревић

ИЗДАВАЧ:

Завичајни музеј у Новом Пазару

НАСЛОВНА СТРАНА:

ЗЛАТНА ПАКТОРАЛА ИЗ НОВОГ ПАЗАРА

Тираж: 800

Штампа „Слово" Краљево

САДРЖАЈ

Страна

Др Јованка Калић
Др Марко Поповић
ИСТРАЖИВАЊА У ДЕЖЕВУ 5

Др Душица Минић
СТАКЛЕНА ЧАША ИЗ СРЕДЊОВЕКОВНОГ ТРГОВИШТА 19

Др Марко Поповић
ОСТАЦИ МАНАСТИРСКОГ КОМПЛЕКСА У МИТРОВИ КОД ТУТИНА 23

Др Андреј Андрејевић
О ИСЛАМСКОЈ МОНУМЕНТАЛНОЈ УМЕТНОСТИ XVI ВЕКА У ЈУГОСЛАВИЈИ 31

Срета Пецињачки
ТРИ ФАКТОГРАФСКЕ МИНИЈАТУРЕ ИЗ 1750—1815. ГОДИНЕ 43

Др Ђорђе Микић
БОЈКОТ АУСТРО-УГАРСКЕ РОБЕ У ТУРСКОЈ У АНЕКСИОНОЈ КРИЗИ 1908—09. ГОДИНЕ 49

Др Ејуп Мушовић
ГЛУХАВИЦА 67

Мустафа Мемић
УЧЕНИЦИ ВЕЛИКЕ МЕДРЕСЕ И РЕВОЛУЦИЈА 75

Михаило Милинковић
КАСНОАНТИЧКА УТВРЂЕЊА У ОСТРОВИЦИ И ШАРОЊАМА КОД ТУТИНА 131

Саит Качапор
ЖИВОТНИ ПУТ И ВАСПИТНО-ОБРАЗОВНИ РАД УЧИТЕЉА СТАНИМИРА СТАНИМИРОВИЋА 141

Мр Изудин Шушевић
НОВИ ПАЗАР У ПОПИСУ ИЗ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XVI ВЕКА 155

Страна

Драгиша Премовић - Алексић
НЕКОЛИКО СРЕДЊОВЕКОВНИХ ПОВЕЉА И ПИСАМА ПИСАНИХ У СЛЕНИЦИ, ДУГОЈ ПОЉАНИ, ГЛУХАВНИЦИ, ТРГОВИШТУ И НОВОМ ПАЗАРУ 169

Др Војислав Јовановић
ИСТРАЖИВАЊЕ СРЕДЊОВЕКОВНИХ НЕКРОПОЛА НА ТРГОВИШТУ — ПАЗАРИШТУ 1981. И 1982. ГОДИНЕ 183

Др Душица Минић
Петар Поп - Лазић
ТРГОВИШТЕ — СРЕДЊОВЕКОВНО НАСЕЉЕ 185

Др Душица Минић
Обреновић Вукадин
РЕЗУЛТАТИ АРХЕОЛОШКОГ РЕКОГНОСЦИРАЊА ОКОЛИНЕ СЛЕНИЦЕ 189

Др Срећојуб Живановић
СКЕЛЕТИ СА ЛОКАЛИТЕТА ЦРКВИНА У ТУТИНУ 205

Рахман Рецовић
ЛЕГЕНДЕ ИЗ НАШЕГ КРАЈА 213

Вesko Пајковић
ПРИКАЗ ГЕОЛОШКОГ САСТАВА И ТЕКТОНСКОГ СКЛОПА ТЕРЕНА ОКОЛИНЕ НОВОГ ПАЗАРА СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ПАЛЕОГРАФИЈУ ПАСТАНКА И ПОЈАВЕ МИНЕРАЛНИХ СИРОВИНА 219

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА У НОВОПАЗАРСКОМ КРАЈУ 1982. ГОДИНЕ 235

J. Калић — М. Поповић

ИСТРАЖИВАЊА У ДЕЖЕВУ

Прошлост средњовековног Дежева готово да није занимала савремене истраживаче. Оно мало података што је преживело историју било је неспорно, могло се користити без већих тешкоћа тако да се данас може рећи да је Дежево и познато и непознато у историографији. Тај несклад већ сам за себе је довољан подстицај да се детаљније проучи историја тог питомог и природом обилато обдареног села, недалеко од Ђурђевих ступова.

Већ прва вест коју историја памти о Дежеву учинила га је веома значајним. Записао ју је познати српски архиепископ Данило II у вези са абдикацијом краља Стефана Драгутина 1282. године. Владар је за време лова, недалеко од града Јелеча, несрећним случајем пао с коња и сломио ногу. У земљи је — бележи писац — завладала велика узбуна и страх од напада суседних владара. Краљ Драгутин је одлучио да напусти престо. Позвао је к себи млађег брата Милутина и овај је дошао „у место звано Дежево у области жупе рашке".[1] Ту су се браћа договорила о међусобним односима, истина само делимично, и ту је краљ Драгутин свечано, на државном сабору, предао власт и круну брату Милутину. Архиепископ Данило II завршава овај одељак тврдњом да је Драгутин своме брату даровао краљевство „в Расе в месте рекоми ем Дежеве".[2]

Поводом описаних догађаја у вези с примопредајом власти 1282. године треба указати на једну нејасност, односно грешку која је завела многе истраживаче. Потекла је од Константина Јиречека и изазвала трајне последице. Наиме, у тексту архиепископа Данила II, поводом несреће која је у лову задесила краља Драгутина, дословно стоји да је он једном са својом властелом и под градом Јелечом пао с коња и сломио ногу. Ту нема ни речи о томе да се Јелеч налазио у рашкој жупи.[3] Писац је извесно познавао тај крај колико и рашку жупу, јер је као старешина манастира св. Стефана у Бањској једно време управљао поседима који су се налазили расути и у једној и у другој области. Данило II у своме делу помиње Рас и рашку жупу само поводом Драгутинове абдикације у Дежеву. Међутим, К. Јиречек је у својој чувеној „Историји Срба" уз помен Јелеча додао „у рашкој жупи" и тиме битно усмерио даља разматрања положаја рашке жупе.[4] Касније је то преузео Л. Мирковић и унео у свој познати превод Даниловог Зборника биографија српских краљева и архиепископа.[5] Тако је Јиречеково тумачење Даниловог податка о Јелечу широко прихваћено у стручној литератури. Јелеч је у рашку жупу

сместио К. Јиречек, а не архиепископ Данило II. Да су Јелеч и Рас две посебне целине указују подаци повеље коју је почетком XIV века издао краљ Стефан Милутин за своју задужбину манастир св. Стефана у Бањској, а потврђују и рани турски пописи — средином XV века посебно се наводе вилајети Јелеч и Рас.[6]

За живота Данилова помиње се Дежево још једном. У другој деценији XIV века, у поменутој хрисовуљи краља Милутина за манастир Бањску, набрајају се поседи које је владар даровао тој цркви. Ту се наводи „у Расу села Дежево, Сути и Бохово" са заједничким међама.[7]

Нема сумње, Дежево је важно место у рашкој жупи предтурског доба. Наведени подаци откривају, поред осталог, да је то била баштина Немањића. То наговештава већ чињеница да се повређени владар 1282. године повукао у Дежево и ту, у присуству властеле и представника цркве, доноси изузетно значајну политичку одлуку. И другде у Европи се владар у таквим приликама обично повлачи на своја имања. Да се Дежево убрајало у тзв. крунске поседе Немањића показују подаци већ поменуте повеље краља Милутина за манастир Бањску. Дарујући Дежево свом манастиру (пре 1316. године) владар нигде не помиње да је то узео у замену од било кога, да је купио или одузео неком, како се то иначе чини у повељи. На крају хрисовуље краљ Милутин каже како је образовао велико властелинство своје задужбине: он наводи да је „од свога" дао, или купио, или од других изменио, или другима заменио поседе, при чему посебно помиње српског архиепископа. Ту мисао у истом документу изриче са своје стране и краљ Драгутин. По његовим речима српски владар је набројане поседе дао „из области краљевства", или купио, или изменио од других или заменио, опет истичући личност српског архиепископа. Најзад то оснажује повељом касније и архиепископ Никодим.[8]

Пажљивија анализа текста Светостефанске хрисовуље показује да је поменута тврдња тачна. Већи број села, планина, прихода и других права, краљ Милутин је заиста даровао „од свога". Кад је био принуђен да прави замену поседа, он то изричито и наводи. За имања која је дао манастиру, а раније су припадала архиепископији, дао је обештећење у Приморју. Један посед је заменио дарујући претходном кориснику друго село. Село Родобрдо је владар купио, а за Хрвастије у Зети се каже да је због невере одузето пређашњем кориснику.[9] Нека села су, опет, била у рукама ситне властеле, па се и она поименице набрајају. Међу њима је био и Доброслав Стенковић, који је држао једно село у Расу. Више поменутих села је уступљено манастиру св. Стефана у Бањској. Увек се пажљиво наводе имена тих села, као и пређашњи корисници које владар потчињава својој задужбини. Свака промена феудалног господара изричито се наводила. Таквих података за Дежево нема. То упућује на закључак да га треба сврстати у прву групу владаревих дарова, у оно што је краљ Милутин поклонио „од свога". Подједнако је значајно да је и „бивши краљ" Драгутин потврдио Светостефанску хрисовуљу, па и уступање Дежева новом манастиру.

Дежево је тако почетком XIV века укључено у велико властелинство манастира св. Стефана у Бањској. То је уједно и последњи податак о њему до турског освајања. Име села се одржало вековима, са малом

именом. Од средњовековног назива **Дежево**, што је правилније, постало је временом **Дежева**, а река Пнућа, на којој се оно развило, данас се зове Дежевска река. Име Пнуће одржало се још само у називу потеса на Дежевској реци, у области утока те реке у Рашку. Сеоска имања у катастарским општинама Постење и Пуђевова одређују се и данас именом Пнуће.[10]

Дежево ипак није пало у заборав. Народно предање је чувало успомену на протекле догађаје. Чудном игром случаја причу о Дежеву је чуо радознали дубровачки трговац Никола Бошковић, родом из Орахова у Поповом Пољу код Дубровника, познатији као отац чувеног научника Руђера Бошковића. Дуго је живео у Новом Пазару и одлично познавао овдашње пределе. У другој половини XVII века прокрстарио је многе крајеве. Обилазио је српске манастире и цркве и радо се распитивао о њима, као и о другим знаменитостима. Гледао је и слушао истовремено. Своје пословање у новопазарском крају морао је да обустави када су 1688. године, и следећих година, велики немири захватили и тај крај. Великом рату између Аустрије и Турске својим устанцима придружили су се и Срби.[11] Напуштајући рашке пределе, понео је собом и својим животним искуством и слику о српским старинама. Пред крај живота, у Дубровнику, саставио је спис о манастирима у Рашкој. Изгледа да је само казивао своје успомене, а да их је бележио чувени језуита, Италијан Филип Ричепути.[12] Тако су сачувани драгоцени подаци о Сопоћанима, Ђурђевим ступовима, манастиру Студеници и другим црквама уочи разарања која су их потом задесила. Између осталог, занимао се Никола Бошковић и за дворове српских владара. Забележено је да се у целој Рашкој нису могле видети палате и остале зграде у којима су они живели, али додаје „многи сматрају да су они становали у Дежеву близу брда св. Ђурђа (манастир Ђурђеви ступови).[13]

Аустро-турски рат крајем XVII века завршио се поразом аустријске војске, повлачењем према Београду и одмаздама које су Турци вршили над српским живљем и посебно, црквама. Тада су страдали Ђурђеви ступови, опустела је Студеница. Сећање је опет надвладало стварност. Прича о знаменитој средњовековној прошлости Дежева, јавља се поново крајем XVIII века. Разносили су је, нема сумње, сами мештани и житељи овдашњих крајева. Неки међу њима су живели као монаси у манастиру Студеници. Остала су забележена имена монаха Константина, родом из Дежева, потоњег игумана манастира Студенице (умро 1799. године), затим монаха Руфима из Дежевске реке којега су Турци погубили у Новом Пазару 1806. године.[14]

„Двори Немањића“ у Дежеву помињу се у време првог српског устанка. Године 1806. Карађорђе је започео ратне операције против Турака. Тако је, између осталог, наредио пожешком и карановачком капетану Радичу Петровићу да са одредима из Шумадије крене уз Ибар према Новом Пазару. Писмом од 9. фебруара 1806. године позвао је на устанак народ у јеличкој нахији и новопазарском крају. Окупљене снаге устаника заузеле су положај на реци Дежеви, како то бележи савременик,

„Где су били Немањића двори,
но што о том историја збори“.

То су речи студеничког монаха Герасима Георгијевића, потоњег владике шабачког. По њему, ту се развила жестока борба у којој су устаници поражени. Турци су за одмазду продрли до манастира Студенице крајем марта 1806. године, опљачкали га и попалили. Међу побеглим студеничким монасима налазио се тада и Герасим Георгијевић, који је касније, 1813. године, саставио „Сказаније о пленењу и разорењу свете обитељи Студенице". Писац на два места помиње „дворе Немањића" у Дежеву. Остаје нејасно да ли је реч о податку из неког старог записа или усменом предању.[15]

Дежево је ушло и у српске народне песме. Појављује се оно у XIX веку заједно са интересовањем за производе народног духа, претежно епова. „Стари дворови" у Дежеву стављени су у ред најзначајнијих споменика прошлости и требало је да сведоче о величини немањићког градитељства. Војвода Милош се обраћа „господи латинској" наводећи задужбине српских владара, па каже:

„Да видите лавру Студеничку
недалеко од Новог Пазара!
Да видите Ђурђеве ступове
код Дежеве, старијех дворова,
задужбине цара Симеуна!"[16]

Нове податке добио је средином XIX века руски дипломата и писац А. Ф. Гиљфердинг. Њему је свештеник из Новог Пазара, Рако, с Ђурђевих ступова показивао околину. Знао је више појединости о томе крају, поред осталог и податак да су у Дежеву радо боравили Немања и његови потомци.[17] И касније се у разним облицима јавља предање о присуству Немањића у Дежеву. Народ је маштовито везивао поједине догађаје из породичног живота Стефана Немање за дежевски крај. Ту фолклор застире историју. Плету се различите приче, често сасвим личне. Једна под насловом **Вечити престо** чак изричито помиње „жупанов двор" у Дежеву.[18]

Народ је, нема сумње, историјске личности и догађаје стапао, сливао у своју слику о њима. Питање је колико је слика на којој се они јављају тачна. Свако је знао за Ђурђеве ступове, Студеницу, Дечане или Прилеп Марка Краљевића, на пример. Део су историјске истине на којој је почивала прича. Дежево се нашло у најужем кругу споменика којима је народни песник одређивао епоху. У цитираној песми војвода Милош слушаоцима одређује положај Ђурђевих ступова близином Дежева, односно старих дворова у њему. Дежево се, дакле, дубоко урезало у свест народа, а да нисмо знали историјску основу тога става.

Систематска историјско-географска истраживања Дежева започела су 1975. године у оквиру проучавања историје средњовековног Раса. Одвијала су се у неколико фаза. Најпре се приступило сабирању историјске грађе о Дежеву дијахроно посматрано, кроз све епохе прошлости (историјски извори, домаћи и страни, затим картографска и друга грађа). У томе склопу обављена је аналитичка провера катастарских пописа, који постоје у Геодетској управи у Новом Пазару. На жалост, старијих попи-

са њима. Постоје само они сачињени после другог светског рата. На основу тако сакупљене и детаљно проучене грађе и извора, почела су теренска истраживања која су обједињавала методе историјске географије и археолошког рекогносцирања. Већ први резултати су дали охрабрујуће изводе.[19]

У старијој научној литератури су двори „цара Симеуна" тражени у селу Митрова Река на Дежевској реци. Забележено је својевремено да је ту некада живео један Турчин који је на свој начин чувао успомену на „старог сајбију", свога претходника, који је изгубио земљу. Турчин је дозвољавао своме поверенику да у његовим баштама набере воћа ради сећања на старог власника.[20] Касније је Стојан Новаковић прихватио вест о двору Немањића у Митровој Реци.[21] Чињеница је да се у XIX веку, а и данас, читав крај око села Дежева назива — Дежева, па је и Новаковићево тумачење било могуће.[22] Међутим, пажљива анализа извора отклања ту могућност. Наиме, архиепископ Данило II изричито тврди да се повређени краљ Драгутин 1282. године налазио у Дежеву и ту, у место Дежево је дошао Милутин, и ту, у месту Дежеву је оболели владар предао власт своме брату. Српски архиепископ и најближи сарадник краља Милутина, није мислио на подручје Дежева, него на место Дежево. Стога отпада могућност да се чувени сабор 1282. године одржао у било ком оближњем селу. За данашње село Митрова Река се сматра да својим именом чува успомену на средњовековну цркву св. Димитрија, која је заједно са селом Бенковом дарована манастиру св. Стефана у Бањској почетком XIV века.[23]

Према томе, у данашњем селу Дежеву, како то историјски извори сведоче, требало је тражити трагове цркве без које се не може ни замислити стално место боравка средњовековног владара, поготову не оно у којем је краљ Драгутин 1282. године уступио престо своме брату. Улога цркве у таквим приликама била је пресудна.

Микротопонимија дежевског краја и данас чува трагове средњовековне културе. Препознају се они у међама сеоских имања, у називима потеса, косина и у причама мештана. У самом Дежеву постоји тзв. Немањина чесма. Налази се иза нове школе, на благој падини према реци. То је извор воде коме се приписују особена својства и за који се везују разна тумачења. Године 1950. чесма је обновљена тако да је старо стање из основа измењено. Изгледа да је тада уништен и старији натпис. Још 60-тих година овог века могле су се код чесме видети 2—3 плоче, док је данас видљив само један средњовековни надгробни камен.[24] „Немањина чесма" је веома поштована у селу. Мештани своје поседе у околини одређују њеним положајем. У народу се верује да су се у њеној близини налазили „Немањини двори". Иако површинских археолошких налаза није било, многи су елементи указивали на постојање вредног локалитета.

Прва пробна сондажна истраживања на локалитету обављена су 1980. године. На простору катастарских парцела 90. и 91. отворене су три сонде.[25] Једна од њих била је постављена на месту где су се на недавно преораном делу локалитета јасно назирали трагови шута. У тој сонди, непосредно испод оранице, откривени су остаци зидова и трагови фресака у шуту за које се већ тада могло претпоставити да припадају некој црквеној грађевини. На основу ових резултата на локалитету су, септембра 1981. године, започета систематска археолошка истраживања, која

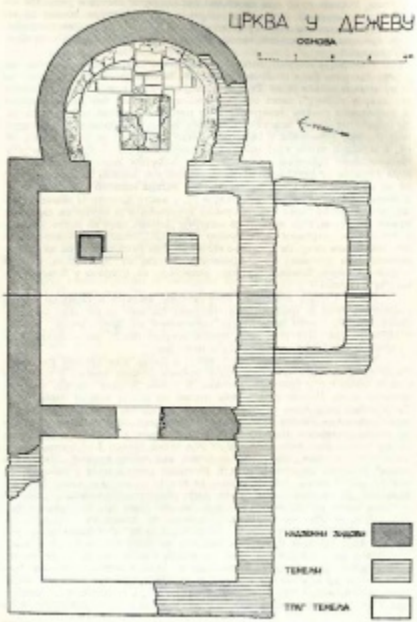

ЦРКВА У ДЕЖЕВУ
ОСНОВА
НАДЗЕМНИ ЗИДОВИ
ТЕМЕЉИ
ТРАГ ТЕМЕЉА

су завршена у току августа 1982. године. Откривени су у целини остаци цркве, делимично је истражена некропола која се налазила око храма, а пробним сондама истражена је и непосредна околина.[26]

Остаци цркве, услед разорања и разношења грађевинског материјала са локалитета, што се чинило све до недавно, као и обраде земљишта, релативно су слабо сачувани.[27] Зидови јужне половине цркве и део олтарске апсиде очувани су само у темељима, док су делови западног и северног зида припрате у новије време порушени до дна темеља. Али и поред доста слабог стања очуваности цркве у целини, у току археолошких истраживања дошло се до читавог низа драгоцених података о некадашњем изгледу и значају овога храма.

Црква, којој припадају откривени остаци зидова, била је једнобродна. Имала је издужену правоугаону основу са пространом потковичастом апсидом на истоку и призиданом бочном капелом са јужне стране. Црква је била дугачка 16 м, а широка, без бочне капеле, око 7 м. Унутрашњи простор храма био је подељен једним зидом на наос и нартекс, док два зидана стубца раздвајају олтарски простор од наоса. Зидови цркве, односно наоса, нартекса и олтарске апсиде грађени су истовремено. То се јасно уочава, како у њиховим темељним зонама тако и код сачуваних надземних делова, где су зидови такође у међусобној грађевинској вези. Темељи зидова грубо су грађени од кабастог ломљеног камена и речног облутка, уз обилну употребу кречног малтера. Очувани надземни делови зидова, чија ширина износи 0,80 м, били су грађени од већих, мало притесаних комада пешчара слаганог у неправилне редове. То се добро може уочити код северног зида, који је најбоље сачуван, местимично и до 0,80 м висине, као и код зида олтарске апсиде. Спољне фасаде цркве биле су изгледа само дерсоване. Све површине зидова у унутрашњости храма биле су покривене живописом од кога су остали очувани мање површине доњих зона на откривеним деловима зидова, као и мноштво фрагмената у шуту.

Остаци зидова јужне капеле откривени су само у темељима, где им ширина износи око 5,65 м. Између јужног зида цркве и зидова бочне капеле јасно се уочава непостојање грађевинске везе, као и неподударност у дубинама темеља, што указује да ова капела није грађена истовремено са црквом.

Припрата цркве слабо је сачувана. Остаци улаза у припрату, који се вероватно налазио на западном зиду, у целини су разорени. Са спољне стране западног зида, јужно од некадашњег улаза, сачувана је призидана конструкција, која вероватно представља остатак седишта испред цркве. Код делова зидова припрате, који су у целини разорени, откривени су обриси темељне јаме укопане у здравицу. У надземном делу сачуван је само преградни зид између наоса и припрате, са остацима врата ширине око 1,20 м. На овом преградном зиду у припрати сачуване су мале површине најниже зоне живописа. Трагова некадашњег пода у припрати нема.

Наос, који је по својим димензијама готово једнак површини припрате, био је са два зидана стубца одвојен од олтарског простора. Северни стубац, сачуван до висине од 0,70 м, био је грађен од клесаних блокова пешчара. У доњем делу има лепо профилисану стопу изнад које се дизало стабло стубца. Уз југозападни угао, у стопи стубца налази се уоче-

но лежиште за постављање парапетне плоче. Ова плоча откривена је дислоцирана у шуту, у унутрашњости припрате. Предња страна плоче има широки профилисани оквир, који омеђава средње удубљено поље. Са задње стране, која је равно и грубо клесана, видљиви су очувани трагови два удубљења у којима су се налазиле куке за шарке двери. Цела плоча била је превучена слојем фреско малтера и живописана, при чему је била маскирана њена претходна клесарска обрада. Сличан случај био је и са обрађеном стопом ступца, чија је камена профилација, такође, у целини била прекривена фреско малтером. Од јужног ступца очуван је само темељ, а у непосредној близини, у шуту, откривен је један профилисани комад некадашње стопе.

На откривеним надземним деловима северног и западног зида наоса очуване су веће површине доње зоне живописа. Од некадашњег пода у наосу постоје само две плоче уз западни зид. На осталим површинама,

Северни стубац са парапетном плочом у првобитном положају

нарочито око јужног ступца, откривена је малтерна подлога пода са отисцима повађених плоча.

Простран олтарски простор обухвата део између ступаца и источног зида, као и апсиду. На спојевима источног зида са зидовима олтарске апсиде налазе се два пиластра. Уз северни пиластар, у шуту, откривен је комад његовог завршног венца са очуваним деловима живописа. Већим делом зидови апсиде очувани су изнад темеља. Дуж целог унутрашњег лица зида апсиде откривени су остаци призиданих седишта— синтронона. У темену апсиде, нешто истурен и са једним степеником напред, налази се зидани трон. На простору испред трона очуван је део некадашњег пода рађеног од лепо обрађених камених плоча. У средишњем делу апсиде откривени су веома оштећени остаци велике зидане часне трпезе, над којом се запажају две хронолошки веома блиске фазе грађења. Цео синтронон заједно са троном, па чак и степеником био је прекривен живописом, који се у знатној мери сачувао. Такође су очувани и трагови живописа и на странама часне трпезе.

Посматрани у целини, очувани остаци фресака на зидовима дају јасну слику само о најнижој зони некадашњег живописа, где се налазила сликана драперија. Поља са драперијом уоквирена су тракама црвене боје на белом позађу. Сама драперија била је сликана белом бојом на црном позађу, док су јој сенке набора сликане светлим окером. У средишту сваког дела драперије налазио се орнамент сликан наизменично црном, односно црвеном бојом. Горњу површину седишта у олтару прекривао је орнамент у виду лозице, сликан црном бојом на белом позађу и уоквирен са две црвене траке. Сличан орнамент налазио се и на степенику трона. Посебно су занимљиви трагови фреско декорације на остацима северног ступца и парапетне плоче олтарске преграде. На предњој страни ступца сачуван је само део тамно зеленог позађа, док су са његове северне и источне стране на истом позађу остали трагови сликане степенасте стопе и стабла стуба, који вероватно припадају композицији Светих столпника. На предњој страни парапетне плоче, у удубљеном пољу, сачуван је део крста сликан жутом бојом са црвеним сенкама на белом позађу. Између кракова крста налазе се црвеном бојом исписана крупна слова IC — XC — N K. На фреско малтеру који прекрива клесани профилисани оквир налази се део орнаменталне траке са црно сликаном стилизованом представом ужета између две црвене траке. На равној задњој страни налази се приказ расцветалог крста на голготи, сликан црвеном бојом на белом позађу. Бочна вертикална страна плоче имала је орнаменталну траку са приказом стилизоване лозице. Слична сликана лозица, очувана у фрагментима, налазила се и и на стопи северног ступца. На делу венца, којим се завршавао северни пиластар у олтару, сачуван је готово у целини орнамент који се развио из куфског писма, сликан црвеном бојом на белој позадини.

Драгоцене податке о некадашњем живопису пружају и налази комада фреско малтера из шута. Откривено је око 2.800 фрагмената, који претежно потичу из олтарског простора и дела уз северни зид. На неколико блокова сиге има, такође, очуваних фрагмената живописа. Међу откривеним фрагментима већина је оних који потичу са сликаног сокла, затим од бордура или тамно плавог позађа. Има фрагмената са сликаном дра-

перајама одоздо и траговима сигнатура. На малом броју сачуваних фрагмената има остатака инкарната, пастозно сликаног, који је услед дотрајања доста оштећен.

Од некадашње пластичне декорације цркве, поред раније поменуте парапетне плоче, откривено је само пет фрагмената који потичу из шута у наосу. Само један од њих, који представља део розете или можда конструкције прозора, клесан је од пешчара. Остали су рађени од сиге. Њихово некадашње место у оквиру грађевине за сада се не може поуздано утврдити, пошто то захтева детаљније анализе.

У време када је почело разарање грађевине, пре образовања слоја шута, биле су повађене готово све подне плоче, осим на делу у олтару. На нивоу подлоге пода у припрати откривене су зоне запечене земље са траговима ватришта и ретким налазима фрагмената керамике. У истом слоју, изнад малтерне подлоге пода, као и над подним плочама у олтару, такође је било налаза керамике и пар фрагмената прозорских окулуса. Сви ови налази несумњиво потичу из времена када је црква већ била напуштена, односно када започиње њено постепено рушење. Међу налазима керамике претежно су заступљени фрагменти лонаца и знатно ређе делови глеђосаних крчага. По стилским и типолошким одликама ови налази керамике могли би се доста поуздано датовати у крај XIV или прве деценије XV века.

Црква у Дежеву — општи изглед после ископавања 1983. године
(Снимио: М. Поповић)

На простору око цркве постојала је некропола, а сахрањивање је вршено и у самој цркви. У наосу је откривен само један гроб, уз север-

ни зид, са мушким скелетом без гробних прилога. С обзиром да је земља у раци била чиста, без трагова шута, може се претпоставити да је сахрањивање овде извршено пре напуштања и разарања цркве. У простору припрате откривено је укупно 14 гробова. По свему судећи, сви ови гробови били су укопани у време када је црква већ делимично била у рушевинама. Само за један, гроб 16, може се претпоставити да је укопан у време док је црква још служила. Скелет у овом гробу лежао је нешто дубље од осталих и био је засут чистом земљом без шута. У јужној бочној капели сахрањивање није вршено.

Уз западни зид цркве, претежно са северне стране, сачувано је неколико већих, грубо клесаних надгробних плоча од пешчара. Само уз једну од ових плоча налазио се и вертикални надгробни споменик, клесан у виду штита, са пластичним крстом на предњој страни. У слоју оранице, испред западног зида цркве, нађено је више фрагмената танких надгробних плоча од белог мермера. На одломцима трију плоча откривени су делови ћириличких надгробних натписа. Један од њих, по облику слова, могао би се датовати у почетак XIV века, док је други вероватно настао на прелазу XIV-ог у XV век. Некропола на простору око цркве делимично је истражена са неколико сонди. Утврђене су јој границе које обухватају простор од око 20 метара од зидова цркве.

Од укупно истражених 62 гроба на локалитету, само у два је било гробних прилога. У гробу 11, у устима скелета, откривена је половина једног танког бронзаног јако кородираног новца, а у гробу 12, у шаци скелета, један вучји зуб, вероватно култног или магијског значења. Код већине гробова запажена је појава дрвене даске поклопнице, а код појединих, знатно ређе, и појава трагова дасака са бочних страна. Посебно обрађених гробних конструкција није било.

Сондажно истраживање шире околине вршено је северно од цркве, на простору катастарских парцела 85—89. Отворено је пет сонди, димензија 8 x 2 м. У сонди XII, удаљеној од цркве око 25 м према северозападу, откривен је само танак културни слој, који се према налазима керамике може датовати у позни XIV век. У остале три сонде према северу културни слој одређују налази и трагови објеката из XIX века. У сонди XXII, која је отворена на парцели 85, око 80 м северозападно од цркве, откривен је насеобински слој са бројним налазима фрагмената керамике из XVI и почетком XVII века.

Систематским археолошким истраживањима, која су управо завршена, у целини су откривени остаци цркве, делимично истражена некропола и сондирана ближа околина. На основу добијених резултата, који захтевају даљу анализу, без чега се не могу доносити поуздани закључци, могу се изнети прве претпоставке о времену настанка и функцији овог, несумњиво, значајног храма.

Црква у Дежеву, према одликама своје архитектуре и сачуваним остацима живописа, највероватније потиче из прве половине XIII века. У време одржавања Дежевског сабора 1282. године, црква је несумњиво већ постојала. Наведени археолошки налази, који су откривени у слоју изнад шута, указују на време првог пустошења цркве, највероватније током последње деценије XIV века. То се може повезати са првим турским продорима на ово подручје.[9]

Услед недостатка налаза у гробовима, хронолошки распон некрополе тешко је поуздано утврдити. Судећи по облицима надгробних плоча и остацима натписа, може се претпоставити да је некропола око цркве и касније у рушевинама храма коришћена током XIV и XV века, када се, изгледа, коначно гаси.

У околини цркве нису откривени остаци објеката који би са њом били једновремени. То указује на чињеницу да се дежевски храм није налазио у оквиру манастирског комплекса, него је био у непосредној близини владарског двора. Овај закључак не искључује могућност да је црква у Дежеву служила потребама двора, чија локација још увек није позната.[15]

НАПОМЕНЕ

1. Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866., 25.

2. Животи краљева и архиепископа српских, 27.

3. Животи краљева и архиепископа српских 23—24.

4. К. Јиречек, Историја Срба I, Београд 1952., 189.

5. Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских, превео Л. Мирковић, изд. Српска књижевна задруга, Београд 1935., 22.

6. Х. Шабановић, Крајиште Исабега Исхаковића, изд. Оријентални институт, Сарајево 1964., 3.

7. Светостефанска хрисовуља, изд. Љ. Ковачевић, Споменик Српске краљевске академије 4, 1890., 3.

8. Светостефанска хрисовуља 9—11.

9. Светостефанска хрисовуља 2—4.

10. Према катастарском попису из 1966. године у катастарској општини Постење налазе се поседи сељака „Дубље-Пазиће" уз саму Дежевску реку. То су имања Петровић Милојка (поседовни лист 191); Петровић Градислава (поседовни лист 192); Хамзагић Аса (поседовни лист 232); Грачанин Алема (поседовни лист 277); Рослић Вукомира (поседовни лист 324) и др. У катастарској општини Пућинова то су поседи на десној обали Дежевске реке, између манастира Ђурђевих ступова и Дежевске реке: Ољашевић Радосав (поседовни лист 45); Ољашевић Нестор (поседовни лист 46); Милутиновић Драгослав (поседовни лист 50) и др. Уп. секцију Нови Пазар 1:50000, где је област знатно шире постављена.

11. Нови Пазар и околина, изд. Књижевне новине, Београд 1969., 171—180 (В. [illegible]).

12. Текст Николе Бошковића под насловом «Relazione dei monasterii della provincia di Rassia datoci dal signore Nicolo Boscovich in Ragusa» објавио је недавно М. Пантић, Дубровчанин Никола Бошковић и Рашке старине, Зборник за ликовне уметности Матице српске 8, 1972, 258—260.

13. М. Пантић, нав. дело, 259.

14. Герасим Георгијевић, Знаменити догађаји новије србске историје, Београд 1838, 8—13, 89—90.

15. Герасим Георгијевић, нав. дело, 8.

16. Вук Ст. Караџић, Српске народне пјесме II, Беч 1845 (изд. Нолит 1977), 134—138.

17. А. Ф. Гиљфердинг, Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији, Сарајево 1972., 133.

18. М. Милојевић, У тами блата, изд. Просвета, Београд 1974, 140—141; Е. Мушовић, Неколико легенди из средњовековне Рашке, Новопазарски зборник 3, 1979., 77.

19. Руководилац пројекта др Ј. Калић, чланови екипе 1975. г.: П. Стојковић, историчар, Д. Мркобрад, археолог. Уп. Ј. Калић, Дежево у средњем веку, Зборник радова Византолошког института 20, 1981., 75—85.

20. М. Б. Милићевић, Кнежевина Србија, Београд 1876., 685—686.

21. Ст. Новаковић, Рас—Пазар—Новипазар, Глас Српске краљевске академије 88, 1911., 17.

22. На аустријској генералштабној карти из 1904. г. „Дежева" је означена на простору од села Дежева до Кузмичева под Голијом. И данас је тај појам шири од сеоског атара: казивање С. Рађића, родом из села Пурђа.

23. Светостефанска хрисовуља, 4.

24. И. Здравковић, Прилози за проучавање двораца и других споменика културе у средњовековној Србији, Зборник заштите споменика културе 16, 1965., 154.

25. Истраживања су изведена у оквиру програма Византолошког института за рекогносцирање области средњовековног Раса.

26. Систематска археолошка истраживања изведена су у организацији Завода за заштиту споменика културе у Краљеву. Радовима је руководио др М. Поповић, научни сарадник Археолошког института.

27. Према казивањима старијих мештана у првим деценијама овога века на локалитету су постојали видљиви трагови рушевина цркве. У раздобљу између два рата и касније власници земљишта су искрчили растиње, а приликом изградње кошаре на суседној парцели повађени су и делови темеља припрате цркве. У време обиласка локалитета 1975. године, на површини терена није било никаквих трагова који би указивали на остатке архитектуре. Године 1977. приликом прокопавања парцеле Радомира Пузовића ради садње воћњака поремећени су делови зидова цркве који су били испод површине терена, а уништено је и више надгробних плоча.

28. Према резултатима новијих археолошких истраживања, којима руководи А. Јуришић, у исто време страдао је и манастир Сопоћани.

29. Постоје индиције, судећи по површинским налазима керамике, да се локација двора тражи на узвишеном делу обале Дежевске реке што ће вероватно бити предмет даљих истраживања.

Др Душица Минић

СТАКЛЕНА ЧАША ИЗ СРЕДЊОВЕКОВНОГ ТРГОВИШТА

Приликом археолошког истраживања средњовековног Трговишта код Новог Пазара у току 1980. године је, поред бројног и веома разноврсног археолошког материјала, нађена и једна стаклена чаша. Чаша је откривена на крајњем западном делу насеља, на поду зграде означене као објекат 29. Сачувана је у ситним деловима, на основу којих је у цртежу реконструисан њен комплетан облик и величина (сл. 1). Чаша је у основи скоро цилиндричног облика, са високим, широко разгрнутим ободом који је лучно повијен према унутрашњости. Дно јој је конвексно, увучено у облику купе а по ивици дна је апликована трака украшена низом косих зареза. Спољашња површина тела чаше покривена је вертикалним ребрима изведеним у току дувања и распоређеним на равномерном међусобном растојању. Ребра су на горњем, почетном делу шира, а затим се постепено сужавају тако да се при дну чаше губе и сливају у основну површину стакла. Спољашња површина обода украшена је хоризонтално апликованим плавим стакленим нитима различите дебљине, а сличном нити се завршава и ивица обода. Чаша је начињена од провидног, веома танког стакла, са једва приметном жућкастом нијансом. У структури стакла се назиру ситни ваздушни мехурићи, који се на површини не манифестују никаквим видљивим удубљењима. Укупна висина чаше износи 14,7 цм, пречник обода је 11,5 цм, а пречник дна 7 цм.

За сада чаша представља једини примерак овакве врсте стаклених посуда на Трговишту. У току вишегодишњих систематских истраживања насеља нађено је, додуше, више фрагмената стаклених посуда, међу којима има и делова чаша, међутим, оне су по правилу или другачијег облика или су другачије украшене и обично се знатно касније датују од примерка који овде доносимо.[1] Аналогне облике чаши из Трговишта, зато налазимо на многим другим средњовековним локалитетима, претежно на подручју Босне и Херцеговине, затим Србије, као и у неким удаљенијим областима, као што је Италија. Ако се овом приликом не узму у обзир они примерци који имају сличан облик али су различито украшени, било апликованим нитима по целој површини, било капљичастим орнаментима, онда као најближу аналогију, као скоро идентичне примерке, треба навести чаше из Бискупа код Коњица,[2] Старог Кључа,[3] Краљеве Сутјеске,[4] Благаја[5] и Трнаве код Чачка[6].

Чаше из Бискупа, Старог Кључа и Благаја потичу из гробова где су биле стављене као гробни прилог, док је чаша из Трнаве нађена при-

ликом [illegible] радова на једној средњовековној цркви. Чаша из Краљеве Сутјеске откривена је у току истраживања утврђеног комплекса босанских владара, заједно са већом количином сличних фрагментованих примерака. Поред пластичних ребара на телу, све наведене чаше имају и низ кобалтно плавих стаклених нити на горњем делу, на лучно повијеном високом ободу. Димензије су им приближно исте, просечна висина им износи око 14—16 цм, па им је чаша из Трговишта и по томе веома блиска.

Поред ових у целости, или скоро у целости очуваних примерака, са многих других средњовековних налазишта потиче више фрагмената сличних стаклених посуда, такође украшених вертикалним стакленим ребрима. То су претежно већи градски центри, као што је Ново Брдо, Сталаћ и већ поменута Краљева Сутјеска, или већи манастири, као Милешева.[7] Сви споменути примерци чаша, како они нађени на некрополама, тако и они откривени на насељима, оквирно су датовани у крај XIV и прву половину XV века, било на основу услова налаза, било на основу другог пратећег материјала, посебно оног на близе временско опредељење. Чаша из Бискупа је на пример, нађена у гробу за који се претпоставља да припада једном од чланова породице Санковић, и временски је опредељена у период око 1370. године. Фрагмент чаше из Милешеве нађен је у току истраживања манастирског комплекса, у слоју XV века, а у исто време су датоване и чаше из Трнаве и Старог Кавља. Неколико фрагмената чаша из Сталаћа откривено је у оквиру малог града утврђења, у културном слоју краја XIV и почетка XV века. Слој је тако датован бројним налазима луксузне керамике, украшене сграфито орнаментима и примерцима српског и мађарског средњовековног новца. Овакво датовање чаша са пластичним ребрима на нашим налазиштима подудара се и са архивском грађом која сведочи о њиховој производњи. Наиме, чаше са ребрима, bichieri incostati, израђиване су у муранским радионицама од друге деценије XIV века. У првој половини XV века представљале су сигурно већ производе необично развијеног дубровачког стакларства.[8] На основу ових података и аналогних примерака са других налазишта, чашу из Трговишта може се, дакле, временски определити оквирно у крај XIV и прву половину XV века. На овакво датовање упућују и услови под којима је откривена, као и други археолошки материјал нађен у њеној близини.

Током вишегодишњих истраживања средњовековног насеља у Трговишту откривено је више зграда типа бравнара које припадају најстаријем хоризонту становања.[9] Једна у низу таквих зграда је и објекат 29 у коме је нађена чаша. Зграда је очувана у виду подне површине од чврсто набијене земље и низа удубљења од вертикално постављених облица које су носиле зидну и кровну конструкцију. Непосредно уз њу се налази још једна зграда означена као објекат 26, која је начињена од камена везаног кречним малтером. Судећи по њиховом међусобном односу и односу њихових подова, очигледно је да је објекат 26 изграђен у време када је објекат 29 већ постојао. Млађи објекат прати правац старијег и једним делом се наслања на њега. Оба објекта су сукцесивно напуштена: најпре старији, а потом млађи. На поду млађег објекта, који је у једном моменту оштећен у пожару, нађено је шест примерака сребрног новца мађарског владара Матије Корвина (1458—1490).[10] Сви при-

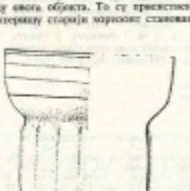

мерци су били слепљени и делимично оштећени услед дејства високе температуре, а трагове горења носе и други налази, углавном, фрагменти керамичких судова. Новац одређује време пожара у објекту 26 приближно у крај XV века, а то је већ период када објекат 29 више не постоји. Објекат 26 је био коришћен једно време и после пожара, свакако после делимичне поправке, док се преко остатака објекта 29 временом формирао слој земље са смећем. Горњу границу употребе стаклене чаше одређује тако моменат напуштања зграде бравара, негде током XV века, а на време њеног коришћења указују остали археолошки налази откривени на поду овога објекта. То су превасходно делови керамичких посуда који карактеришу старији хоризонт становања — крај XIV века.

Сл. 1. Стаклена чаша из Трговишта (реконструкција)

Имајући у виду податке о постојању развијеног дубровачког стакларства у XV веку, нема сумње да је чаша из Трговишта доспела у насеље трговином из Дубровника или неког другог трговачког места са Приморја. На ово указују и други налази чаша са пластичним вертикалним ребрима, који прате правце трговине преко Босне и Херцеговине, а затим даље према Србији. Занимљиво је, међутим, да су на појединим локалитетима производи од стакла заступљени у знатној количини, док је на Трговишту за сада познат само један примерак ове врсте. Поред бројних налаза из Краљеве Сутјеске, на Сталаћу је на пример, такође, откривена релативно велика количина фрагментованих стаклених посуда. Уз делове чаша са пластичним ребрима, овде су нађени и фрагменти стаклених боца, а затим чаше украшене стакленим нитима по целој површини и пластичним пужоликим орнаментима.[11] Ови налази свакако сведоче о живој трговини стакленим предметима која се крајем XIV и у

првој половини XV века одвијала крај свих већих и значајнијих места, на свим познатијим трговима, без обзира на њихову удаљеност од производног центра.

Количина предмета од стакла на појединим средњовековним насељима сопичава, међутим, и куповну моћ становништва. Стаклене посуде су без сумње спадале у луксузну, скупоцену робу која није била доступна ширим слојевима народа. То се види и по томе што су се по појединим грнчарским радионицама израђивале од глине и копије стаклених чаша. Керамичке чаше обично верно имитирају узорке од стакла.[12] Сличне су им и по облику и по величини, а каткад и по орнаментици, па су у потпуности задовољавале потребе за финијим, стакленим производима. С обзиром да је на Трговишту, у оквиру старијег хоризонта становања, нађена само једна стаклена чаша, вероватно је да је у насељу ова врста робе била у сразмерно малој употреби.

Напомене

1. В. Хан, Три века дубровачког стакларства, Београд 1981., 264, т. XI. 4, 5; т. XII. 3.

2. M. Vego, Nadgrobni spomenici porodice Sankovića u selu Biskupu kod Konjica, Glasnik Zemaljskog muzeja XII, Sarajevo, 1957, 128, 129, sl. 1—3; P. Anđelić, Un apercu de la typologie du verre médiéval en Bosnie et en Herzegovine, Средњовековно стакло на Балкану, Београд 1975, 170, t. II, fig. 7; Љ. Ковачевић—M. Wenzel, Византијско—средњовековна [illegible] и преглед средњовековног стакла Босне и Херцеговине, Старинар XVIII, Београд 1968., 146, т. III, сл. 6.

3. Lj. Tomičić, Contribution a l'étude de la verrerie médiévale en Bosnie, Gobelet de Kobaš, Средњовековно стакло на Балкану, Београд 1975, 183—186, фиг. 1; P. Anđelić, op. cit. 170, t. III, fig. 11.

4. P. Anđelić, Bobovac i Kraljeva Sutjeska, Sarajevo 1973, 189, 190; Исти, Un apercu de la typologie du verre médiéval, Средњовековно стакло на Балкану, Београд 1975., 170, t. II, fig. 8.

5. P. Anđelić, op. cit., 170, t. III, fig. 9.

6. В. Хан, Три века дубровачког стакларства, Београд 1981., 81, кат. 247.

7. В. Хан, op. cit., 81, кат. 247; Исти, Проблеми око порекла и стила средњовековног стакла из Србије, Босне и Херцеговине, Зборник Музеја примењене уметности 13, Београд 1969., 22.

8. В. Хан, Три века дубровачког стакларства, Београд 1981., 56, 63, 81, 82.

9. Д. Минић — П. Поп Лазић, Рас — средњовековно Трговиште, Археолошки преглед 18, Београд 1976., 147; Археолошки преглед 19, Београд 1977, 187; Археолошки преглед 21, Београд 1980., 178, 179.

10. L. Réthy, Corpus nummorum Hungariae, Budapest 1899, 30, t. 15/239 A.

11. Средњовековни Сталаћ (каталог изложбе), Крушевац 1979, кат. број 88—91.

12. Д. Минић, Керамичке посуде као гробни прилози на средњовековним некрополама у Србији, Годишњак града Београда, XXV, Београд 1978., 89, т. II, фиг. 5; Средњовековни Сталаћ (каталог изложбе), Крушевац 1979, кат. број 117; M. et Đ. Janković, Communication sur les recherches [illegible] dans la ville Vilosan près de Tekija, Balcanoslavica 7, Prilep 1978., 181, fig. 5/14.

Др Марко Поповић

ОСТАЦИ МАНАСТИРСКОГ КОМПЛЕКСА У МИТРОВИ КОД ТУТИНА

Село Митрова, односно Дмитрова како се раније називало, налази се у непосредној близини Тутина. Атар села омеђавају према северу, истоку и југу брда Комине (1175 м) и Главица (1045 м), а према западу Градац (1022 м), који га одваја од самога града Тутина. Сеоске куће груписане су у подножју наведених брда, која окружују пространe ливаде и обрадиво земљиште испресецано потоцима. Некадашњи атар села Дмитрове био је знатно шири и обухватао је поред садашњег села и цело подручје савременог насеља Тутина, које се до половине XIX века називало Доња Дмитрова.[1] То је од значаја за проучавање развоја овога подручја у средњем веку и истраживања остатака споменичког наслеђа из те епохе.

Некадашњи атар села Дмитрове истраживан је у оквиру Програма археолошког рекогносцирања, сондирања и систематских истраживања подручја општине Тутин.[2] У току досадашњих радова систематски су истражени остаци манастирског комплекса на лок. Црквина изнад Видрењака, око 1,5 км јужно од Тутина, која се некада налазила у атару села Доња Дмитрова.[3]

На подручју садашњег села Митрова у току археолошког рекогносцирања евидентирани су трагови једне старије српске некрополе на лок. Грчко гробље и остаци комплекса грађевина на лок. Баковац, за које је том приликом претпостављено да припадају једном манастирском комплексу. На овом локалитету су у јулу 1982. године изведена мања сондажна истраживања са циљем да се тачно утврди положај и облик основе цркве и добију основни елементи за датовање комплекса.

Локалитет Баковац лежи на источном делу атара села у дубодолини истоименог потока, који раздваја брда Комине и Главицу. Остаци објекта налазе се на благој падини која се спушта према потоку, у непосредној близини извора Бакова вода. На локалитету су се пре истраживања запажали, засути шутом и камењем и зарасли у жбуње, трагови зидова мање цркве и нешто даље према западу, остаци једне веће правоугаоне грађевине. У току истраживања површинским праћењем лица зидова јасно је дефинисана основа цркве, а са три сонде добијени су основни подаци о очуваној висини и начину грађења зидова, нивоу пода и улазу у цркву.

Црква је у основи једнобродна грађевина, димензија 10,20 х 6,20 метара, са плићом олтарском апсидом, полукружном изнутра и споља. Унутрашњи простор цркве био је подељен са четири масивна пиластра, по два наспрамно постављена у оквиру северног и јужног зида, на три травеја. Западни и централни травеј су по димензијама једнаки, док је источни двоструко ужи.

6.20m
10.20m
а
б

1. Митрова код Тутина — Основа цркве

По својој подужној оси црква је оријентисана исток—запад са одступањем од око 18° према северу. На ово одступање највероватније је утицала конфигурација терена, односно положај падине која је при изградњи цркве била делимично засечена. Улаз у храм се налазио, као што је то и уобичајено, са западне стране.

Зидови цркве, ширине 0,75 м били су солидно грађени од већих блокова необрађеног, мало притесаног камена, повезаног чврстим кречним малтером. Код пиластера, која су у грађевинској вези са бочним зидовима цркве, углови су обрађени тесаницима сиге. На сличан начин си-

га је нарушено и при грађењу улаза у цркву. Зидови цркве неједнако су очувани. У најбољем стању је јужни зид, који је делом очуван и преко два метра висине у односу на ниво пода. Најслабије је сачуван западни зид са висином између 0,50 и 0,80 метара.

У олтарском простору, у оквиру источног зида, налазе се две мање полукружне нише, симетрично постављене у односу на апсиду. У односу на ниво пода издигнуте су за око 1,10 м. Северна ниша, која одговара проскомидији, лежи на веома лепо клесаној плочи која својим профилисаним делом излази из равни зида. Јужна ниша није имала профилисану плочу, већ јој је доња површина била равно обрађена и малтерисана. Обе нише су грађене сигом и вероватно су биле засведене полукалотама.

Зидови у унутрашњости цркве били су грубо малтерисани белим кречним малтером, односно, могло би се пре рећи, дерсовани. Финији танак слој малтера прекривао је једино делове зидова грађене сигом. Трагови малтерисања, и поред прецизне клесарске обраде, запажају се на плочи у ниши проскомидије. Ту су преко танког основног слоја белог кречног малтера откривени и трагови другог слоја, који је био рађен ружичастим малтером. На откривеним и истраженим остацима зидова, као и у шуту, нема трагова фреско малтера, што јасно указује да црква никада није била живописана.

На очуваним остацима нема трагова прозора који су се несумњиво налазили у оквиру виших, сада порушених, делова зидова. С обзиром на малу истражену површину, остаје отворено питање да ли су прозори цркве били украшени каменом пластиком. Остаци улаза у цркву истражени су у целини. Према унутрашњој страни западног зида налазе се зидани испусти на које су, судећи по очуваним отисцима у малтеру, са спољне стране били ослоњени дрвени довратници. Такође, дрвени праг, у који су вероватно били ужљебљени довратници, лежао је преко каменог прага који је био у равни са спољним лицем зида.

Под у цркви био је рађен од малтера. У сонди која се налазила у олтарској апсиди, у малтерној маси откривено је пар камених необрађених плоча, док је у сонди у западном травеју малтерна маса фино заравњена, без трагова подних плоча. Ниво пода у олтару био је за око 10 цм виши у односу на остали део храма.

Судећи по налазима из шута у сондама, црква је имала сводну конструкцију, грађену од тесаника сиге. Кровни покривач био јој је рађен од ћерамида, дужине око 40 цм. Местимични налази гара и врло интензивни трагови горења на зидовима, који су посебно уочљиви на блоковима сиге, поуздано указују да је црква спаљена, односно страдала у пожару. После тога је, несумњиво, запустела пошто на њеним истраженим остацима нема трагова обнове, нити каснијих грађевинских фаза.

Око пет метара западно од цркве налазе се остаци једне веће правоугаоне грађевине, димензија 16,50 х 7,00 м, који нису истраживани. Грађевина је била делимично укопана у падину, а сачувани су јој делови зидова у приземљу, готово у целини засути камењем и шутом. Зидови, ширине 0,80 м били су грађени од ломљеног камена који је повезан малтером. Приземни део грађевине био је једним зидом подељен на две неједнаке просторије. Ниво приземља ове грађевине био је знатно ни-

жи од нивоа пода цркве. То наводи на претпоставку да су се на истој нивелети налазили под у цркви и спрат грађевине, који је највероватније постојао. Продужетак источног зида грађевине, који се пружа у правцу потока, вероватно се налазио у функцији подзида простора испред цркве. Улази у приземне просторије грађевине, које изгледа нису биле међусобно повезане, налазили су се са северне стране. За ову грађевину, с обзиром да се налази у непосредној близини цркве, може се претпоставити да је служила као наменски конак.

2. Митрова код Тупала — Ситуациони план остатака манастирског комплекса

На простору око цркве и ове грађевине нема трагова надгробних обележја који би указивали на постојање некропоље. Из слојева шута у цркви, као и површине терена на простору локалитета, осим фрагмената керамике, није било других археолошких налаза.

Према резултатима досадашњих истраживања, истина веома ограниченог обима, може се закључити да се на локалитету налазе остаци једног мањег манастирског комплекса, о коме у познатим историјским изворима нема података. Према народном предању, цркву на овом месту подигла је девојка Дмитра, која је била властеличка кћи.[4] И село је, наводно, названо по њеном имену. Међу народом овога краја такође постоји веровање да су се овде налазили „банови двори", што је несумњиво у вези са именом извора Банова вода и потоком Бановац. Ово народ-

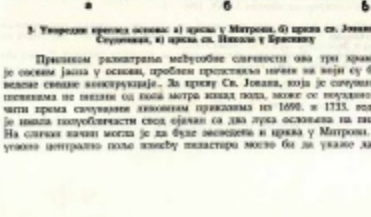

но предање, које се у целини не може прихватити за тумачење функције и порекла објеката на локалитету, сигурно представља траг сећања из даље прошлости. Повезивање имена села са Дмитром, као ктитором цркве, можда указује на заборављеног патрона храма. У том случају могло би се претпоставити да је црква била посвећена Св. Димитрију. По имену патрона храма могло је бити названо и село, што не представља неуобичајену појаву.

За одређивање времена настанка овог манастирског комплекса, у недостатку покретних археолошких налаза и података из историјских извора, једину могућност пружа анализа очуваних остатака цркве. По облику своје основе црква припада типу малих једнобродних грађевина са унутрашњим простором подељеним на три травеја, које се често срећу на подручју средњовековне Србије. У мноштву малих цркава тога типа, које се међусобно разликују у већој или мањој мери, у детаљима облика основе и конструктивном склопу, црква у Митрови блиска је црквама Св. Николе у Брвенику[5] и Св. Јована у комплексу манастира Студенице.[6] По својим димензијама у основи цркве у Митрови (10,20 x 6,20) и црква Св. Јована (10,10 x 5,95) су готово једнаке, док је брвенички храм нешто већи. Код све три цркве западни травеј је једнаке дужине, односно 2,30 м. Извесне разлике постоје у пропорцијама централног травеја, који је код цркве у Митрови једнак западном, док је код Св. Јована и Св. Николе већи. Уочљива је разлика код димензија источног травеја. Олтарска апсида код све три цркве једнако је конструисана са центром полукружника кривине, на правцу унутрашњег лица источног зида.

3. Упоредни преглед основа: а) црква у Митрови, б) црква св. Јована у Студеници, в) црква св. Николе у Брвенику

Приликом разматрања међусобне сличности ова три храма, која је сасвим јасна у основи, проблем представља начин на који су биле изведене сводне конструкције. За цркву Св. Јована, која је сачувана у рушевинама не вишим од пола метра изнад пода, може се поуздано закључити према сачуваним ликовним приказима из 1690. и 1733. године да је имала полуобличасти свод ојачан са два лука ослоњена на пиластре.[7] На сличан начин могла је да буде засведена и црква у Митрови. Правоугаоно централно поље између пиластара могло би да укаже да црква

није имала куполу. Међутим, код брвеничког храма, чије су рушевине знатно боље сачуване, трагови прислоњених лукова над пиластрима уз бочне зидове указују на постојање куполе, мада је централно поље и овде правоугаоно а не квадратно. У разматрању овога проблема полазило се од различитих могућих решења.[8] Као најприхватљивије, усвојено је мишљење да се код цркве Св. Николе у Брвенику конструкција куполе највероватније сводила на претходно сужавање дела испод тамбура.[9] Овај принцип заступљен је код више репрезентативних споменика **Моравске школе** (Велуће, Лешевац и други).[10] Имајући све ово у виду, не може се одбацити могућност да је и црква у Митрови можда имала куполу.

У покушају одређивања времена настанка цркве у Митрови, с обзиром на јасно уочену сличност како у облику основе тако и начину грађења, мора се поћи од датовања аналогних храмова у Брвенику и Студеници. Остаци цркве св. Јована у Студеници после откривања били су датовани XVI—XVII век.[11] Међутим, након детаљних истраживања и открића фрагмената олтарске бифоре, добијени су поуздани елементи за датовање ове цркве у XIV век. Брвенички храм св. Николе доста аргументовано је датован у другу половину XIV века, у време које претходи појави споменика **Моравске школе**.[12]

Из исте епохе, вероватно, потиче и црква у Митрови. Међутим, поуздани елементи за њено прецизније датовање могли би се добити тек после систематских истраживања и откривања комплекса у целини. Остаје отворено питање да ли из истог времена потиче и суседна грађевина. Без тога се не може поуздано закључити ни да ли је манастир основан у време подизања цркве, или је образован касније, уз већ постојећи храм, као што је то био случај са суседним манастиром на локацији Црквина испод Видрењака.[13]

Трагови јаког пожара указују на насилно уништење манастира, највероватније у немирним временима последњих деценија XVII века, када је цело ово подручје доста страдало. У исто време био је уништен и суседни манастир крај Видрењака.

Напомене:

1. М. Лутовац, Рожаје и Штавица, Насеља и порекло становништва, књ. 37, Српски етнографски зборник LXXV, 1960, 388.

2. Програм археолошког рекогносцирања са сондирањем и систематским истраживањима започет је 1975. године у сарадњи Археолошког института из Београда и Завичајног музеја из Новог Пазара.
М. Поповић, Археолошко рекогносцирање подручја општине Тутин, Новопазарски зборник 5, 1981, 21—30.

3. М. Поповић, Црквина у Тутину, Новопазарски зборник 3, 1979, 13—22.

4. М. Лутовац, наведено дело, 391.

5. Р. Станић, Црква Св. Николе у Брвенику, Саопштења VIII, Републички завод за заштиту споменика културе, 1969, 145—149.

6. С. Ненадовић, Студенички проблеми, Саопштења III, Републички завод за заштиту и научно проучавање споменика културе Н.Р. Србије, 1957, 85—89.

7. Наведено дело, 86. и М. Радан—Јовин, Студеница, Саопштења XII, 1979, 64.

8. Ђ. Бошковић, Белешке са путовања, Брвеник, Старинар VIII—IX, 1933—1934, 283—286.

9. Р. Станић, наведено дело, 197.

10. А. Дероко, Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији, Београд 1962, 233—235.

11. С. Ненадовић, наведено дело, 87.

12. Р. Станић, наведено дело, 197.

13. М. Поповић, наведено дело, 18.

Др Андреј Андрејевић

О ИСЛАМСКОЈ МОНУМЕНТАЛНОЈ УМЕТНОСТИ XVI ВЕКА У ЈУГОСЛАВИЈИ

Ако се, поведени мишљу да „уносити светлост научне истине у догађаје прошлости, значи служити садашњости“, осврнемо на оно што је у области испитивања исламске уметности на нашем тлу постигнуто, морамо закључити да су досадашњи резултати релативно скромни. Наиме, премда су прва проучавања појединих споменика исламске монументалне уметности код нас почела још у другој половини прошлог века, чињеница је да су ова испитивања још у развојном стадијуму. Он тражи своје време, које мора бити испуњено радом на брижљивом и широком прикупљању грађе, у извођењу неопходних анализа на терену и савесних компаративних студија са уметношћу XVI века у матичној земљи. Данас неких објеката, који се у изворима помињу, више нема, нарочито у Војводини и устаничкој Србији, па су закључивања о њима могућа само још на основу текстуалних извора, савремених описа или ликовних докумената, уколико они уопште постоје. Још се чине напори да се преостале задужбинске повеље (вакуфнаме) XVI века изнађу, прикупе, обраде и публикују. Слично томе, многе задужбине остале су без првобитних камених натписа, а међу овим епиграфским споменицима који су се очували до наших дана известан мањи број још није публикован. Иако је у међувремену порасло интересовање за исламску уметност уопште, и данас је видљиво да се у научној периодици не јављају често текстови стручњака о њој. Тако су још многа питања из обимне проблематике исламске монументалне уметности код нас остала отворена, или чак недодирнута: сама грађа коју пружа скромна литература показује од једне до друге наше области врло велике неуједначености; понегде још није извршено ни прецизније датовање појединих споменика; негде још нису евидентиране ни типолошке разлике у оквирима исте врсте здања; непоуздане су атрибуције споменика одређеним неимарима, нарочито Коџа Мимар Синану, коме се приписује импресиван број објеката на нашем тлу; нерешена су питања порекла уметничких облика у архитектури, као и бројних мотива у пластици, сликарству, итд.

Као што је познато, турско освајање Балкана одвијало се у виду дуготрајних војних кампања, које су у етапама трајале све до последњих година XVI века. Тако су и наше области јужно од Дунава и Саве све до 1459., односно 1521. године, биле поприште сталних ратних пустошења, а потом, све до 1541. оне су представљале гранично подручје про-

из кога су се одвијали познији тешки турски походи, усмерени према северу и западу. Све је то за последицу имало масовно исељавање становништва у сигурније области, а пространe пограничне зоне су неизбежно замирале и остајале пусте. Војни и привредни интереси османске државе су, међутим, налагали да се ова подручја поново населе и привредно подигну, па су због тога Турци ту насељавали покретно "влашко" становништво, док су у позадинска градска насеља колонизовали свој елемент и допуштали домаћем живљу, који се још задржао по околним селима, да се у њих настањује. Градови су Османлијама били вишеструко потребни, а власти су у почетним деценијама путем делимичног или потпуног ослобађања рајинског становништва од пореских намета, убрзавале стварање и ширење оваквог профила града, какав је одговарао једној исламској држави. Тако је у ово време стара исламска установа вакуфа одиграла значајну улогу у даљем развоју градова. Многобројне џамије, текије, завије, мусафирхане, имарети, безистени, мектеби, медресе, читаонице, сахаткуле, хамами, мостови, аквадукти, водоводи, канали за наводњавање, чесме, шадрвани, бунари и други објекти, подизани су и одржавани путем вакуфа. Неки од њих служили су само за потребе муслиманског становништва, али су неки опет, користили потребама свих, без обзира на верску и националну припадност.

Међу оснивачима је, поред колонизованих Турака, било ктитора који су потекли из разних народа: исламизираних Грка, Арбанаса, Мађара, и, нарочито, деце наших људи. Чланови многих наших разгранатих родова, као што су били Оџуковићи, Соколовићи, Вуковићи - Десисалићи, Бољанићи, Продановићи и други — примајући под већ познатим околностима, а у тим деценијама још повремено милом или силом, ислам, прихватили су и овде почели неговати и нову, оријенталну културу. У тим деценијама није био тако редак случај да скоро истих година, док рецимо, једном члану познате херцеговачке властеоске породице Вуковића -Десисалића, војводи Ивану, „зограф Тудор Вуковић из Маина приморских" у Сарајеву слика кућну икону, готово паралелно, другом члану, његовом брату Ферхаду, санџакбегу Босне, такође из Јадранског приморја, добављени мајстори у истом граду подижу џамију. Османско схватање да ваља „за живота утрошити злато и сребро у задужбине", како је изречено касније у натпису Соколовићевог моста у Вишеграду (1577), спојено са народском жељом да се „покаже свој завичај", како то вели Бољанићев натпис на џамији у Чајничу (570), оваква дела, најгушће концентрисана у Подрињу и Полимљу, за нас свакако имају већи значај као посебна врста познатих и занимљивих значајних задужбина.

Доба дугогодишњег везировања Мехмеда Соколовића у Цариграду и напредовања многих његових сродника и земљака на одговорним положајима европских провинција, поклапало се у XVI веку са златним периодом турске уметничке ренесансе и плодним стваралаштвом њеног најистакнутијег представника, Мимара Синана. Мозаик историјских података говори нам да су главни архитекта царства и велики везир, са својим многобројним рођацима, више деценија не само успешно сарађивали већ и пријатељевали. Сам Синан је Мехмед-паши Соколовићу, поред две монументалне џамије у Цариграду, пројектовао и низ других задужбина у Тракији и Малој Азији, а на нашем тлу, осим постојећег моста и других објеката у Вишеграду, и џамију, сарај и пратеће објекте у Соколовићевом

родном селу. Синан касније ради задужбине и за друге Соколовиће, на првом месту џамију за будимског беглербега Мустафу, а највероватније истовремено и за бањалучког Ферхад-пашу Соколовића. Та, висока линија уметничког деловања, која је зачета у Цариграду, продужила се на овом тлу и касније, снажно се рефлектујући у монументалним здањима до последње деценије XVI века.

Као што су Турци још у XV веку овде пренели своја већ дефинисана и зрела решења, не само за нову врсту богомоља — куполну џамију, већ и за медресе, амаме, турбета, безистане, караван-сараје и друга, типично оријентална здања, тако су и током XVI века Цариград и други значајни турски уметнички центри представљали изворишта нових уметничких концепција. То потврђују не само типови куполних џамија — који су утврђени међу очуваним споменицима на југословенском тлу, а међу којима се не јавља ниједан који би био непознат архитектури џамија у границама данашње Турске — већ и чињеница да су у њиховој архитектури често коришћена, за оно доба врло савремена, нова решења.

Сл. 1 — Куршумли хан у Скопљу, (око 1545)

Иначе, док су просторна решења караван-сараја, безистана и амама овде најчешће показивала знатно старије османске концепције ових врста грађевина — као што то средином века неимар монументалног Куршумли хана у Скопљу (сл. 1) чини преузимајући старо решење цариградског Куршунлу хана, из 1467. године, а градитељ Рустем-пашиног безистана у Сарајеву (1551) чак Ешрефоглуовог безистана у Бејшехиру, из 1301. (сл. 2) — дотле су за куполне џамије, уз ретке изузетке, коришћена нова, у тим годинама актуелна решења, која су скоро истовремено, или

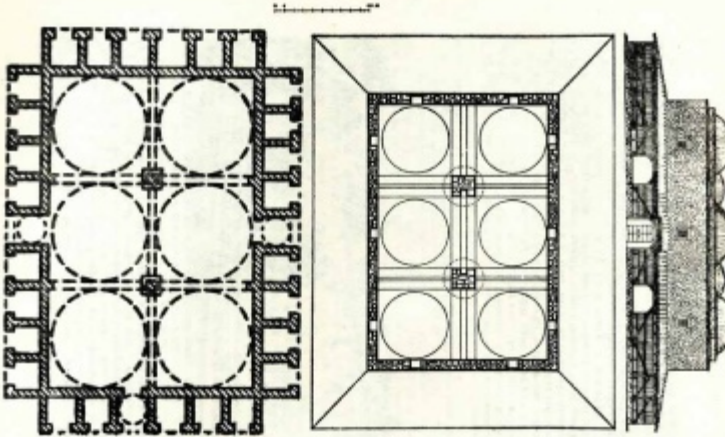

Сл. 2 — Изглед и основа Бруса безистана у Сарајеву (1551) и основа Ешрефоглуовог безистана у Бејшехиру (1301)

само деценију раније, настајала у неимарским радионицама престонице. Овај феномен може се објаснити не само свешћу поручиоца да престоница располаже највећим бројем врсних градитеља, већ свакако и још живом свешћу о богатим уметничким традицијама старог царског града, те метрополе средњовековног света, која је још од њеног оснивача, Константина Великог, Европи увек давала најпознатије прототипове за најзначајнија задужбинска здања. Те моћно византијске традиције прожимале су и уметничко стварање, посебно на пољу архитектуре, и у турском Истанбулу још током свих деценија XVI века, снажно инспиришући и подстичући, али и утичући на даљи развој османске архитектуре у овом граду, а преко њега на уметничко деловање у провинцијалним областима великог Османског царства.

Већ је запажено да у архитектури куполних џамија, које су у XVI веку подизане у разним крајевима наше земље (сл. 3 и 4), постоје и понека упадљиве разлике. Примећено је, на пример, да су фасаде македонских џамија — које су обично биле пространије, а понекад и хоризонтално рашчлањаване кордонским венцима — скоро увек изведене старинском техником живописног постављања наизменичних редова камена и опеке, па и насатично убациваним опекама између клесанаца. За разлику од њих, џамије грађене у Босни и Херцеговини најчешће су биле нешто мањих димензија, без вишебојне технике зидања, са искључиво каменим обрађеним фасадама. Ова уметност, понајчешће османска у форми, а приморска по изведењу, добила је у Босни током времена и ка-

Сл. 3 — Алтун-алем џамија у Новом Пазару (око 1549)

Сл. 4 — Бањалучка Ферхадија џамија (1579/80)

[redacted]

рактер извесног регионалног обележја. Очигледно да су наши мајстори —извођачи у Македонији и Србији, вешти грађењу у духу византијске технике зидања, продужили да је негују не само на хришћанским објектима, већ и при раду за нове поручиоце на исламским грађевинама. Са друге стране, у Херцеговини и Босни више се осећало деловање мајстора који су били навикнути, како на приморски начин грађења зидова тако и на подизање купола и сводова невеликим тесаницима лаке седре.

Судећи према публикованим подацима, које документи богатог Дубровачког архива из године у годину све више допуњују и износе на видело, појединци или целе дружине дубровачких или у Дубровнику школованих мајстора — каменара, клесара, зидара, кречара, пилатара, стаклера, а можда понекад и сликара, учествовали су увек у највећем броју у босанско-херцеговачким грађевинским подизањима. Већ традиционално везани за градитељство ових области, као и ширих крајина до Дунава и Саве, они ни под Турцима нису прекидали своје пословне везе доласке и рад на хришћанским задужбинама, али су, укључујући се у XV и XVI веку у извођење и опремање исламских здања, овладали конструктивним и стилским елементима и османске архитектуре. Радећи у почетку на џамијама под руководством искусних турских неимара, њихове дружине су се касније почеле постепено прихватати и самосталног извођења куполних грађевина исламског карактера свуда где су позивани. У њиховом раду на оваквим објектима понекад је долазило до одступања од ових нових стилских карактеристика и местимичног увођења за исламску ар-

хитектуру неуобичајеног западноевропског, односно медитеранског начина обликовања. Отуда се понегде, истина доста ретко, на нашим исламским споменицима XVI века у овом делу наше земље и могу наћи неуобичајени стилски елементи, који су били карактеристични за романику, готику или ренесансу.

Међутим, у последњим деценијама XVI века на тлу Босне и Херцеговине јавила су се и извесна, чисто локална решења, настала симбиозом са нашим средњовековним облицима. Тако је на тлу старе Херцеговине, у Благају, Мостару, околини Невесиња и Стоца, почела да се гради, поред уобичајених, и серија малих џамија са четвороводним кровом, код којих је, под утицајем локалних градитељских традиција, минарет добио облик архаичних кула-звоника, квадратног хоризонталног пресека. Нешто касније је опет, у северозападној Босни, у архитектури једне групе џамија, дошло и до знатног просторног преображаја. Тако су, у Поуњу, под утицајем готичке архитектуре бихаћке цркве Светог Антона, претворене 1592. године у Фетхију џамију, настале нове исламске богомоље лонгитудиналне основе, покривене, такође, четвороводним кровом, али са високим, ланцетастим прозорима на бочним зидовима и, понегде, са кружним отвором-розетом или окулусом — над улазним порталом или михрабском нишом.

Несумњиво је, ипак, да су се домаће традиције са изворним елементима у највећој мери испољиле у архитектури оних једноставних сеоских џамија које су изграђене дрвеним материјалом. У шумовитим деловима централне и северне Босне, затим у Плаву, Гусињу и Рожају (сл. 5), по угледу на куће-брвнаре, подизане су у духу фолклорног неимарства, вероватно већ од првих деценија XVII века сасвим аутентичне и врло поједностављене џамије-брвнаре. Мада рађене слабијим, често трошним материјалом, без купола и, рекло би се, без обележја монументалности, све ове споменици данас добро илуструју како су се крајем XVI и почетком XVII века почели да пробијају и неки аутохтони елементи, који су у исламску архитектуру нашег тла уносили старе облике, старо просторна решења и народно градитељско искуство. Они ће са уобичајеним османским концептом џамије све више да се преплићу у другој половини XVII и током целог XVIII века.

Слично као и архитектура куполних џамија и њихова декоративна пластика се у XVI веку на нашем тлу одвијала напоредо са стилским променама које су карактерисале и већину других споменика османске архитектуре на Балканском полуострву. У првим деценијама столећа она је носила све одлике раноцариградске стилске групе, са њеном жељом, уздржанијом применом и плићим резањем у материјалу. Када је, међутим, средином века овде потпуно овладао класични стилски израз, камена пластика је постала бујнија (сл. 6) и обилније се примењивала на задужбинама, сагласно развијеној декоративности на репрезентативним споменицима Синанових уметничких концепција. Најзад, запажа се да је у последњим деценијама овог столећа дошло најзад до извесне пуристичке редукције, која је у декорацији одбацивала сваки непотребни детаљ, исто као и у престоничкој уметности тих деценија. Особена појава готско-ренесансних елемената у декоративној пластици мостарске џамије Несухаге Вучјаковића (1564) представљала је редак пример, који показује

Сл. 5 — Кучка џамија у Рожају (XVIII в.)

Сл. 6 — Камена пластика над михрабом Алаџа џамије у Фочи (1550)

ковал оквира основног стилског развоја. Ипак, и у случајевима када су за украшавање куполних задужбина оснивачи ангажовали неке дубровачке клесаре, они су као добри познаваоци стилских карактеристика османске уметности, свој рад на исламским грађевинама најчешће подређивали њеном декоративном репертоару.

Бојена зидна декорација стилизоване флоралне орнаментике прекривала је у XVI веку зидове у трему и унутрашњости знатног броја куполних џамија, што је изменило и допунило нашу уобичајену представу о овој врсти уметничког деловања. На жалост, данас је о њој могуће закључивати само још на основу историјских података и малог броја очуваних целина или фрагментарних остатака у Фочи, Мостару, Битољу, Сарајеву и Ливну. Изузев Битоља, где се на Јени џамији (1558) очувао усамљени пример фајансне декорације портала и самог натписа који је у овој техници изведен (сл. 7), на другим местима су трошни сликарски материјал технике al secco, неумитни зуб времена као и немар људи, допринели да се сада у овој грани исламске уметности XVI века на нашем тлу данас не можемо, онако поуздано као у архитектури, пратити њен стилски развој. Па ипак, на основу онога што се до данас сачувало може се казати да су кроз целу другу половину овог века владале две стилске струје. Једна, оријентисана на нормалну стилизацију ситних и густо раширених флоралних елемената, који су се исказивали кроз минуциозну перфекцију, ритам и хармонију — као у случају **руми** и **хатаји** орнаментике фочанске Алаџе и сарајевске Ферхадије џамије — и, друга, која се више ослањала на реалистично или чак натуралистично приказивање кру-

бујније вегетације, па и целих стабала, — као на пример сликаном своду Караџозбегове џамије у Мостару (1557). Оба ова стилска израза поникла су у суштини у радионицама дворских декоратера-накаша, који су их развијали како у припремању картона за декорисање зидова сараја, џамија, турбета, амама и других здања, тако и на познатим нацртима за изничке фајансне плочице и брусански текстил.

Сл. 7 — Детаљ фајансне декорације на порталу битољске Јени џамије (1558/59)

Османска монументална уметност је током целог XVI века имала још империјални карактер. Исламске култне грађевине, које су као своје задужбине у овом столећу подизали често у нашим крајевима, односно свом завичају, представници нове власти — паше, бегови, аге и други званичници, много ређе локални трговци и занатлије, својим високим просторним и конструктивним одликама у архитектури и чистим стилским обележјима у каменој пластици и зидном сликарству, имале су да буду достојни тумач нове, турско-исламске идеологије у новоосвојеним подручјима и да монументалним изгледом засене оно што је у овом делу јужне Европе било раније стварано. Та уметност је на широком простору Балканског полуострва, од Атине, Једрена и Софије до Темишвара, Будима и Бања Луке, највећим делом извођена са подједнаким одликама. То логично објашњавају не само честе исте личности оснивача и заслужних ктитора, који су знали и на нашем тлу али и у другим балканским земљама подизати своје задужбине, већ и владајуће стилске школе и на престоничким узорима васпитавани мајстори, који су својим бројним делима утискивали печат истоветних основних карактеристика.

Уколико су се неке разлике и јављале, оне су се више испољавале у техници зидања, секундарној пластици и истовремено или накнадно изведеном зидном сликарству но у просторној концепцији, конструктивним решењима или битним естетским одликама. Најзад, овако високе уметничке вредности исламске монументалне уметности XVI века на нашем тлу имале су и једну, но безначајну последицу у хришћанској уметности оног доба: оне су се извесним, али управо у овом столећу најинтензивнијим утицајима одразиле и на српску монументалну архитектуру и уметничко занатство под Турцима. Иако у архитектури, претежније само у домену декоративних елемената но конструктивних решења, а у уметничкој обради метала, дрвета, текстила и неким другим техникама, чешће у орнаменталним мотивима, а у мањој мери општој композиционој схеми, био је то свакако занимљив и вероватно последњи оријентални талас који је допро до наше уметности јужног средњег века.

Срета Пецињачки

ТРИ ФАКТОГРАФСКЕ МИНИЈАТУРЕ ИЗ 1750—1815. ГОДИНЕ

У Архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (скр. АСАНУК) има више докумената из XVIII и XIX века који се овако или онако односе на Нови Пазар и његову околину. Неки од њих су објављени, или бар делимично коришћени, а неки и нису, па су утолико интересантнији. По себи се разуме да ти акти нису увек подједнако значајни, али ниједан од њих није без одређене вредности, што важи, уосталом, и за овде одабране. Наиме, реч је о три таква документа, од којих два потичу из XVIII, а један из XIX века. Прва два и нису ништа друго него обична писма новопазарских владика, адресована на карловачке митрополите, од којих је једно сачињено 1750. године, несумњиво у Ср. Карловцима (I), а друго 1791, и то у Новом Пазару (II), док се трећи акт састоји од кратких, лаконских изјава неких новопазарских грађана, што је забележено у Ср. Карловцима 1815. године, али се и то односи на Нови Пазар. А ево и самих докумената, датих хронолошким редом, од којих прва два у оригиналу, односно у транскрипцији, а трећи на уобичајени начин, тј. дескриптивно.

I

Писмо новопазарског архијереја Гаврила Георгијевића митрополиту Ненадовићу 1750. год.

Из постојеће историографске литературе је доста добро познато шта се све дешавало и збило око Новог Пазара у току 1737—1739. године, а не мање и то да је пећки патријар Арсеније IV управо одавде 1738. побегао испред Турака с више србијанских архијереја овако или онако умешаних у рат против османлија на страни Аустрије, међу којима бејаше и рашко-новопазарски епископ Јефтимије Дамјановић, који се иначе спомиње и у овом писму. Мање је познато да је Дамјановића на реченом епископском трону „наследио" Гаврило Георгијевић, вероватно одмах иза рата, тј. 1739. године, јер је 1750. већ био на дужности рашког, односно новопазарског епископа. Међутим, наше писмо сведочи да је Георгијевић Турцима за „берат" морао да плати велику суму новца, који он, опет, није имао довољно, јер је по устаљеном обичају ваљало даривати и локалне, а не само више власти. Новца вероватно нису имали ни хришћани, да би му притекли у помоћ, па је Георгијевић као нови

владика одлучио да иде у Срем, тачније у Карловце, да би од тамошње митрополије и њених имућнијих хришћана измолио одговарајућу „милостињу". Како изгледа, у Карловце је отпутовао с пролећа 1750. године, несумњиво са знањем турских власти, али се чини да тамо није био најбоље примљен, наводно због неког новца који је остао иза Јефтимија, којег је он, Георгијевић, потрошио, дајући га највероватније за разне откупе и поклоне који су се у таквим приликама обавезно давали. Изгледа да је с тим у вези одржан и састанак неких српских архијереја, који су се јуна месеца 1750. нашли у Карловцима, али то Георгијевићу није помогло, већ можда још и одмогло. Ишчекујући помоћ месецима се и потрошио, како произилази из писма, па је на крају, оставши без средстава, био принуђен да се обрати лично митрополиту Ненадовићу за помоћ, новчану и симболичну, само да би се могао вратити у своју дијецезу. Не знамо како је Ненадовић на то реаговао, али је чињеница да се Георгијевић више не спомиње у Карловцима, па ће бити да је одмах затим и отпутовао у свој Нови Пазар, можда и необављена посла.

Али без обзира на то, акт сасвим убедљиво сведочи да је нови рашко-новопазарски владика постављен одмах иза рата од 1737—39. године, а и то да се Турци нису шалили при наплати „берата" од епископа Георгијевића, и не само од њега, а још мање локалне власти, односно, како он каже, „господа". Осим тога, акт није ни без језичко-списатељске вредности, па се утолико пре објављује, и то тако како је написан, тј. без икакве интервенције, осим уколико је то неопходно.

На полеђини акта пише:

«An den Paulum Nenadovics, Erzbischof, d.d. Carlowitz, 19. Juny (1)750.— Gabriel Georgievics, Bischof zu Novo Pazar in der Türkey, in grösster Armuth bittet um eine Hilfe damit er nach Hause zurück reisen könne».

Нема сумње да је то написано у канцеларији Митрополије, и то опет истог дана кад је писмо и запримљено, док је сам аутор истог тог датума са своје стране у адреси, опет, на полеђини молбе рекао: „Преос(ве)штенејшему високодостојнејшему г(оспо)д(и)ну г(оспо)д(и)ну Павлу Ненадовичу, б(ожи)јеј м(и)лостију православ(ному) архиеп(ис)ко(п)у карловачкому, и всего в державе их цесаро-краљев(ского) Велич(ества) обретајушчагосја славено-сербского и валахиского народа верховному митрополиту, високо м(и)л(о)ст(и)вому мојему господину и б(лаго)дјетелју! — Смиреннејшеје прошеније мње недостојнаго архијереја новопазарскаго ради последњија м(и)л(о)ст(и)њу (!) при отходе мојем јакоже в нутре. То је „адреса", док само писмо гласи овако:

Преос(ве)штеннејшиј и високодостојнејшиј г(оспо)дин г(оспо)дин архиеп(ис)коп и верховниј митрополит, високопочитаемејшиј мој г(оспо)дине и добродјетељу, присно м(и)л(о)ст(и)вејшиј!

Понеже, јакоже и пред сим смиреннејшим доношенијем мојим исповедал јес(ь)м В(а)шему преос(ве)штенству не малују моју нужду, јаже принудила мње беднаго в сија страни пријти из турскија области в којеј по живостанији прежде бившаго г(оспо)д(и)на архијереја новопазарскаго кир Јефтимија на сиј стран престављшагосја аз недостојниј постављен бих того епархију наследовати, јаже но(з) не малим долгом, од тогожде времене заостављено и днес стојит, на која паки между постављенијем мојега хуласти принужден бих јеште ниже присумњовати по обичају оными тамошних агарјанских немилостивих господеј задовољити определенију су-

мају, која совокупљасја з(а)ломного сере(бр)ьенного, и одолженија лег-ко не может.

Сего ради надежду имеjущи в сих бл(а)гоч(ес)тивих царства стран са В(а)шего преос(ве)штенства и прочих православних господ(ей) братј(ај)— и архи(е)рејов и христјан иних пријемљен и помилован бити, кондак, и притом ради некија суми новцом при починшом архијереју моје реченном Јефтимију оставших их же од цркве оманастија в зајам пријал, за уве-домитсја семо намерен бил, аште би пријатну вознесл откуду в нинешњеј мојеј нужди поможитсја и примати.

Обаче јаково видим да за бедниј ми в једном ни же другом наме-ренија сем щастија не имеју, но всује токмо жадни Б(о)жес труда мојего что семо придох, и трошка мојега јакоже досле иждих. Давијаштесја ва-кују свиевоје моје нештасје постижденија. Может бити од самого Б(о)га за премногија грехи моја, или за невјежество моје в сих странах что по обикновенију и должности мојеј не знају творити, и зарекија видаво, за јеже убо аште тако то милостиваго прошу прошенија у В(а)шего пре-ос(ве)штенства, јако нејова суштиј первиј и последњиј крат семо из-веениј, и даже все моје намеренија на страну остављају, и ничто ино прошу у В(а)шего пр(еосвештенства) и преовославних аде од г(оспо)д сабрашнесја братија архијерејов разве милостиваго призренија и помило-вања в томе како би пак назад повернутисја возмогл, зане до послед-њејшија крајцари але имадих, а мало и имјех. И тако крајњејшују нужду имеју да ни хлеба нечто купити не имеју, колми с чим назад повернуће, разве своја худија ризи продам.

Убо Б(о)га ради пр(еосвештенство) В(а)ше прошу смилујтесја нами страждущаго и бедного путника, и прешалца В(а)шего не забудите, и с чим возможно помилујтесја, да всема тожт весјују не идају, да и Вас Г(оспо)дь Б(о)г во прошенија својих услишит и помилујет, и по вон-зенту сердца вја бл(а)гија Вам дарствујет,—при којем бл(а)гаго ответа получити ожидају и сам.

В(а)шего преос(ве)штенства, којега же велико м(и)л(о)с(ти)вејшего г(оспо)дина оца и бл(а)годетеља целивају с(ве)т(у)ју десницу!

Смиреннејшиј слуга и од Хр(ис)те брат
Гаврил Георгијевић,
архијереј новопазарскиј

(АСАНУК, ПМ „А“,
518/1750)

II

Писмо рашког митрополита Јоаникија митрополиту Стратимировићу 1791. год.

Овим писмом рашки митрополит Јоаникије обавештава свог карловачког колегу да је решио да врати мошти краља Стефана Првовенчаног из Баната у манастир Студеницу, одакле су оне, по његовој наредби, због опасности од Турака и покренуте, молећи Стратимировића да тодо због опасности од Турака и покренуте, молећи Стратимировића да то дозволи. Додуше, и досад је било познато да је Студеница доста страдала за време последњег аустро-турског рата из 1788—1791. године, односно да су монаси те лавре због редовне опасности по своје животе, као и по ма-

настир и његове ствари, побегли у Банат и однели и речене мошти и један део манастирског инвентара, али се тек из овог писма види мање-више тачно шта је и како је до тога света дошло, а не знамо и то да су одредбе Свиштовског мира, како изгледа, одмах занемарене, бар уколико се тиче верских слобода за хришћане и амнестије за српске устанике, па се документ о којем је реч утолико пре публикује, опет у свом изворном облику. Писмо гласи:

„Високо преос(вје)штенејшиј и високо достојнејшиј г(осп)о(ди)не г(осп)о(ди)не архиеп(ис)коп(е) и митрополит карловачкиј, мње од Христа брат всем(и)л(ос)тивнејшиј!

Вашеј екселенцији и превосходителству јавити (хоћу?) заради тија мошчи на моје епархије из монастирја Студенице што су у садашњему возмушченију и војни прибегли у Банат, у Панчево, и тело с(ве)таго первовенчанаго крала Стефана, нарицаемаго Симона војинока (?!) с прочими стварми церковними пренесли по вашој заповести на спреженије које смо препоручили били јеромонаху Василију, тогда бившему јеклисијарху студеничкому, а сада ново поставленому архимандриту од митрополита белиградскаго.

Тога ради јављам вашој екселенцији: Кад је војско дошла у Студеницу монастир цесарска, тогда игумен Леонтије студенички с четирми братијами застао се у турских руку и великога запса лишио с братијом, а прочи били у монастиру, који су тамо прешли и који су војску цесарску дочекали. Тако у једно размужено време да велика сила турска походи у монастир ударити на војску цесарску, и монастир упалити, пленити и разорити. Тако смо ми писали на вашег речениго јеклисијарха да би он с прочом братијом бежао и главе своје сачували, а с(ве)таго крала с прочим стварма или у земљу закопали или сотим у цесарију на сохраненије бежати. Тако они по заповести вашој (?и) пренесли тамо.

Сада же опет Турци допустили у студеницу монастир служити и сву слободу стару. Јешто ако би потребовали имали (надамо се?) да би допустили и церков покрити что су они попалили.

Того ради сообштена родствени молениjем опредељујемо једнаго јеромонаха од студенице по имену Мартирија Петровића, и молим вашо братолубије заради тија ствари послатиј (!) од нас на сохраненије. Молимо Б(о)га ради да не бисте забранили тија ствари наши у свој монастир пренети. Пожалите ову с(ве)тују царску древнују староштатијалнују сербскују лавру, да не би совсем запустена била. Зашто ако бисте сада возбранили и тија ствари прости не дали, то вјечнеј запустити будет. Прочеје за верojатије положимо печат монастира студеницки.

И јесмо всегдашњи ваши покорнејшиј слуга и покорниј брат.

(АСАНУК, ПМ „А“, 222/1791) Рашкиј Јоаникиј, митрополит
у Новом Пазару, 1791 сент(ембра), 12.

III

Изјаве карловачких Новопазараца из 1815. год. о свом земљаку Петру Алексићу

Изјаве су дате односно регистроване 28. септембра 1815. године у Карловцима, несумњиво у архиви сремске епархије, а односе се на Петра Алексића из Новог Пазара, који је умро 1810. године, и његову удовицу

Ану, која се 1815. године налазила у Карловцима, а којој је доказ о мужевљевој смрти требао највероватније ради склапања другог брака. Према тим изјавама Петар Алексић је имао око 35 година кад је умро, а умро је на дан св. Саве 14. 1. 1810. године у Новом Пазару, где је и сахрањен, с тим што га је сахранио поп Јефтимије Вујадиновић, новопазарски свештеник. Петрова супруга Ана је била нешто млађа од свог мужа, јер је 1815. године имала 37 година, с тим што је сад већ живела у Карловцима, јер је и она заједно с другим избеглицама побегла из Новог Пазара приликом повлачења устаника из тог краја. То су потврдили следећи сведоци:

Аћим Миловановић, родом из Новог Пазара, стар око 60 година, „[illegible] зерзаваџија", који је са избеглим Србијанцима дошао у Карловце, сведочи да је Петар Алексић сахрањен у Новом Пазару 14. јануара 1810. године, а сахранио га је поп Јефтимије Вујадиновић, тадашњи новопазарски свештеник, који се иначе сад налази у Земуну. Миловановић то зна отуд што је и сам покојног Петра отпратио до гробља. Познато му је и то да се Петрова удовица Ана досад није преудавала.

Радован Петровић, родом из Новог Пазара, стар 35 година, [illegible], који се сад налази у карловачком збегу, такође сведочи да му је познато да је речени Алексић умро и сахрањен пре шест година у Новом Пазару.

Марија Јајић, рођ. Алексић, супруга Симе Јајића а сестра покојног Петра по оцу Михајлу Алексићу, али не и по мајци, родом из Новог Пазара, стара 38 година, „при бегству овамо дошла", и живи у Карловцима са мужем, изјављује да јој је брат Петар умро пре шест година, о св. Сави, и да га је пратила до новопазарског гробља, где је сахрањен. Марија додаје да јој се снаха Ана досад није преудавала, што јој је врло добро познато, с обзиром да су отуд избегле заједно и да сад заједно живе у карловачком збегу.

(АСАНУК, Конзисторија, 228/1815)

◆

То и тако стоји у записнику од 28. IX 1815. године, док се овде додаје само то да је из литературе добро познато да је у Карловцима било доста србијанских избеглица после слома I српског устанка, који овамо дођоше, међу којима бејаше и истакнутих личности с породицама. Овај акт сведочи да је међу тим избеглицама било и Новопазараца, и то у „збегу", а не у становима, који се до 1815. године нису вратили назад у Србију, а можда ни касније, као већина других избеглица, по објављеној турској амнестији, која се на њих односила.

Напомена: Сви су датуми овде зарачунати и дати по старом српском календару.

Др Ђорђе Микић

БОЈКОТ АУСТРО-УГАРСКЕ РОБЕ У ТУРСКОЈ
У АНЕКСИОНОЈ КРИЗИ 1908 — 09. ГОДИНЕ

Отпор новог младотурског режима против анексије Босне и Херцеговине, извршене од стране Аустро-Угарске монархије 7. октобра 1908. године, бојкотом аустроугарске робе и трговачких бродова, представља велики удар аустроугарској трговини. До анексионог акта извозни артикли Аустро-Угарске у европску Турску били су најјачи. Али, у доба анексионе кризе извоз из Аустро-Угарске у Турску, због систематског бојкота њене робе, сасвим је опао. Тада је аустроугарска трговина претрпела осетне губитке не само у Турској, Србији и Црној Гори, где је бојкот био организован, него и у свим балканским земљама. Од тог времена балканска трговина почела се обраћати за робу, коју је раније искључиво из Аустро-Угарске увозила, и на друга европска трговинска средишта. Штетни утицај по аустроугарску трговину имало је и укидање чл. 29. Берлинског уговора, којим је била дата Аустро-Угарској значајна санкција. Укидањем поменутог члана Црна Гора се ослободила контроле коју је Аустро-Угарска вршила у барском пристаништу и дуж остале црногорске обале.

Истовремено са опадањем аустроугарског извоза на Балкану растао је свуда извоз Италије а и Немачке, савезника Аустро-Угарске. Светска трговина са европском Турском, посебно са старом Србијом и Македонијом, усредсређена је највећим делом на Солун, а нешто и на пристаништа Јадранског мора, преко Албаније. Тако је анексија Босне и Херцеговине, не само заоштрила међународне односе пред први светски рат, него је створила и задуго одржавала економске ненормалне односе турске царевине и Србије и Аустро-Угарске. Како је текао бојкот аустроугарске робе у Турској предмет је овога текста.

Бојкот аустроугарске робе и бродова у Турској, као и вид отпора анексије Босне и Херцеговине, организовали су младотурци а подржали Срби и Албанци и неки други народи.[1] Међу Албанцима је у том правцу деловала Србија[2]. Бојкот је почео 8. октобра 1908., а два дана касније младотурски лист „Танин" у чланку „Не купујте аустријске производе" позвао је становништво да подржи ову меру и захтевао отказивање поруџбина, говорећи о Аустро-Угарској с много мржње[3]. Руски историчар Р. Б. Виноградов пише да су овај чланак прештампавали други листови, а према Р. Пинону, он је „свуда постао сигнал за бојкот". Одмах су свуда организовани „комитети бојкота"[4].

Још првог дана бојкота у Галати у Стамболу, групе људи су одлазиле пред аустријске дућане, не допуштајући купцима да уђу у њих. Истог дана на пристаништима и великим трговима, на позив младотурског комитета, аустријске трговачке куће су стављене под забрану, а из лађа није могла да се истоварује роба. Куповање аустријских производа сматрало се актом издаје отоманског царства[5].

Лист "Pester Loyd" пише 28. новембра о почетку бојкота. У ствари, био је то интервју Назим-беја дописнику овог листа. Назим-беј је рекао да је бојкот средство притиска на Аустро-Угарску, а одбор „Јединство и напредак" његов покретач. У почетку је тај покрет имао нешто другачији карактер — више је био демонстрација против Аустро-Угарске, него притисак. У тој фази, због аустроугарских протеста, бојкот радњи је обустављен, а бојкот бродова имао је такав облик да је било могуће истоварити робу. Тако је било до почетка новембра[6].

У Цариграду бојкот је био најпопуларнији. У почетку њим је руководио др Риза-беј Тофик, члан младотурског комитета. Почео је 13. октобра на конференцији у Позоришту „Petits champs", на коме је народ позван да непосредно бојкотује аустријске дућане али да се чува насиља, јер би оно значило одузимање поштовања једне праведне ствари. Истог дана на митингу у дворишту џамије султана Ахмеда говорници свих народности истицали су да је Аустро-Угарска нечасно поступила. Велика поворка се кретала кроз Стамбол и Перу и клицала пред амбасадама Француске и Енглеске. Цариградски Јевреји су на митингу, коме је присуствовало преко триста људи, одлучили да учествују у бојкоту. Црвени фес, турска народна капа, отказан је аустријским фабрикантима да се шије и уместо њега носи бели фес или капа од црног астрагана[7]. Ако би неко несвесно покушао да нешто купи у аустријском дућану одвраћен је, а хоџе су заклињали народ да од непријатеља не купују ништа[8]. Чиновници разних министарстава и других државних надлештава у Цариграду одлучили су да од отварања Народне скупштине не носе фесове него калпаке.[9]

У Солуну, одакле је потекао револуционарни покрет, бојкот је почео 11. октобра и спровођен је с особитом снагом, јер је тај град увозио из Аустро-угарске 65 одсто робе. Прво је објављен позив трговцима да прекину све односе са Аустро-Угарском, а купцима препоручено да напусте аустријске дућане[10]. Зидови су били излепљени плакатима који су позивали на бојкот аустријске и бугарске робе[11]. Српски конзул М. Ракић пише да је учињен позив становништву да бојкотује и немачку робу[12]. У ванредном издању полунедељни лист *„Jeni Asr"* пише следеће о потреби и легитимности бојкота: „Најмање што један народ може учинити, када му каква друга сила задаје увредљиве тешкоће, јесте да манифестује своје незадовољство, не улазећи више ни у какве односе с њим … Уосталом, уместо да примамо рђаву робу из аустријских фабрика зацело би било логичније да се снабдевамо добром енглеском и француском робом[13].

Дан после објављивања бојкота агент „Лојда" јавио је конзулу Пара да су истоварачи аустроугарских бродова угрожени, а овај је уложио и усмени и писмени протест[14]. Било је то у вези с доласком у Солун, 11. октобра, трговачког брода „Тривог" с робом из Аустрије, који се, пошто је дан и ноћ остао у пристаништу, вратио јер радници нису хтели да га истоваре, а трговци да приме робу[15]. Иако је „Лојдов" агент давао двос-

трупу надзиру и обезбеђивао сигурност радника док буду истоварали робу, није се међу онима који су до тада на солунским кејовима вребали долазак лађа могао наћи ниједан Муслиман или Јевреј. Када је конзул Пара затражио од валије Џавид-беја да употреби полицију, овај му је одговорио да ће оштро казнити сваки акт насиља, али да не може ништа предузети против мирних штрајкача. „Лојдов" агент се затим обратио једном трговцу на велико, коме је био упућен велики део робе с „Тироле" да потпише пријемницу, а он му је одговорио: „Никако не видим потребу да одговарам својим обавезама кад је цар Аустрије порекао своје".

Исто се догодило и другом „Лојдовом" броду 19. октобра. Конзул Пара је убедио великог рабина у Солуну да интервенише код радника Јевреја да истоваре робу и они су почели истовар, али су морали прекинути рад чим су наишли људи наоружани батинама. Од тада је у Солуну бојкот аустријске робе био потпун.

Бечки листови су ову акцију приписивали „денмесима" — припадницима једне верске секте која се у Солуну била појавила 500 година раније, чији је старешина морао да се врати у ислам да би тако избегао смрт. Листови су тврдили да је та секта руководила устаничким покретом у Турској, а три породице — Хамди-беј, Капанџији и Каракаши — дале су најутицајније трговце, банкаре и чиновнике међу младотурцима. Како су Каракаши имали велике трговине у Цариграду, којима су конкурисали аустријски трговци, бечки лист „Neue Freie Presse" тврди да је то узрок бојкота, а анексија Босне и Херцеговине само повод.

Касније се у Солуну бојкот проширио на поштански саобраћај и пошиљке па су се на поштама гомилали пакети.

Сигнал за бојкот у градовима Македоније, у првом реду у Битољу и Охриду, дат је из Солуна. У томе је албанско становништво показало нарочиту одлучност. У Охриду је један трговац муслиманске вероисповести довео на трг шибице аустријске производње и запалио их у присуству одушевљене масе.

У Смирни, чим је стигла вест о потреби бојкота аустријске робе, око 8.000 трговаца се договорило да се што успешније организује, али без икаквог насиља. Према писању штампе, већ 18. октобра у овом граду није се могао видети ниједан фес аустријске израде. Улицама су се кретале присталице бојкота и с глава оних, који су носили фесове, скидали их и палили. Убрзо су сви носили калпаке који су израђивани у Турској.

У замену за аустријску робу трговци у Смирни су тражили да им велике француске трговачке куће пошаљу своје путнике, али без успеха. Дошли су италијански агенти, које је послао Трговачки музеј из Венеције.

На вест о догађајима у Цариграду, чланови Комитета „Јединство и напредак" у Јафи одржали су у ноћи између 12. и 13. октобра састанак поводом доласка „Лојдовог" брода „Елпере", који је требало да стигне сутра рано. Четири члана овог одбора зашла су у кафане, које су биле пуне гостију, јер је тада био верски празник, и убеђивали морнаре и чамџије да буду „патриоти", одбијајући услуге аустријским лађама. Свуда су наилазили на одушевљени пристанак. Говорници на пристаништу, готово сви хришћани, оштро су критиковали Аустро-Угарску и „Лојд". Један од њих, занет говорничким жаром, устао је против свих странаца, „експлоататора" Турске. Аустријска пошта била је притиснута светом, чиновници

оперски, фургон с кутијом за писма бачен у море. Кајмакам и војни командант су издејствовали да „Витерс" преда пошту, али су путници морали остати на лађи све до Бејрута.

Ноћу између 13. и 14. октобра Турци наоружани манлихерима и револверима кретали су се улицама пуцајући у ваздух и узвикујући: „Живео ислам!" „Доле ђаури!" Сутрадан је пристао без икаквих тешкоћа француски трговачки брод «Saghalien». До завршетка кризе овде није искрцана ниједна тона аустријске робе.[33]

Почетак бојкота аустроугарске робе у Бејруту обележен је малим нередима. Народ није дозволио да два аустријска брода уђу у пристаниште,[34] а у море су бачена 392 сандука шећера.[35]

Крајем децембра букнуле су нове узбуне. Групе чамџија ишле су улицама скидајући фирме које су подсећале на бојкотовану робу и табле с натписима осигуравајућих друштава и аустријским амблемима, а у кафанама су се чуле увреде на рачун Аустро-Угарске и цара Фрање Јосифа. Чамџије и носачи, сумњајући у крупне трговце у граду и њихову оданост бојкоту, отказали су послушност комитету који је руководио бојкотом.[36]

Слично је било у Триполису и Сирији. Десетог јануара 1909. године, једна група је опљачкала дућан који је припадао тумачу аустријског вицеконзулата и бацила робу у море. Из једног дућана узет је шећер који је произвела једна фирма у Марсељу. Иако је, очигледно, то био француски а не аустријски производ, 34 џака су бачена у море. Мутесариф је отправнику послова француског вицеконзулата изразио жаљење због овог случаја и образовао комисију која је одлучила да се накнади штета.[37]

И у Једрену је настао оштар бојкот аустријско-бугарске робе. Трговци су захтевали да им се слична роба шаље из других земаља, највише из Француске. Директор гимназије тражио је од француског конзула адресу неке француске фирме која би продавала истоврсна учила. Један стари трговац из турског базара, шеф једне верске заједнице, руководио је бојкотом. Са око 110 људи мотрио је на станицу и одупирао се истоваривању аустроугарске робе. Једна кола натоварена шећером нападнута су 8. децембра, џакови отворени а шећер расут по друму. Валија је изјавио аустроугарском конзулу да не може ништа учинити против овог покрета, у коме власти не учествују.[38]

До пред крај новембра трговци на југу Албаније само формално су припадали присталицама бојкота аустроугарске робе. Младотурски одбор тада је почео енергичну акцију у прилог бојкота, нарочито преко новина. Одбор је 27. новембра послао преко албанских клубова следећи телеграм:

„Ово је апел свим Османлијама који су објавили бојкот Аустрији, од кога наша земља има велике користи. Сазнајемо да има трговаца који су погазили ову одлуку и наставили да тргују с Аустријом. Ако је то тачно, њихова имена биће објављена да би сви сазнали да су погазили своје убеђење. Ако није тачно, они треба да то објаве у новинама".

Битољски конзул Поефал сматрао је да су клубови били почашћени овим задатком.[39]

У Јањини, према извештају аустроугарског конзула Ранција, младотурски одбор је енергично радио на спровођењу бојкота. [illegible] чим

лони су окупљали трговце и упозоравали их да прекину везе с Аустро-Угарском. У Ђирокастру, Делвину и Филату главну реч су водили албански национални клубови, али је занимљиво да Тоске резервисано гледају на бојкот.[30]

У средњој Албанији, Драчу и Валони, упркос бојкота, трговање с аустроугарским компанијама је продужено.[31] Конзул у Валони констатује 4. новембра да не очекује да ће у Драчу бити бојкота, јер то, каже нико не жели, а и зато што се муслиманско становништво плаши од хришћана и од панисламиста младотурака и што је економски било важно за Монархију.[32] Елмаз-ефендија, један од бегова у Каваји, говорећи пред једном аустријском трговцу рекао је и ово: „Бојкот који је против Монархије објављен, биће обустављен“.

У Валони бојкот је убрзо постао непопуларан. Једино је био појачан на аустријској пошти и у Ученичком друштву „Пуља“. Ипак, конзул Краус јавља 25. новембра да није сигуран да ће симпатије становништва Валоне бити и даље на страни Аустро-Угарске, али је убеђен да ће трговци, због својих трговачких односа и интереса и младотурци увек бити на њеној страни.[33]

Према „Цариградском гласнику“, половином јануара 1909. године почео је бојкот аустроугарске робе и у Јањини и Драчу. Одавде је затим роба наручивана у Италији и Француској, и била је квалитетнија од аустријске.[34]

Скадрани су добијали само аустријску робу али су образовали одбор за бојкот и покушали да успоставе трговачке везе с Италијом и Француском. Један трговачки агент послат је у Марсељ, а поруџбине у Аустрији отказане. Али, због недостатка робе из транзита, бојкот се није могао одржавати.[35]

Бојкот аустријске робе у Албанији вођен је под паролом неприкосновености турских земаља и заштите ислама. Руководство албанског клуба у Цариграду подржало је младотурке. Ипак, ова антиаустријска акција није имала међу Албанцима подједнак успех зато што их није подржала албанска национална пропаганда. Лист „Албанија“, који је уређивао Фаик Коница није подржао младотурке у њиховим акцијама против Аустро-Угарске. Он је писао да су анексија, независност Бугарске и могућност да Турска изгуби Крит догађаји који приближавају дан ослобођења Албаније, а иступајући против бојкота аустријске робе, указивао је да су Албанци највише упућени на трговину с Аустро-Угарском.[36]

Скопље је обавештено о бојкоту 13. октобра телеграмом Отоманске трговинске коморе из Солуна у коме је стајало да је једногласно одлучено да се пониште сви уговори с аустријским фабрикама и откаже продаја њихове робе. Скопски трговци одмах су одлучили да се придруже бојкоту и та њихова одлука објављена је у свим џамијама за време молитве.[37] Њихови савети су послушани, али уз неизоставну накнаду за губитке на тргу, који прима готово сву робу из Аустро-Угарске.[38]

Конзул у Скопљу Лукас, пошто се бојкот проширио и на Скопље, извештава 18. октобра да се тамошњи „бугарски“ трговци нерадо одазивају наредби младотурског одбора, да су плакати којима се објављује бојкот донесени из Цариграда и Солуна, да се на њима најбруталније вређа Аустро-Угарска и да се завршавају речима: „Доле влада Аустрије“.[39]

Два дана по објави бојкота у Скопљу српски конзул Ж. Балугџић саопштава да се нерасположење према Аустро-Угарској осећа у трговачким круговима и да се манифестује у бојкотовању аустроугарских радњи и робе. Он додаје да је истог дана отпутовала у Солун група скопских виђенијих трговаца, Турака и Албанаца, ради договора са солунским и другим трговцима о бојкоту аустријских производа.[40]

Око 20. октобра одржана је у скопској општини (беледија) конференција тамошњих трговаца, на којој се расправљало о овом питању. Конференција је једногласно одлучила да се од тада не набавља никаква роба из Аустро-Угарске, а што се тиче робе затечене у магацинима да се може продавати, јер су је трговци већ платили.[41] Према француском публицисти Рене Пинону, трговци су одлучили да поштују уговоре о томе бар до марта 1908. године.[42]

Како извештава конзул Лукас 10. децембра, досадашњи пасивни бојкот ушао је у акутну фазу. То је наступило због тога што су из Солуна стигле жалбе на лежерну акцију у Скопљу. Зато су се уједињени клубови састали 9. и 10. децембра и основали Комисију за бојкот, састављену од скопских трговаца.[43] Како је објављено, трговци ће примати само ону робу „декларисану" која је отпремљена до 5. децембра, тј. која се већ налази на путу, а остала ће бити враћена. Они који буду касније примали робу платиће казну од 50 одсто њене вредности. Комисија је такође одлучила да се имена пословних људи страног држављанства, који примају аустријску робу, јавно објаве и тако становништву скрене пажња на њих.

И поред ових одлука, трговци „Бугари", које су за бојкот наговарали трговци Муслимани, решили су да не откажу трговачке уговоре. Према конзулу Лукасу, у то време залихе робе у Скопљу, рачунајући и ону која је била на путу, биле су довољне за отприлике пет недеља и за то време ситуација ће се само незнатно погоршати. Он наводи да је до тада била тешкоћа само у истоваривању аустријског шећера, који се могао отпремити за Феризовић, и да су у Куманову објављена имена оних трговаца који у својим магацинима још имају шећера. Колико му је познато, турска власт у Скопљу није учествовала у поменутој агитацији у прилог бојкота, што је закључио из њених изјава. У организовању бојкота најактивнији су били клубови, нарочито после избора. Српски клуб, истиче аустроугарски конзул, свесрдно је помогао у томе младотурски одбор, јер, по њему, настоји да послове које је Аустро-Угарска изгубила преузме Србија. Ради остварења тог циља, клуб је намеравао, наставља конзул, да наговори најбогатије српске трговце да се стално настане у Скопљу и ту оснују јаку трговачку организацију која би се бавила набавком и продајом шећера, из фабрике која треба да се отвори у Нишу и производа пиваре што ће се ускоро отворити у Јагодини. Конзул Лукас закључује да и недавно отварање у Скопљу Филијале „Београдске задруге" представља корак у српској трговачкој експанзији.[44]

Ова запажања аустроугарског конзула била су тачна. Трећег новембра српски конзул Балугџић настоји да преко владе у Београду обезбеди из кредита Народне одбране позајмицу трговцу [illegible] Пуцићу, од 5.000 динара, с роком враћања од четири године, како би се у време бојкота аустријске робе, производи из Србије више ширили у Скопљу.[45]

Половином новембра бојкот аустроугарске робе у Скопљу, према конзулу Лукесу, достигао је врхунац. Забрана увоза те робе највише је погодила „бугарске" трговце, а купци су им морали плаћати веће цене јер робу нису могли куповати на другом месту. Конзул је очекивао да ће се убрзо вратити старо стање. Плашио се једино да Србија не покуша да то спречи куповином француских производа и њиховом продајом по ранијим аустроугарским ценама, пошто јој претходно буду одобрене извозне премије. Таква акција би могла имати политички значај ако би се повезала с предстојећом изградњом српских фабрика шећера, које би касније постепено истискивале са скопског тржишта друге шећеране. Претпостављао је да је појединачна акција у том правцу била недавно тема о којој је група турских царинника разговарала у Београду, а Ахмед Риза у Скопљу.[46]

И према Балугџићу, заузимањем српске организације у косовском вилајету почео је врло озбиљан бојкот. Представници Срба у Комисији за бојкот — Глиша Елезовић и Ђорђе М. Костић — били су врло активни.

Бугарски клуб је послао на прву седницу Комисије своје изасланике, али кад су видели да се бојкот окреће против бугарског увоза, хтели су да се повуку. Касније нису присуствовали седницама на којима су утврђивана правила бојкота. Али када је клуб уочио да ће таквим држањем погоршати свој положај у односу на остале клубове, одлучио је да учествује у раду те Комисије.[47]

Прва седница ове Комисије одржана је 11. децембра. На њој су донесена решења о забрани увоза аустроугарског шећера и петролеума и осталих прерађевина. Такође је одлучено да само за робу која је до 10. децембра поручена и плаћена, и налази се на путу, неће бити сметње, а роба за коју се не може доказати да је поручена пре тог рока и на основу тога добијена, не сме се истоваривати. То је важило и за бугарску робу. Што се тиче шећера, трговац који своју поруџбину може доказати уговором стиче право на увоз и уноси шећер у свој магацин, пошто се оцарини. Половина тог шећера припада трговцу, а другу половину продаје Комисија за бојкот, тако што ће купац добијати од ње потврду и на основу ње узимати шећер. Сваки трговац је дужан да Комисији да писмену обавезу да ће на њен захтев издати одређену половину. Ниједан трговац на велико не може трговцима на мало продавати оку шећера скупље од 109 пара, а бакалницима више од 111 пара. Шећер у сандуцима, великим и малим, продаваће се трговцима на велико по 119, а бакалницима по 120 гроша. За 10 пакета шећера цена је 122 гроша.

Поруџбине петролеума подлегале су истим условима као и шећера. Цена канте петролеума, с ознаком слона, одређена је за трговце у скопској кази по 18 гроша и 30 пара, а по 17 гроша и 30 пара у местима на прузи Митровица — Скопље, ако се поруџбина преузима директно са скопске станице.

Трговац који не буде поштовао ове одредбе биће први пут кажњен са 30 лира, а други пут дупло. Комисија је још одлучила да се цене производа који су били на њеној листи не мењају за три месеца, а ако бојкот буде дуже трајао, Комисија ће утврдити нове. Ако се примети да се роба из Бугарске или Аустрије шаље у неко место на прузи Солун — Скопље, или Скопље — Митровица, Комисија ће то испитати и одмах по-

слати упутство како да се поступи. Ниједан трговац не може слати у Солун ниједан производ с листе, иначе ће платити казну.

За продају половине робе, која је припадала Комисији, овлашћен је Бекир Агиђа, банкар, и Панајот Јовану. Први је чувао печат којим је потврђиван бојкот.

Ове одлуке су потписали: из Турског клуба, Бекир Фехми; из Српског, Глигор Елезовић; из Албанског, Ибрахим Ахмет и Никола Беле; из Грчког, Ђорђе Д. Комати и Панајот Јовани и из Јеврејског клуба, Аријс.[28] Одмах потом разаслат је циркулар у све крајеве вилајета и припремљен манифест у коме је народу указано на потребу што јачег бојкотовања аустријске и бугарске робе, као и аустријских и бугарских држављана. Побројане су и све фирме које подлежу бојкоту. Али, растурање тог манифеста је спречено зато што је у њему стајало да су Аустро-Угарска и Бугарска „на лоповски начин" узеле две турске провинције. Комисија је била дужна да изврши исправке у манифесту и да га 20. децембра растури. Новина у њему је бојкотовање фирми, а не само аустријске и бугарске робе. Комисија у Скопљу обратила је нарочито пажњу на власнике фирми, аустријске и бугарске поданике. У Скопљу су се налазили многи представници тих фирми - комисионари Габер Вајс, Салватор Мусафија, Б. И. Алуј, доктор Ошко, Мишел Асеје, хотелијер Дамар и сатичар Шпуцлер и бугарско Осигуравајуће друштво „Балкан". У депоу скопске станице Вајс је тада имао два вагона шећера.[29]

У манифесту се препоручивало појединцима да што пре сачине и пошаљу списак таквих лица и у вези са Солунском банком напомињало је да је то једна од филијала бечке Лендер банке. Зато је Комисија решила да бојкотује и скопску филијалу Солунске банке. Сазнавши за ово, директор филијале Бенијамис позвао је члана Комисије Арија, с којим се упустио у препирку и увредио и њега и целу Комисију. После тога Комисија је 19. децембра упутила писмо директору Солунске банке у коме је оптужила Бенијамиса. Решење о бојкоту ове филијале упућено је на мишљење младотурском одбору у Солуну пошто је тамо била централа банке.[30] На жалбу Комисије на Бенијамиса, дирекција банке је 26. децембра послала у Скопље Нозера, другог директора централе, да испита жалбе Комисије.[31]

Пошто се по граду био пронео глас да је из Цариграда дошла дозвола да се бојкот постепено смањује, јер су Турска и Аустро-Угарска ступиле у преговоре, Комисија за бојкот обратила се младотурском одбору питањем да ли има шта ново у том послу, на шта јој је одговорено да бојкот треба продужити.[32]

На вест да се бојкот у целом вилајету односи и на све аустријске поданике, одмах су бојкотовани Вајс, Спуцлер и још неки трговачки агенти, као и неке кафане аустријских поданика. За српског конзула Балугџића било је најважније што је бојкотована Banque de Salonique, једна од филијала *Lender* банке. Комисија је мислила да предузме и нарочите мере против ње, да прошири вест међу становништвом да је ова банка несигурна и да на тај начин изазове повлачење улога и, вероватно, њен крах.[33]

Крајем јануара Комисија у Скопљу објављује да се продужава бојкот аустријске и бугарске робе и званично забрањује њен увоз у косовски вилајет, апелујући на народ да и сам уложи напор у том правцу.[34]

Др Ђорђе Микић

БОЈКОТ АУСТРО-УГАРСКЕ РОБЕ У ТУРСКОЈ У АНЕКСИОНОЈ КРИЗИ 1908 — 09. ГОДИНЕ

Отпор новог младотурског режима против анексије Босне и Херцеговине, извршене од стране Аустро-Угарске монархије 7. октобра 1908. године, бојкотом аустроугарске робе и трговачких бродова, представља велики удар аустроугарској трговини. До анексионог акта извозни артикли Аустро-Угарске у европску Турску били су најјачи. Али, у доба анексионе кризе извоз из Аустро-Угарске у Турску, због систематског бојкота њене робе, сасвим је опао. Тада је аустроугарска трговина претрпела осетне губитке не само у Турској, Србији и Црној Гори, где је бојкот био организован, него и у свим балканским земљама. Од тог времена балканска трговина почела се обраћати за робу, коју је раније искључиво из Аустро-Угарске увозила, и на друга европска трговинска средишта. Штетан утицај по аустроугарску трговину имало је и укидање чл. 29. Берлинског уговора, којим је била дата Аустро-Угарској значајна сатисфакција. Укидањем назначеног члана Црна Гора се ослободила контроле коју је Аустро-Угарска вршила у барском пристаништу и дуж остале приморске обале.

Истовремено са опадањем аустроугарског извоза на Балкану растао је свуда извоз Италије а и Немачке, савезника Аустро-Угарске. Светска трговина са европском Турском, посебно са старом Србијом и Македонијом, усредсређена је највећим делом на Солун, а затим и на пристаништа Јадранског мора, преко Албаније. Тако је анексија Босне и Херцеговине, не само заоштрила међународне односе пред први светски рат, него је створила и задуго одржавала економске ненормалне односе турске царевине и Србије и Аустро-Угарске. Како је текао бојкот аустроугарске робе у Турској предмет је овога текста.

Бојкот аустроугарске робе и бродова у Турској, као и вид отпора анексије Босне и Херцеговине, организовали су младотурци а подржали Срби и Албанци и неки други народи.[1] Међу Албанцима је у том правцу деловала Србија[2]. Бојкот је почео 8. октобра 1908., а два дана касније младотурски лист „Танин“ у чланку „Не купујте аустријске производе“ позвао је становништво да подржи ову меру и захтевао отказивање поруџбина, говорећи о Аустро-Угарској с много мржње[3]. Руски историчар Р. Б. Виноградов пише да су овај чланак прештампали други листови, а према Р. Пинону, он је „свуда послао сигнал за бојкот“. Одмах су свуда организовани „комитети бојкота“[4].

Још првог дана бојкота у Галати у Стамболу, групе људи су одлазиле пред аустријске дућане, не допуштајући купцима да улазе у њих. Истог дана на пристаништима и великим трговима, на позив младотурског комитета, аустријске трговинске куће су стављене под забрану, а на лађи није могла да се истоварује роба. Куповање аустријских производа сматрало се актом издаје отоманске царевине[3].

Лист "Pester Loyd" пише 28. новембра о почетку бојкота. У ствари, био је то интервју Назим-беја дописнику овог листа. Назим-беј је рекао да је бојкот средство притиска на Аустро-Угарску, а одбор „Јединство и напредак" њихов покретач. У почетку је тај покрет имао нешто другачији карактер — више је био демонстрација против Аустро-Угарске, него практичан. У тој фази, због аустроугарских протеста, бојкот радња је обустављен, а бојкот бродова имао је такав облик да је било могућно истоварити робу. Тако је било до почетка новембра[4].

У Цариграду бојкот је био мирољубив. У почетку њиме је руководио др Риза-беј Тефик, члан младотурског комитета. Почео је 13. октобра на конференцији у Позоришту „Petits champs", на коме је народ позван да најмирније бојкотује аустријске дућане али да се чува насиља, јер би оно значило одузимање поштовања једне праведне ствари. Истог дана на митингу у дворишту џамије султана Ахмеда говорници свих народности истицали су да је Аустро-Угарска нечасно поступила. Велика поворка се кретала кроз Стамбол и Перу и клицала пред амбасадама Француске и Енглеске. Цариградски Јевреји су на митингу, коме је присуствовало преко триста људи, одлучили да учествују у бојкоту. Црвени фес, турска народна капа, оглашен је аустријским фабрикатом па се цепа и уместо њега носи бели фес или капе од црног астрагана[5]. Ако би неко несвесно почео да нешто купи у аустријском дућану одвраћан је, а хоџе су заклињали народ да од непријатеља не купују ништа[6]. Чиновници разних министарстава и других државних надлештава у Цариграду одлучили су да од отварања Народне скупштине не носе фесове него калпаке[7].

У Солуну, одакле је потекао револуционарни покрет, бојкот је почео 11. октобра и спровођен је с особитом снагом, јер је тај град увозио из Аустро-Угарске 65 одсто робе. Прво је објављен позив трговцима да прекину све односе са Аустро-Угарском, а купцима препоручено да напусте аустријске дућане[8]. Зидови су били облепљени плакатима који су позивали на бојкот аустријске и бугарске робе[9]. Српски конзул М. Ракић пише да је упућен позив становништву да бојкотује и немачку робу[10]. У ванредном издању полунедељни лист „Jeni Asr" пише следеће о потреби и легитимности бојкота: „Најмање што један народ може учинити, када му каква друга сила задаје увредљиве тешкоће, јесте да манифестује своје незадовољство, не улазећи више ни у какве односе с њим... Уосталом, уместо да примамо рђаву робу из аустријских фабрика далеко би било логичније да се снабдевамо добром енглеском и француском робом[11].

Дан после објављивања бојкота агент „Лојда" јавио је конзулу Пари да су истоварачи аустроугарских бродова угрожени, а овај је уложио и усмени и писмени протест[12]. Било је то у вези с доласком у Солун, 11. октобра, трговачког брода „Тривиз" с робом из Аустрије, који се, пошто је дан и ноћ остао у пристаништу, вратио јер радници нису хтели да га истоваре, а трговци да приме робу[13]. Иако је „Лојдов" агент давао двос-

тршку надницу и обезбеђивао сигурност радника док буду истоваривали робу, није се међу онима који су до тада на солунским кејовима вребали долазак лађа могло наћи ниједан Муслиман или Јеврej. Када је конзул Пара затражио од валије Данишбеја да употреби полицију, овај му је одговорио да ће оштро казнити сваки акт насиља, али да не може ништа предузети против мирних штрајкача. „Лојдов" агент се затим обратио једном трговцу на велико, коме је био упућен велики део робе с „Тирола" да потпише пријемницу, а он му је одговорио: „Никако не видим потребу да одговарам својим обавезама кад је цар Аустрије порекао своје"[26].

Исто се догодило и другом „Лојдовом" броду 19. октобра. Конзул Пара је убедио великог рабина у Солуну да интервенише код радника Јевреја да истоваре робу и они су почели истовар, али су морали прекинути рад чим су изашли људи наоружани батинама. Од тада је у Солуну бојкот аустријске робе био потпун[27].

Бечки листови су ову акцију приписивали „донмецима" — припадницима једне верске секте која се у Солуну била појавила 500 година раније, чији је старешина морао да се врати у ислам да би тако избегао смрт. Листови су тврдили да је та секта руководила устаничким покретом у Турској, а три породице — Хамдибеј, Капанџији и Каракаши — дале су најутицајније трговце, банкаре и чиновнике међу младотурцима. Како су Каракаши имали велике трговине у Цариграду, којима су конкурисали аустријски трговци, бечки лист „Neue Freie Presse" тврди да је то узрок бојкота, а анексија Босне и Херцеговине само повод[28].

Касније се у Солуну бојкот проширио на поштански саобраћај и на писма па су се на поштама гомилали пакети[29].

Сигнал за бојкот у градовима Македоније, у првом реду у Битољу и Охриду, дат је из Солуна. У томе је албанско становништво показало нарочиту одлучност. У Охриду је један трговац муслиманске вероисповести довео на трг шибице аустријске производње и запалио их у присуству одушевљене масе[30].

У Смирни, чим је стигла вест о потреби бојкота аустријске робе, око 8.000 трговаца се договорило да се што ускорије организује, али без икаквог насиља. Према писању штампе, већ 18. октобра у овом граду није се могао видети црвени фес аустријске израде. Улицама су се кретали присталице бојкота и с главе оних, који су носили фесове, скидали их и цепали. Убрзо су сви носили капице које су израђивали у Турској.[31]

У замену за аустријску робу трговци у Смирни су тражили да им велике француске трговачке куће пошаљу своје путнике, али без успеха. Дошли су италијански агенти, које је послао Трговачки музеј из Венеције[32].

На вест о догађајима у Цариграду, чланови Комитета „Јединство и напредак" у Јафи одржали су у ноћи између 12. и 13. октобра састанак поводом доласка „Лојдовог" брода „Хитеро", који је требало да стигне сутра рано. Четири члана овог одбора ушла су у кафане, које су биле пуне гостију, јер је тада био верски празник, и убеђивали морнаре и чамџије да буду „патриоте", одбијајући услуге аустријским лађама. Сутра су изашли на одушевљени протест. Говорници на пристаништу, готово сви хришћани, оштро су критиковали Аустро-Угарску и „Лојд". Један од њих, занет говорничким жаром, устао је против свих странаца, „експлоататора" Турске. Аустријска пошта била је притиснута светом, чиновници

операзни, фургон с кутијом за писма бачен у море. Кајмакам и војни командант су инсистирали да „Витеро" преда пошту, али су путници морали остати на лађи све до Бејрута.

Ноћу између 13. и 14. октобра, Турци наоружани ханџарима и револверима кретали су се улицама пуцајући у ваздух и узвикујући: „Живео ислам!" „Доле Ђаури!" Сутрадан је пристао без икаквих тешкоћа француски трговачки брод »Saghalijen«. До завршетка кризе овде није искрцана ниједна тона аустријске робе.[33]

Почетак бојкота аустроугарске робе у Бејруту обележен је малим нередима. Народ није дозволио да два аустријска брода уђу у пристаниште,[34] а у море су бачена 392 сандука шећера.[35]

Крајем децембра букнуле су нове узбуне. Групе чамџија ишле су улицама скидајући фирме које су подсећале на бојкотовану робу и табле с натписима осигуравајућих друштава и аустријским амблемима, а у кафанама су се чуле увреде на рачун Аустро-Угарске и цара Фрања Јосифа. Чамџије и носачи, сумњајући у крупне трговце у граду и њихову оданост бојкоту, отказали су послушност комитету који је руководио бојкотом.[36]

Слично је било у Триполису и Сирији. Деветог јануара 1909. године, једна група је опљачкала дућан који је припадао тумачу Аустријског вицеконзулата и бацила робу у море. Из једног дућана узет је шећер који је произвела једна фирма у Марсељу. Иако је, очевидно, то био француски а не аустријски производ, 34 џака су бачена у море. Мутесариф је отправнику послова Француског вицеконзулата изразио жаљење због овог случаја и образовао комисију која је одлучила да се накнади штета.[37]

И у Једрену је настао општи бојкот аустријско-бугарске робе. Трговци су захтевали да им се слична роба шаље из других земаља, највише из Француске. Директор гимназије тражио је од француског конзула адресу неке француске фирме која би одевала његове ученике. Један стари трговац из турског базара, шеф једне верске заједнице, руководио је бојкотом. Са око 100 људи изашао је на станицу и одупирао се истоваривању аустроугарске робе. Једна кола натоварена шећером нападнута су 8. децембра, џакови отворени а шећер расут по друму. Валија је изјавио аустроугарском конзулу да не може ништа учинити против овог покрета, у коме власти не учествују.[38]

До пред крај новембра трговци на југу Албаније само формално су припадали присталицама бојкота аустроугарске робе. Младотурски одбор тада је почео енергичну акцију у прилог бојкота, нарочито преко новина. Одбор је 23. новембра послао преко албанских клубова следећи телеграм:

„Ово је апел свим Османлијама који су објавили бојкот Аустрији, од кога наша земља има велике користи. Сазнајемо да има трговаца који су погазили ову одлуку и наставили да тргују с Аустријом. Ако је то тачно, њихова имена биће објављена да би сви сазнали да су погазили своје убеђење. Ако није тачно, они треба да то објаве у новинама".

Битољски конзул Посфаи сматрао је да су клубови били почашћени овим задатком.[39]

У Јањини, према извештају аустроугарског конзула Ранција, младотурски одбор је енергично радио на спровођењу бојкота. Његови чла-

У Аустро-Угарској су се бојали да се бојкот не прошири и на Египат, Србију и Црну Гору. Румунски посланици, љути због одбијања Аустрије да им даде концесију за извоз стоке, пропагирали су бојкот ако се трговински преговори с Аустријом убрзо не одрже.[48]

Покрет бојкота аустроугарске робе у Турској распаљивала је и страна конкуренција. Бечки лист »Neue Freie Presse« писао је почетком новембра да су енглеске фирме послале у разне крајеве Турске путнике који су настојали да изазову незадовољство против Аустро-Угарске, у интересу увоза енглеске робе.[49] На писање бечке штампе жалио се помоћник енглеског министра спољних послова Хардинг, амбасадору Аустро-Угарске у Лондону. Побијајући тврдњу да Енглеска искоришћава бојкот, он је навео да се од почетка бојкота енглеска трговина с Турском није повећала.[50]

Бојећи се да ће због забране увоза аустроугарске робе убрзо бити потрошене све резерве најважнијих производа, скопска комисија за бојкот је одлучила да замоли конзуле страних земаља у Скопљу да посредују да се из њихових земаља упуте у ове крајеве најнеопходнији производи. Конзули Русије и Енглеске су били спремни да то учине. Руски конзул Орлов је предложио својој влади да се увезу шећер и петролеум, затим кафа, сардине, мотике и нешто од стакларије. Српски конзул Балугџић набавио је Орлову српску железничку тарифу и веровао је да ће Русија учинити званичне кораке у Београду за извесне рефакције. За то време енглески конзул се трудио да што више енглеских трговачких путника дође у овај део Македоније. Од конзула у Солуну тражио је да одмах упуте све агенте који буду послом дошли у тај град да би и скопску пијацу проучили. И руски и енглески конзул надали су се да ће и оријенталне железнице дати олакшице за превоз робе на линији Косовска Митровица — Скопље.[51] Орлов се затим заузео за отварање у Скопљу руског природног музеја. Он је то радио заједно с Леонидом Мушићем, који је требало да буде управник тог музеја.[52]

У овој кризи Ерентал је питање бојкота аустроугарске робе у Турској постављао не као економско, него као политичко питање. Обраћао се Француској да утиче на Турску, али је влада у Паризу изјавила да сматра да је бојкот економска ствар Аустро-Угарске, да је поникао из једног народног покрета који се јавио из политичких разлога, а када ти разлози буду нестали, нестаће и народно незадовољство, па и бојкот.[53] Примајући ово к знању, аустроугарски амбасадор у Паризу извештава своју владу да је убеђен да ће Француска на политичком пољу увек бити пристрасна Аустро-Угарској, али ако се политички разлози укрсте са финансијским неће јој пружити стварну помоћ, него ће је тешити лепим речима.

После повратка француског трговачког аташеа из Лондона у Цариград, аустроугарски амбасадор Kevenhüller је закључио да ће он умети да бојкот искористи за Француску. Тих новембарских дана у Солуну су била упућена два брода натоварена француским шећером. У таквој ситуацији, аустроугарски амбасадор у Паризу сматрао је да је измирење с Турском питање самоодржања.[54] Ни Италија није пропустила прилику да њена роба замени аустроугарску.[55] У спремности других држава да по цену извесних жртава пласирају своје производе на тржишту у Скопљу

Турске, као, на пример, у Скопљу, српски конзул Балугџић је видео могућност продужења бојкота.[23]

Бојкот аустроугарске робе трајао је све до краја анексионе кризе. У споразуму Беча с Цариградом решење босанскохерцеговачког проблема на новчаној основи, бојкот је имао крупног удела.

Напомене:

1. Богумил Храбак, Османлијско царство младотурака и Србија 1908—1912. године, Симпозијум: Српски дани Сретена Вукосављевића, III, Пријепоље, 327; О улози младотурака у бојкоту руски историчар А. Ф. Миллер пише да је Комитету успело да економској борби приближи градску демократију — (Краткаја историја Турции, 1948, 127).

2. Shukri Rahimi, Krijengritjet shqiptare në Kosovë më 1909—1912. Kosova I, Prishtinë, 1972, 23—24.

3. Österreich-Ungarns *Aussenpolitik* (von der bosnischen Krise bis zum Kriegsausbruch 1914. (u daljem tekstu OUAP), I br. 228.

4. K. B. Vinogradov, Bosniiski krizis 1908—1909 gg. — Prilog prvoj mirovnoj vojni, L. 1964, 108; Rene Pinon, Novi oblik međunarodne borbe-bojkotovanje, Delo, 1909, knj. 52, 22 (prevod s francuskog).

5. Рене Пинон, нав. чланак, 22.

6. *OUAP*, I, br. 488

7. Рене Пинон, нав. чланак, 22—28.

8. „Цариградски гласник" 3. X 1908, бр. 40.

10. Рене Пинон, нав. чланак 23—24.

11. Haus-Hof-und Staatsarchiv, Politisches *Archiv*, Türkei XII K. 356, Solun, 12. X 1908. бр. 43 тел. (u daljem tekstu HHStA, PA).

12. Државни архив Секретаријата иностраних послова, Београд, (у даљем тексту ДАСИП), П.О. Ф и Б/35 оСлун 29. IX/12. X 1908. бр. 467.

13. Рене Пинон, нав. чланак 24.

14. ХХСТА, ПА XII К. 356, Солун, 12. X 1908. бр. 43 тел.

15. ДАСИП, P.O. Ф И Б/35 Солун 29. IX/12. X 1908 бр. 436

16. Рене Пинон, нав. чланак, 24.
17. Исто
18. „Трговински гласник", 10. X 1908. бр. 227

19. „Цариградски гласник", 31. X 1908. бр. 44; „Вечерње новости" 23. X 1908. бр. 298.

20. Рене Пинон, нав. чланак, 27.

21. „Цариградски гласник", 5. XII 1908. бр. 49.

22. Рене Пинон, нав. чланак, 27.

23. Исто, 27—28.

24. „Политика", 5. X 1908. бр. 1685.

25. „Цариградски гласник", 1. I 1909, бр. 1

26. Рене Пинон, нав. чланак, 27.
27. Исто, 25—28.
28. Исто, 26—27.

29. ХХСТА, ПА XXXVIII, К. 395, Монастир, 27. XI 1908. бр. 26 тел.

30. Исто, ПА XIV К. 15, Јањина 7. II 1909. бр. 2

31. И. Г. Сенкевич, Освободителное движеније албанского народа во 1905—1922. гг. Москва 1959, 117.

32. ХХСТА, ПА XIV, К. 15, Валона 4. XI 1908. бр. 63 пов.

33. Исто, Валона, 25. XI 1908. бр. 77 стр. пов.

34. „Цариградски гласник", 1. I 1909. бр. 1

35. Рене Пинон, нав. чланак, 26.

36. И. Г. Сенкевић, н. д. 117—120.

37. Рене Пинон, нав. чланак, 25.
38. Исто, 28.
39. ХХСТА, ПА XII К. 356, Скопље, 18. X 1908. бр. 166.

40. ДАСИП, П.О. ФИ Б/35 Скопље 7/20. X 1908. бр. 1021.

41. „Вардар" 12. X 1908. бр. 7.

42. Рене Пинон, нав. чланак, 26.
43. ХХСТА, ПА XXXVIII К. 439, Скопље, 11. XII 1908, бр. 198.

44. ХХСТА, ПА XXXVIII К. 439, Скопље, 11. XII 1908. бр. 198.

45. ДАСИП, ПП. О. 1908. ред 1504, Скопље, 21. XI/XII 1908 бр. 1098.

46. ХХСТА, ПА XXXVIII К. 439, Скопље 17. XI 1908. бр. 176.

47. ДАСИП, П.О. Ф. И, Б/35, Скопље, 4/17. XIII 1908 бр. 1318.

48. Исто. Вардар 30. XI 1908, бр. 14.

49. „Вардар", 14. XII 1908. бр. 16

50. Исто. 7. XII 1908. бр. 15.

51. Исто. 14. XII 1908, бр. 16.

52. Исто, 7. XII 908, бр. 15.

53. ДАСИП, П.О. Ф.И, Б/35, Скопље, 4/17. XII 1908. бр. 1300

54. „Вардар", 18. I 1909. бр. 2.

55. Исто, 7. XII 1908. бр. 15; Застава, 23. XII 1908. бр. 272

56. Манол Пандевски, Политичките партии и организации во Македонија (1908—1912) Скопје, 1965, 79.

57. „Вардар", 30. XI 1908. бр. 14.

58. ДАСИП, П.П.О. 1908. рез. 1431, Приштина 28. X/11. XI 1908. бр. 1191.

59. Исто, „Вардар", 30. XI 1908. бр. 14.

60. ДАСИП, ПП-О. 190. рез. 1431, Приштина 28. X/11. XI 1908. бр. 1191

61. Исто, П.О.Ф. И Б/25 Скопље, 4/17. XII 1908. бр- 1318.

62. ХХСТА, ПА XII К. 356 Призрен, 9. I 1909. бр. 4.

63. „Вардар", 14. XII 1908. бр. 16.

64. Исто, 18- I 1909. бр. 2.

65. ХХСТА, ПА XXXVIII, К. 388 Митровица, 21. XII 1908. бр. 119.

66. Ђ- Г. Сомовић, н. д. 118.

67. „Вардар", 19. X 1908. бр. 8.

68- „Цариградски гласник", 7. X 1908. бр. 44; Исто, 31. XI 1908. бр. 45.

69. ХХСТА, ПА XXXVIII К. 386, Митровица, 24. I 1909. бр. 5.

70- ДАСИП, ПП.О. 1908. рез. 95, Нова Варош 19/1 XII 1908. бр. 144

71. „Политика", 3. XII 1908. бр. 1794.

72. „Вардар", 15. XII 1908- бр. 17.

73. „Цариградски гласник", 12. XII 1908. бр. 50

74. ДАСИП, ППО. О- 1908. рез. 49, Пљевља 14/27. XII 1908. б.б.

75. „Вечерње новости" 16. XII 1908. бр. 148.

76. ДАСИП, ППО. О. 1908. рез. 17. Нова Варош 17/30. I 190. бр. 429; ХХСТА, ПА XXXVIII К. 386. Митровица, 24. I 1909. бр. 5.

77. Исто, Нова Варош, 26 I/8- II 1909. пов. 32/486

78. ДАСИП, П.П. О. 1908. рез. 17- Нова Варош 17/30. I 1909. бр. 429.

79. „Вардар", 25. I 1909. бр. 7.

80. Рене Пашов, Нови облик хајдутерске борбе 28.

81. „Политика", 6. X 1908. бр. 1696; Поред овим приведених последица Theodor von Sosnosky, истиче неуспешно извођење аустроугарских престижа у Турској. (Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866. Bd. II Stuttgart-Berlin 1914, 190).

82- „Вечерње новости" 18. XI 1908. бр. 312

83.К. Б. Виноградов, нав. д. 108.

84. Рене Пашов, нав. чланак 29.

85. К. Б. Виноградов, нав. д. 118.

Бојкот је спровођен и у Куманову. Тамо је 19. децембра неки „бугарски" трговац Јеврем Јовчев прокријумчарио четири сандука аустријског шећера, који је заплењен и по наредби кумановске комисије поливен аустријским петролеумом и насред чаршије спаљен, а у Кочанима, познати зеленаш Хаџи Нечко је преко Штипа набавио веће количине аустријског шећера, који је такође спаљен.[55]

Према Маноилу Панџевском, бојкот је нанео велике губитке готово свим скопским трговцима пословно повезаним с Аустро-Угарском.[56] Када је он почео, аустроугарски конзул у Скопљу је тражио да се радници на царинарници који неће да истоварају аустријску робу отпусте и на њихово место доведу други. Косовски валија је заштитио шефа царинарнице који није хтео да изврши овај захтев. Конзул се жалио амбасади, која је предузела кораке код Порте, али је 12. децембра добила одговор да су радници (хамали) на територији као државни чиновници и да шеф царинарнице нема право да их примора да раде ако они то неће.[57]

У „горњим крајевима" — Новопазарском санџаку и на Косову — бојкот аустроугарске робе такође је био значајан. На Косову се проширио према одлуци Албанског клуба у Скопљу. У Феризовићу, око 10. децембра, два вагона шећера неколико дана нико није хтео да истовари. Аустроугарски конзул у Скопљу је протестовао против тога и оптужио мудира у Феризовићу да силом власти спречава истовар ове робе.[58] Поводом овога у Феризовић је стигао комесар из Приштине и утврдио да је та оптужба неоснована — у овоме се мудир држао по страни, а бојкот је дело народа.[59]

Као Ж. Балугџић тако и М. Пећанац, конзул у Приштини, указују 11. децембра својој влади да се на Косову бојкотује аустроугарска роба и да се тамо могу пласирати производи из Србије.[60]

Балугџић је примио вести да је у „горњим крајевима" расположење за бојкот врло велико. Он наводи да, када је скопска комисија направила изузетак за два вагона шећера упућена у Призрен, тамошњи Албанци су га вратили, с молбом да бојкот буде потпун. На неким местима у тим крајевима становништво је аустријски шећер поливало петролеумом и палило.[61]

Конзул Прелваска из Призрена, говорећи о извршењу бојкота у том граду, указује на несташицу робе и скок цена, нарочито шећера. Према њему, у Призрен је допремљен из Русије шећер у кристалу али је био скупљи од обичног и лошијег квалитета од аустроугарског. Куповали су га, како каже, само Срби, „очигледно из разлога националног фанатизма".[62]

Приштевски одбор је слао телеграме Комисији у Скопљу у којим се жалио на њену попустљивост и честе изузетке које чини у корист појединих аустријских фирми, а она је у одговору објаснила свој дотадањи рад.

Пећанци су писали Скопљу како су чули да је објављен бојкот свих аустријских производа и друштава за осигурање, истичући да се тачно две године раније „уселило аустријско друштво „Анкер" чији су агенти клеветали „Београдску задругу" па су тражили упутства за рад.[63] У овом граду је на одржавању бојкота јануара 1909. године радио и председник општине Илим-паша Махмудбеговић,[64] а у Косовској Митровици је иза

бојкота аустроугарске робе стајала локална власт, која није крила своје непријатељство према Аустро-Угарској.[65] И српско и албанско становништво на Косову подржало је бојкот, не обраћајући пажњу на то што ће ова мера знатно погоршати снабдевање, утолико више што је трговина у овом крају била чврсто везана за Аустро-Угарску.[66]

У Новопазарском санџаку за бојкот се заузимао и лист „Вардар". Указујући да фирма Мехмед-паше Бајровића, најјача у Пљевљима, набавља робу у Аустро-Угарској, лист је упозоравао и Србе и Муслимане да у њој не купују робу јер би се на тај начин богатио овај пријатељ Беча,[67] а „Цариградски гласник" је у два наврата, средином новембра, позивао на бојкотовање аустроугарског друштва „Анкер" у Новопазарском санџаку. Лист у вези с тим пише како је један учитељ, Србин из Новопазарског санџака, два месеца раније као агент тог осигуравајућег друштва указивао како су услови овог друштва бољи од оних које пружа „Београдска задруга", чија правила осигурања, како је навео, садрже једну „ненормалну одредбу", без обзира на тарифу. „Цариградски гласник" је објавио и писмо једног свештеника из Санџака у коме је захтевао да овај лист „отвара очи" тамошњем свету да се окане осигурања код друштва „Анкер" и осигурава код „Београдске задруге". У овом крају бојкот се јаче осетио тек у децембру. Аустријски конзул у Митровици Санђанет приписивао је то снажном утицају, односно српској агитацији.[68]

Према једном извештају из Нове Вароши од 1. децембра, и тамо је бојкотована аустроугарска роба, али с доста штете за потрошача, нарочито због високе кирије од Митровице до овог места, која је износила 20 гроша на оку робе. Са великим тешкоћама набављана је роба и из Солуна. У извештају се наводи да бојкот није важио кад су биле у питању набавке за аскер-лиферанти за турску војску у Пљевљима слободно су набављали брашно и друге производе из Сарајева, али преко тога града.

У Санџаку бојкот је ишао наруку шпекулантима, као што је био Адилбеј Бајровић из Пљеваља, који је имао доста робе у магацину па је знатно подигао цене шећера, брашна, петролеја и других производа. Цене је подигла и фирма „М. П. Бајровић и Комп." у Прибоју, али мање од Бајровића из Пљеваља. Иначе у Прибоју, како је јављао учитељ Радивоје Орловић, бојкот се добро одржавао. Одређени људи су и дању и ноћу мотрили на прелаз преко Лима, код Увца. Овде се није могла прокријумчарити никаква роба, чак ни за турску војску. Једном приликом Комисија за бојкот није хтела да без питања одбора у Скопљу пропусти брашно наручено у Пешти. Одбор је негативно одговорио. Исти извештач износи да фирма „М. П. Бајровић и Комп." није могла да увезе робу наручену у Аустрији него ју је оставила у магацинима на Увцу, а у Прибоју. Комисија је одузела товар сена једном сељаку који га је дотерао из Мокрепоља, с оне стране вароши.[70]

У Пљевљима, према једном писму објављеном у „Политици" од 16. децембра, бојкоту се није приступало због удаљености од Солуна и Скопља и због тога што је босанска железница била надомак, па је овај крај био упућен на Сарајево, Беч и Трст.[71] Према листу „Вардар", у Прибоју је бојкот стално јачао. Исти лист је објавио резолуцију од 14. децембра, у 7 тачака, у којој се каже да су прибојски трговци одлучили да обуставе свако добављање робе из Аустро-Угарске. Образована је и комисија за бојкот, коју су сачињавали: од Муслимана Салко Хаџи Алијађ-ага, Сма-

ал-бег Асановић и Мехмедага Велетовац, а од Срба Владимир Каровић, Радојица Рањевић и свештеник Борисављевић.[72]

Крајем децембра бојкот је објављен у Пљевљима, а затим у Пријепољу.[73] Фирма „М. П. Бајровић" у Прибоју, и поред огласа бојкота, није хтела да поступи по наредби па је џемијет послао писану поруку Мехмед-паши, а овај се изговарао да то није његова ствар, него директора радње. Када су један официр и изасланик српског одбора из Сјенице, Прелевић, приликом боравка у Санџаку, поводом избора, посетили Мехмед-пашу, овај им је изјавио да убудуће неће примати ниједну аустријску робу и у свему ће се покоравати наредбама џемијета,[74] што је протумачено његовом жељом да се још више обогати подижући цене своје робе.[75]

Један извештај с краја јануара 1909. године говори да бојкот аустријске робе у овим крајевима није попустио. Нарочито су га подстицали плакати младотурског одбора у Скопљу од 27. јануара, који су позивали на још јачи бојкот аустроугарске робе. Ипак, конзул [illegible] верује да бојкот у Новопазарском санџаку неће узроковати велику штету.[76]

Аустроугарске власти су крајем јануара 1909. агитовале у Прибоју да се бојкот обустави. Према извештају Стевана Самарџића из Нове Вароши то није помогло. Ни у једном месту у Санџаку нико није кршио одлуке младотурског одбора. Али, и према овом извештају, лиферанти за турску војску добављали су брашно и неке друге производе из Аустро-Угарске. Младотурски одбори су прећутно ово одобравали.[77]

У ово време најзначајнија продавница аустријске робе, „М. П. Бајровић и Комп." у Прибоју радила је врло слабо, па су се њени компањони спремали да пођу на рад у Босну.[78] О бојкоту у Санџаку фебруарских дана говори и једно писмо Бактијар-аге Крештовца из Пљеваља, упућено листу „Вардар", од кога је тражио помоћ. Бактијар-ага се жали на рад пљеваљских комисија. Наиме, на границу је било стигло 1300 товара аустријске робе која је поручена пре почетка бојкота. Он је био платио и таксу од 3 лире и позвао комисију на границу, у Северин. Комисија је констатовала да је тврђење Бактијар-аге истинито, али је изјавила да је за дефинитивно решење надлежна Комисија у Скопљу.[79]

За барона Ерентала бојкот аустријске робе у Турској представљао је велико изненађење. Аустроугарски трговци у први мах нису веровали да ће то дуго трајати, а трговачке коморе су препустиле влади бригу о заштити њихових интереса. Али, убрзо се осетило дејство бојкота,[80] јер је 15 до 20 одсто целокупног турског увоза чинио увоз из Аустро-Угарске. Вредност шећера који је Турска до тада увозила износила је два милиона турских лира, или 31 милион круна. Увоз другог важног производа-фесова, био је потпуно обустављен.[81] Турска се није обазирала на то што је 1862. закључила с Аустријом трговински уговор који је 1890. године допуњен тарифним уговором заснованим на нарочитом повлашћењу.[82] До анексионе кризе Турска је у извозу Аустро-Угарске заузимала четврто место. Осим шећера и фесова увожени су производи од вуне и гвожђа, дувански папир, стакло и друго. Турско тржиште било је нарочито привлачно за аустријске фабрике и трговце на велико и стога што су могли изводити шкарт и неквалитетне производе које на другој страни нису продавали.[83]

Већ крајем октобра аустроугарско паробродско удружење добило је веома узнемирујући извештај. Убрзо из Трста, Фијуме, Будимпеште и индустријских градова Чешке почеше да стижу жалбе. Аустроугарска трговина, чији су главни пазари били малоазијска пристаништа, била је јако погођена. Нарочито је страдао Трст. „Лојдове" лађе враћале су се у луку пошто нису могле да искрцају највећу бalu терета, а носачи су одбијали да приме натраг робу. Већ 10. октобра у аустријске луке се вратило 26 лађа Компаније „Лојд". „Лојдова" трговина забележила је у октобру 1908. 450.000 круна мањка у односу на исти месец претходне године. Крупне губитке претрпела је и Компанија „Јужне железнице". Само у новембру 1908. њен приход се смањио за 1,232.503. У Трсту је предвиђен трговински и финансијски крах. Збор трговаца у Бечу окривљује владу за тај «cas de force majeure» и тражи да надокнади губитке у трговини и индустрији, а Трговинска комора у Будимпешти захтева хитан споразум с отоманском владом, или репресивне мере. Стање је било утолико теже што се овај бојкот јавио истовремено с општом економском депресијом.[64] „Аустријска поморска лига" доставила је Рајхстагу петицију у којој је тражило да се одобри новац за убрзану градњу великотонажних бродова.

„Несумњиво, садашњи бојкот аустријске робе на Истоку никад не би добио такве размере да је у водама Леванта крстарила моћна аустријска ескадра", истицало се у петицији.[65] У децембру су социјалдемократски посланици Adler, Nemec, Daszyński, Pitoni i Wityk поднели влади интерпелацију у којој су указали, поред осталог, да је бојкот аустријске робе у Турској довео до опадања извоза.[66] Ткачи у аустријским и чешким фабрикама памучних производа и предачи за штофове одлучили су на једном скупу да за 15 одсто смање производњу. Фабрика фосфата у Страконицу (Чешка) изгубила је сву своју турску и египатску клијентелу, а фабрике шећера и оне за прераду петролеума осетиле су да се озбиљно зауставља извоз. Отказивање поруџбина доводило је у забуну произвођаче и трговце и изазивало бојазан да ће заувек изгубити тржиште у Малој Азији.

Ево неколико података о аустроугарском извозу у отоманску царевину.

	Новембар 1907.	Новембар 1908.
Фесова	539.273 ком.	216.863 ком.
Конфекција за људе	796 м. центи	302 м. цен.
Вунених прерађевина	683 м. центи	263 м. цен.
Шећера	578.837 м. центи	434.115 м. цен.
Чаше и везове	207 м. центи	135 м. цен.
Папира за цигарете	2.908 м. центи	854 м. цен.
Хартије за штампање	10.667 м. центи	9.305 м. цен.

Др Фридрих Кормијенски, у једном чланку у «Neue Freie Presse» од 6. јануара 1909. године, коме је, према Рене Пинону, био циљ да умири публику, проценио је да губитак од 100 милиона круна, колико је поменуто у Парламенту, није претерана бројка.[67]

86. Живор Рељић, Становиште аустријске социјалне демократије према југословенском питању, ЛИЧ, 3—4, 1974, 46.

87. Рене Пинон, нав. чланак, 29; К. Б. Виноградов, 109.

88. Рене Пинон, нав. чланак 30.

89. Самоуправа 6. XI 1908. бр. 259.

90. OUAP, I, br. 781.

91. ДАСИП, П.О. Ф И Б/35 Скопље, 4. 17. XII 1908. бр. 1319

92. Исто, Скопље 16/29. XII 1908. бр. 1348

93. „Вечерње новости" 19. XI 1908. бр. 321

94. OUAP, I, br. 678

95. К. Б. Виноградов, нав. д. 130; „Вечерње новости" 9. X 1908. бр. 280.

Др Ђорђе Микић

БОЈКОТ АУСТРО-УГАРСКЕ РОБЕ У ТУРСКОЈ У АНЕКСИОНОЈ КРИЗИ 1908—1909. ГОДИНЕ

РЕЗИМЕ

Отпор младотурског режима против анексије Босне и Херцеговине, извршене од стране Аустро-Угарске монархије 7. октобра 1908. године, бојкотом аустроугарске робе и трговачких бродова, представља велики удар аустроугарској трговини. До анексионог акта извозни артикли Аустро-Угарске у европску Турску били су највећи. Али, у доба анексионе кризе извоз из Аустро-Угарске у Турску, због систематског бојкота њене робе, сасвим је опао. Тада је аустроугарска трговина претрпела јако осетне губитке не само у Турској, Србији и Црној Гори, где је бојкот њене робе био организован, него и у свим балканским земљама. Од тог времена балканска трговина почела се обраћати за робу, коју је раније искључиво из Аустро-Угарске увозила, и на друга европска трговинска средишта. Штетан утицај по аустроугарску трговину имало је и укидање чл. 29. Берлинског уговора, којим је дата била Аустро-Угарској значајна сатисфакција. Укидањем наведеног члана Црна Гора се ослободила контроле коју је Аустро-Угарска вршила у барском пристаништу и дуж остале црногорске обале.

Истовремено са опадањем аустроугарског извоза на Балкану, растао је свуда извоз Италије а и Немачке, савезника Аустро-Угарске. Светска трговина са европском Турском, особито са старом Србијом и Македонијом, усредсређена је највећим делом на Солун, а нешто и на пристаништа јадранског мора, преко Албаније. Тако је анексија Босне и Херцеговине, не само заоштрила међународне односе пред први светски рат, него је створила и задуго одржавала економске ненормалне односе турске царевине и Србије и Аустро-Угарске.

Ејуп Мушовић

ГЛУХАВИЦА

Мало је места која су имала тако значајну прошлост, пре свега као рударски центар, а затим и као занатско-трговачко насеље, као што је то случај са Глухавицом. Глухавица је била познато налазиште гвоздене руде и има индикатора да је руда у Глухавици експлоатисана још у предримско доба, а то би, по нашим сазнањима, могли бити Дарданци. Да се рударство експлоатисало још у предримско доба на Балкану, има података, па се наводи да су Римљани активирали старе руднике на Балкану, али да су отварали и нове руднике.[1]

Поуздано је да су Римљани, почев од III века, имали свој рудник гвожђа у данашњој Глухавици. На то упућују римска шљакишта и неколико случајних археолошких налаза на овом терену, који припадају Римљанима. У самој Глухавици пронађен је римски новац римског цара Комода, а у оближњим Радоховцима римска стела из III века са сиглама Д.М.С. Стела је из Радоховца пренета у Тутин 1958. године. Била је смештена у Градској библиотеци, али је одатле нестала, док се Комодов новац чува у Завичајном музеју у Новом Пазару. Међутим, за сада се не зна како се Глухавица звала у римско доба. Њено садашње име је словенско? „глуха вес“ (Глухавица) — значи глуво село. Вероватно да ће археолошка истраживања, која треба да уследе, дати одговор на бројна питања о овом руднику у римском и каснијем периоду.

Глухавица је улазила у најужи део средњовековне Српске државе Рашке и управо је удаљена само десетак километара од Раса, средњовековне српске престонице. Ти крајеви, као што је познато, били су насељени Словенима још у VII веку. Ту је конституисана и средњовековна српска држава, а ту је, све до краја XIII века, односно до Дежевског сабора 1282. године, имала свој најужи центар. Разуме се, да је овде морао бити развијен и привредни живот, онолико колико су то могућности дозвољавале, а у оквиру тога и рударство. Да је рударство било развијено, особито од доба краља Уроша I Немањића, који је довео рударе Сасе и активирао бројне руднике, показују топоними, а и бројни археолошки налази металних производа, нађених на Расу, Пазаришту, код Сопоћана, Петрове цркве и Ђурђевих ступова. Ти бројни занатски производи израђивани од метала, рађени су у овом крају и од метала који су нађени на нашем терену. Краљ Милутин је имао у Глухој Веси (Глуха-

---

[1] Ризај Скендер, Рударство Косова и суседних крајева од XV—XVII века, Приштина 1968. године, стр. 30.

више) коло (топионицу) с рударима, а Стефан Дечански је поклањао свом манастиру — Дечанима, од кола (топионице) у Глухој Васи по 50 гвоздених шипа годишње.[2]

За сада се само може претпоставити да је у Глухавици било Саса, немачких рудара, који су овамо долазили у време Немањића. Поуздано се зна да их је у оближњим рудницима по Рогозни било, јер је успомена на њихов боравак очувана у неким топонимима. То су, мада још увек фрагментарни, индикатори који говоре да су Немањићи користили рудник гвожђа у Глухавици и да је он био врло значајан за развој привреде ондашње Србије. Да је рударство, па и занатство било развијено у Глухавици и њеној околини, говоре и топоними, који су свакако словенско—средњовековни, као што су: Рудње, Рудница, Ковачи, Самоково (између Ковача и Смолуће), Жара (ливница), Лупари и Штитари. Та села су и данас у околини Глухавице и више је него сигурно да су њихова имена везана за Глухавицу и њено рударство.

Оправдана су мишљења по којима је Глухавица у средњем веку, поред рудара, била насељена занатлијама и трговцима. Познато је да су Немањићи имали сређене трговачке односе са Дубровчанима и да су то трговачки уговори. Такви уговори су очувани почев од Немање па закључно са Стефаном Душаном. То значи да су Дубровчани играли врло значајну улогу у трговини Балкана, према томе и ових брдских крајева и да су неко време били главни снабдевачи ондашњег становништва робом. Дубровчани су се бавили транзитном трговином на Балкану, али су у њиховим значајним рударским, трговачко-занатским местима имали и своје трговачке колоније. Тако су и у Глухавици имали своју колонију на шта указују први турски писани извори везани за турске продоре и прве године њихове доминације у овим крајевима. О овом питању ће бити више речи нешто касније.

Да је Глухавица играла врло значајну улогу у својој прошлости говори и чињеница што су је Турци заузели као прву стратешку тачку у старој Рашки. Наиме, први помен Турака у овим крајевима управо је везан за Глухавицу. Тако, већ 1396. године, значи само седам година после косовске битке, турске посаде су већ биле у Звечану, Јелечу и Глухавици. Деценије ће проћи, а они ће се задовољити задржавањем у тим стратешким пунктовима, док је власт у другим крајевима и даље била у рукама српске властеле.

Турци су, заузимајући Глухавицу, дали овом рударском насељу ново име: **Демирџи Базар**, што значи **Гвоздени Трг**. Дакле, Глухавица је тада (крај XIV века) била не само рударско место већ и **Гвоздени Трг**, односно трговачко насеље.

Глухавица је у првим данима турске владавине била седиште турског кадије (кадија је шеријатски судија, а у овом случају управник кадилука, адм. територијалне јединице, која тада није још била конституисана у овом крају). Глухавички кадија је 1396. године, упутио писмо Дубровчанима, којим их обавештава да се он, као представник турске власти налази у Глухавици, односно у Демирџи Базару. То писмо није очувано, али се из одговора Дубровчана, који је уследио, 1396. године, може на-

---

[2] В. Скарић, Старо рударско право и техника у Србији и Босни, СКА, књ. CXXVII, Београд 1939, стр. 13.

слутити његов садржај. Дакле, глухавички кадија је, поред осталог, захтевао да дубровачки каравани, којима се роба преноси од Дубровника према Цариграду и обратно, иду преко Глухавице и да ту у Глухавици плаћају царину. Захтев указује да су царине биле врло значајан извор прихода и требало их је наплаћивати према кадијиној каси. Кадију није много интересовало што је Глухавица ван пута, неприступачна, у брдовитом делу, те се има утисак да кадијино писмо и није било баш љубазно срочено, што је Дубровчанима засметало.

Из врло љубазног одговора Дубровчана глухавичком кадији, види се да су се они „обрадовали" што су Турци населили Глухавицу, што ће са њима, на обострану корист, сарађивати и што ће они, што је у њиховој моћи урадити да царине плаћају глухавичком кадији. Међутим, каравани неће моћи ићи преко неприступачне Глухавице, а ако буду туда пролазили плаћаће и царину. На дипломатски начин Дубровчани указују глухавичком кадији на незаконитост његовог писма, на његову неусклађеност са турским законима који су дозвољавали Дубровчанима да тргују и да се крећу путевима који њима одговарају. Ево тог писма Дубровчана:

„Поздрављамо пријатељу кадији у Глухавици од владајућег дубровачког кнеза и од целе општине поздрав.

Примисмо твоје писмо и разумесмо како јачаш и потврђујеш веру великог цара и своју кажеш трговцима, да иду несметано по царевој земљи плаћајући царину по закону. И како нам по својој љубави обећаваш да чуваш наше трговце, ми смо ти на то свесрдно захвални. И ми што је у нашој могућности (што можемо) ради смо за ваше поштење (учинити). А што пишеш да си ту у Глухавици, да долазе и сарађују наши трговци к теби у Глухавицу, те ту да плаћају царину, а другим путем да не иду, то је тешка ствар. У вези с тим, драги пријатељу, и одговарамо ти. Царева земља је велика, дуга и широка и много путева има по њој. По њој трговци иду и тргују како се коме свиди. Много је тешко трговцима да истим путем иду по царевој земљи и ако се такав закон постави трговци ће бити обмањивани и неће трговати по царевој земљи. Стога ће бити горе царевој привреди, а ми трговцима не можемо наредити ни забранити да не иду куда могу у цареву земљу, где им се свиди и где ће им бити корисније. Куда год буду ишли по царевој земљи плаћаће царину по закону. Ако буду туда пролазили, они ће свратити к теби у Глухавицу и платити царину по закону. Молимо те да имаш у виду наше трговце, чувај их и помогни добрим законима, као што се надамо да ће бити, а они ће то свесрдно видети. Молимо те одговори нам да нам се трговци не устављују.
Бог с вама"

Писано месеца марта 1596. године у Дубровнику.[3]

Турци су, у првим годинама доминације на Балкану активирали руднике, посебно оне из којих се добијао метал који им је био потребан, пре свега, за израду оружја. Један турски податак из тог периода говори да је и у Демирџи Базеру (Глухавица) повећана производња, јер су приходи тог рударског трга порасли од 18722 на 36611 акчи[4] (акча — најста-

---

[3] Љуба Стојановић, Старе српске повеље и писма, књ. I, други део, Београд — Ср. Карловци 1934, 217

[4] С. Ризај, Рударство Косова ..., 191

рија турски сребрни новац). Са повећањем рударске производње расла је и јачала трговачко-занатлијска моћ Глухавице. У њој има доста трговаца, домаћих људи, а и Дубровчана, који су ту чак стално настањени.

Јиречек пише да је у свим рударским местима Србије било Дубровчана, и наставља: „Поред Саса, бавили су се рударством у Босни и Србији највише Дубровчани, али не као рудари, него као закупци, златари, ковачи новца. Поред њега, јављају се и домаћи поседници рудника и радници" (Зборник Јиречека I, САН, Београд 1959. стр. 257). То значи да су Дубровчани имали у Глухавици своју трговачку колонију, свакако не велику. О томе нам говоре подаци из Хисторијског архива у Дубровнику из којих се, поред осталог, може закључити да су глухавички трговци имали развијене трговачке односе са Дубровником, Вероном, Котором, Стоном, Вишеградом, Трговиштем и Јелечом. Годину дана пре него што су Турци заузели Глухавицу, значи 1395. у Глухавици је био доста познати трговац Бјеладин, а 1426. године помиње се и трговац Радослав. Десетак година пре него што је основан Нови Пазар, негде око 1451., дошли су у Дубровник трговци из Глухавице са робом и препоручним писмом. Четири године касније неки момак из Дубровника дошао је у Глухавицу на трогодишњу службу код Вучине. Два дубровачка трговца потражили су 1457. године од глухавичких трговаца дуг од 37 дуката. Живко Ивановић, трговац из Глухавице, тражио је 1466. године, преко Дубровачког суда, од свог ортака из Стона, суму од 7123 пече и 8 дуката. Очигледно да је био у питању дуг. Дејан Бјеладиновић и Вукаљ, син Радослава Грубачевића из Глухавице, подигли су са неким Дубровчанима кредит у Дубровнику 1470. и 1471. године. Године 1516. водили су судске спорове Радивоји Весчић из Глухавице и Паско Радовић из Дубровника. Јован Поповић и Петар Радосалић, послали су из Глухавице у Дубровник четири товара воска. Радослав и Рађенко Вуковић из Глухавице продавали су 1486. године Дубровнику и Верони олово. Крајем XV и почетком XVI века у Глухавици и Јелечу су живели врло познати трговци Радосалићи. Од њих се помињу: Живко, Петар, Марко Иванов, па затим Марко Живковић.[5]

Има основа да је у глухавичком руднику радио као рудар, пре него што је радио у Новом Пазару, Константин Михаиловић из Островице, аутор дела „Јаничарске успомене или Турска хроника". (Б. Мутаповић, Где је Островица К. Михаиловића, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 43 св. 3—4, 1977. Фил. факултет Београд).

Сви ови трговци били су мештани, дакле, Срби или Дубровчани. Но, међу глухавичким трговцима доста рано наилазимо и на Муслимане. Судећи по њиховим презименима у питању су Муслимани, исламизирани мештани, а не Турци. Тако се 1484. године међу мештанима помињу и ови муслимански трговци: Јусуф и Мустафа, Мехмед Касумовић, Алија Рађовић, који су се задужили Дубровнику за робу у вредности од 108 дуката.[6]

---

[5] Б. Храбак, Трговачке и саобраћајне везе Н. Пазара „Новопазарски зборник" 4, Н. Пазар 1980. ст. 11

[6] Др Б. Храбак, Трговачке и саобраћајне везе Н. Пазара, „Новопазарски зборник" 4, 1980. стр. 10

Богумил Храбак пише да су 1485. године, дошли у Дубровник трговци из Глухавице, који су били Муслимани а не Турци Османлије.[7]

Ови подаци служе као доказ да је и у Глухавици почела исламизација веома рано. Муслимани трговци су један од оних друштвених слојева који су први примили ислам. Вероватно је да су трговци Муслимани код Турака уживали одређене бенефиције, били слободнији колико-толико од хришћана трговаца и да у томе треба тражити разлоге што су примили ислам. Муслимани су у највећем броју случајева живели по градовима. То показује и пример Глухавице. Док је Глухавица имала статус трга, да не кажем градског насеља, у њој је било, поред осталих, и Муслимана. У XVI веку, када је Глухавица изгубила статус трга, у њој готово нема Муслимана, без обзира што је то време када је, како то тврди др Богумил Храбак, Нови Пазар био увелико исламизиран.

Већ почетком XVI века рударство у Глухавици почиње да замире, а са њим и сама Глухавица као трговачки занатски трг. Упоредо са Глухавицом почело је да губи у свом значају и оближње Трговиште, доцније Пазариште. На рачун њих нагло јача новоформирани Нови Пазар. Тај Јени Базар, како гласи турски назив за Нови Пазар, налазио се на важним комуникацијама, и играо је врло значајну улогу у развоју овога краја, па се, захваљујући томе и трговини која се туда одвијала, развио у велики и значајан трговачко-комуникациони центар и, за оно време, велики град, један од највећих на средњем Балкану. Сигурно да су први становници Новог Пазара управо били ови трговци и занатлије који су овамо досељени из Трговишта и Глухавице. Међу првим становницима Новог Пазара помињу се и Дубровчани, што значи да су то опет они Дубровчани који су дошли из Трговишта и Глухавице.

У Новом Пазару је било више Дубровчана него што их је било у Трговишту и Глухавици, што значи да су овамо долазили и из Дубровника, јер је Нови Пазар био за њих изузетно интересантан као велико трговачко насеље. Значи, Глухавица је све до средине XVI века имала посебно место и до тада се доста често помиње у турским документима. Она се помиње и касније, рецимо крајем XVI века, али је већ тада била село или сеоска скупина и готово да у њој више нема ни трага од рударства ни од трговине.

Не би се могло рећи да је рударство у Глухавици нагло замрло. Не, оно је бар једно столеће егзистирало и после доласка Турака.

Нови Пазар се брзо развијао као трговачко насеље, али и као занатски центар. У њему су били врло бројни занатлије металне струке, а то значи да је главни снабдевач новопазарских занатлија металске струке био рудник у Глухавици, бар закључно са првом половином XVI века. Не само што је у Новом Пазару било развијено занатство металне струке, него га је имало и у селима око Новог Пазара, где су занатлије, како то наводе бројни путописци, израђивали разне занатске производе, особито катанце. Млечанин Павле Контарини је записао 1581. године да се у Глухавици вадило гвожђе и да су од њега занатлије у Новом Пазару израђивали топузе, катанце, [illegible] и сл.[8] Према томе, ли се за-

---

[7] Др Б. Храбак, Историјски гласник, 3—4, Бгд. 1951, 105

[8] Матковић, Путописи, Рад ЈАЗУ, CXXIV, стр. 66

закључити да се Нови Пазар тако интензивно развијао у XV и XVI веку, у многоме захваљујући Глухавици и њеним рудницима.

Глухавица — Демирџи Базар, помиње се 1559. године, као седиште нахије у кази (срез) Нови Пазар, Санџак Босна.[9] То још једаред потврђује чињеницу да је Глухавица играла значајну улогу код Турака, не само у привредном погледу и не само као рударски и трговачко занатски трг, већ и у стратешком и административном погледу. Одраније се зна да је у Глухавици било седиште кадије, још крајем XIV века, а ево средином XVI века Глухавица је била и седиште нахије. Истина је да неће дуго остати ни седиште нахије, јер са привредним замирањем Глухавице престаће и све друго у њој, дакле, од краја XVI века није више ни седиште нахије.

Да је Глухавица запустела већ крајем XVI века, да у њој рудно благо није више експлоатисано и да је од занатства остала само једна ковачка радња, показује турски попис с краја XVI века. То је попис босанског санџака. У оквиру тог санџака налазио се кадилук Нови Пазар, а у оквиру кадилука Нови Пазар било је више нахија, међу њима и нахије Јелеч и Рас. Нахији Јелеч је припадало 106 села, а међу њима и село Глухавица (Демирџи Базар).

У овом попису Демирџи Базар помиње се на два места. У првом делу су регистроване само четири хришћанске куће. У овом случају нису наведена имена домаћина већ су само набројана филуриџијска домаћинства: „Филурџија — кућа 4 по 350". Дакле, свако домаћинство имало је приход годишње од 350 новчаних јединица, а плаћало је филурију од огњишта. У тексту се каже да та домаћинства припадају манастиру Милешеви и да се воде на Јована сина Петрова. То је био, очигледно заселак Глухавице — једна целина и он је припадао манастиру Милешеви и Јовану Петровићу. Пописивач је, највероватније, погрешио када је писао да те четири куће припадају манастиру Милешеви. Манастир Милешево је удаљен од Глухавице стотинак километара, а Сопоћани само десетак, па би, по нашем, требало да је пописивач погрешио у писању манастира и уместо Сопоћани ставио Милешево. Та четири домаћинства давала су турским властима специјални порез, по филурију од домаћинства.

У другом делу пописа, под бројем 46, регистрована су 73 хришћанска и два муслиманска домаћинства у Демирџи Базару. Наводимо имена домаћина Демирџи Базара крајем XVI века, која су врло интересантна, а немају презимена.

Звонко Радојев, Јован Радојев, Иван Звонков, Дано Павлов, Вук Томов, Војислав Остојин, Ђуро Маринов, Мирко Ђуров, Иван Ђуров, Шамук Петров, Алекса Петров, Мијо Петров, Мијо Јованов, Павић Ђурин, Вукић Драгојев, Јован Ђуров, Вук Вујнак, Иво Вујнак, Павић Лукин, Јован Ратков, Петар ...., Иван Милованов, Марко Живков, Вујица Дамјанов, Павле Милојков, Мијо Милојков, Тома поп, Јанко Милков, Ђуро Петров, Обрад Дамјанов, Јован Вуков, Тома Бошњак, Звонко Мијов, Радо Мијачевић, Вук Вучић, Гаврило Мијов, Ђуро Мијов, Рађен Гвозденов, Филип Вуков, Матија Звонков, Павле Милутинов, Никола Драгић, Мијо Радосава, ... Мијов, Јован Јованов, Мијо Јованов, Вучић Радојева, Бо-

---

[9]. С. Ракај, Рударство ..., 108

жић Стјепана, Мађан Божић, Раде Божин, Филип Стјепанов, Шимун поп, Мијо поп, Јован поп, Ђуро ..., Звонко Николин, Шимун Дамјанов, Орле ... Дамјанов, Костадин Дамјанов, Вук Лукин, Вујица Ристић, Јован Лукин, Милоје Лукин, Михаило Перешић, Хасан Абдулахов, Ахмед Хасанов, Петар Ристић. Баштина (у даљем тексту: б-а) Рајака, у поседу Радојице на у Слова Радивоја Дошљића, а сада у сељака; б-а попа Јована, у поседу Радојице Живанова, сада у поседу сељака; б-а Радмилова, у поседу сељака; б-а Павла, у поседу Марка Живкова, па у сељака; б-а Саве, у поседу сељака; земин (мали посед) Манојлов, звани Лаз. То су три парцеле оранице и купљена велика ливада од ..., а то је једна ораница у поседу Шимуна и Витка, синова Јована. То је земља коју они имају, а коју држе на основу ... тапију наше и хиџета ваљије (царских и државних докумената). Порез плаћа у филуријама годишње 385. Мали посед Михаила Лазарова и Мије Живкова. То је ливада „Луке", Ивана Савкова Роговца, и једна ливада купљена од Мустафе челебије (господина), па две оранице купљене од Драговића и ... синова Павла и две њиве од Милосава и ..., па ливада купљена од Павла Ђурова итд.

У даљем тексту се наводе приходи Демирџи Базара по гранама привређивања и то су, углавном, пољопривредне културе. Ту су унете и три мање воденице, очигледно поточаре и једна ковачка радња.[10]

Шта, дакле, пружа овај текст, поред наведених имена домаћина? Види се да у Глухавици има само једна ковачка радња и то је све што је остало од пошлог рудника и живахног трговачког трга.

Подаци о тако великом броју домаћинстава у Демирџи Базару (око 80) колико их је регистровано у овом попису с краја XVI века, говоре да није било у питању само село, уски простор Демирџи Базара, већ да је то била нека пространа територија која је обухватила неколико данашњих — Глухавици суседних села. Сигурно је ту спадала и Смољућа, кроз коју тече Смољућка река, на којој су, једино у атару Глухавице, могле бити воденице-поточаре, које се у овом попису помињу. Да је у питању нешто шира територија данашње Глухавице говори чињеница да се у попису помињу три попа, очигледно православни свештеници, а они би, по некој логици, морали да имају посебне парохије.

Вредно је напоменути да су једина два муслиманска домаћинства власништво оца и сина, који су поседници. Први је Хасан Авдулахов, а други Ахмед Хасанов. Хасан Авдулахов је исламизирани мештанин, јер су, у овом и сличним пописима, пописивачи давали име оцева исламизираних људи, Авдулах, уместо правог хришћанског имена. Тако ће се сасвим ретко рећи на пример: Хасан Јованов, већ Хасан Абдулахов и сл. У питању је верски фанатизам и жеља да се што пре заборави на раније хришћанско порекло.

На крају, из пописа се види да су се два дела у атару Демирџи Базара звала: Лаз на коме је извесни Манојло имао мали посед, и ливада „Луке", која је припадала Ивану Савкову Роговцу.

За сада немамо података о Глухавици у XVII веку. Но, сигурно је да она у XVII веку, као и касније, није више играла значајнију улогу у привредном или било ком другом погледу у овом крају.

---

[10] Дефтер — попис босанског санџака из кога су узети ови подаци превео је Адем Ханџић из Сарајева и његови преводи, који још нису објављени, чувају се у Архиву Завичајног музеја у Новом Пазару.

Од 1683—1699. године водио се познати велики аустро-турски рат. У том рату наши крајеви су страховито страдали, више него икада пре и после тога. Тако је на пример Нови Пазар, до тада један од највећих градова на средњем Балкану, био претворен у прах и пепео, а слична судбина је захватила и друге суседне градове. Тада су, много више него раније, страдали и манастири у рашком крају, а сеобе становништва, па глад и болести, били су више изражени него икада. То ствара утисак да од староседелаца, оних који су овде живели пре 1689. године, готово нико није остао. Страдања у рату и умирања од глади и болести, као и сеобе учиниле су своје па се стиче утисак да је све опустело. У акцијама устаника из Старог влаха, који су били помогнути од Аустријанаца и Мађара, муслимански живаљ се повлачио према истоку. У турској противофанзиви повлачило се хришћанско становништво, највише према северу, док су Дубровчани отишли у Дубровник.

Шта се тада збило са становништвом Демирџи Базара не зна се поуздано, а може се претпоставити да је делило судбину становника других села овог краја, што значи да је делом нестало у ратним страдањима, а делом повукло на север. Демирџи Базар је тада још више изгубио у свом значају. Село се готово више и не помиње, не сигурно под именом Демирџи Базар, а ако се помиње онда је то под именом Глухавица. То значи да је име Глухавица било значајније и остало до данашњих дана.

Почев од XVIII века, Глухавица је имала нове становнике, и мало је вероватно да је међу њима било староседелаца. Зато је претпоставка о томе да су староседеоци страдали у рату и да су се повукли на север или запад, прихватљива.

Почетком XVIII века добар део тутинске територије населили су Малисори, које су Турци овамо протерали из Малесије. Глухавицу, као и суседно Мишиновиће, касније названо Шкријеље, населили су Шкријељи. Они у Глухавици су, вероватно после исламизације, јер су Шкријељи после досељавања у тутински крај били католици, узели ново презиме Пренче. Током времена је и то презиме изгубљено и само је понегде очувано, а узета су нова презимена: Алиловићи, Реџовићи, Шемсовићи.

На губљење етничког лица Малисора који су населили тутински крај у XVIII веку утицала је исламизација, а више од тога досељавање муџахира — муслиманских избеглица из Босне, Херцеговине и Црне Горе, а та сеоба муџахира била је после 1878. године. Тада су бројне муслиманске породице, особито из Црне Горе, населиле тутински крај. Глухавицу су населили Муслимани Бабићи који су дошли из околине Никшића. Ту су се са Пренчима сродили и како их је била већина, наметнули су им језик и обичаје. Пренче се сада идентификују као Муслимани. Бабићи су, као и Пренче, узели нова презимена: Куртановићи, Џемовићи, Аклуловићи.

Данас је Глухавица село у општини Тутин. Сиромашно је и пасивно и његово становништво је искључиво упућено на пољопривреду, као једини вид извора прихода. Због тога што је село сиромашно, знатан број његовог становништва одсељен је у Тутин, Нови Пазар, Скопље и Турску.

Мустафа Мемић

УЧЕНИЦИ ВЕЛИКЕ МЕДРЕСЕ И РЕВОЛУЦИЈА

Знало се да је утицај Комунистичке партије Југославије у великој медреси у Скопљу био присутан још од тридесетих година и да је он, по својој организованости и садржају био нарочито значајан када је партијска организација у Скопљу обновљена и проширена након доласка на чело Партије Јосипа Броза — Тита.[1] Чудно звучи, али је истинито, да су онда Франковци у Загребу говорили: **„Ко жели учити комунизам нека иде у Краљеву медресу у Скопљу.“**[2] Анализе показују да су у предратном периоду 68 ученика из ове школе били чланови КПЈ или СКОЈ-а и да је међу њима било више познатих револуционара и организатора НОБ-а у својим завичајима и шире.[3] И није случајно што ову школу најчешће називају „Црвена медреса“.

То је много компликовало, а истовремено је само по себи указивало о ширини утицаја Комунистичке партије Југославије који је она имала и у оним срединама, гдје се по природи ствари такав утицај најмање могао очекивати и да га управо тражи у Медреси. А он је, како се и данас сјећају они који су сарађивали са овом школом и преживјели нашу револуцију, „стварно био велик и неспоран“.[4] Када данас хроничари и историографи пишу о развоју НОБ-а у многим крајевима, а нарочито на југу земље, не могу а да не спомену револуционаре који су изашли из Велике медресе у Скопљу и њихов допринос срединама у којима су живјели и радили.[5] То се дјелимично може рећи и за Нови Пазар, мада релативно у нешто мањем обиму.

Жеља нам је да у овом краћем прилогу обновимо сјећање на неке ликове из ове школе и да се посебно осврнемо на допринос неких од њих развоју радничког покрета и народноослободилачке борбе у Новом Пазару, а посебно Зенуну Хасановићу и Емину Реџепагићу, везујући овај прилог за околност да је прије четрдесет година формирано прво руководство КПЈ у Новом Пазару и да се управо у овој години навршава четрдесет година од смрти првог секретара Мјесног комитета КПЈ Емина Реџепагића.

Велику медресу у Скопљу назвали су њени оснивачи „Медреса краља Александра“. Била је она по много чему јединствена школа у земљи, интернатског типа, у којој су ученици претежно били државни питомци и као таквим било им је обезбјеђено бесплатно коришћење исхране, смјештаја и одијевања.[6] Одлука о њеном оснивању донијета је 28. априла 1924.,[7] а прва генерација се уписала школске 1925/26. године.[8]

Када је школа почела да ради било је 58 ученика,[9] а након осам година, када су попуњени сви разреди, број ученика се кретао од 205 до 230. Школу је завршило десет генерација са 190 ученика, марта 1941. године, закључно са VII разредом, било их је 205, а од 1926. до 1941. године школу је напустило, или истјерано 289 ученика.[10]

Управна зграда Велике медресе

Школа је основана у ситуацији пуне политичке, националне и економске обесправљености и културне заосталости Муслимана, Албанаца и Турака, који су живјели на југу земље. Тадашњи носиоци државне власти схватили су да ни таква стања и политика не обезбјеђују жељене резултате, те да им одабрани политичари и конзервативно свештенство, на које су се ослањали, не могу бити полуга развоја. И у Обавјештајном одјељењу Генералштаба Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, указивали су на потребу да се „под нарочитом пажњом и под специјалним присмотром и опрезностима васпита подмладак из сиромашних слојева, који ће поћи у народ и који ће тако надокнадити лоше свештенство, лоше хоџе наслеђене од Османлија, и тако порадити на асимилацији да ондашњи турски и арнаутски живаљ буде оно што су муслимани Арапи у Алжиру и Тунису".[11]

Иако је школа првобитно била намијењена за образовање вишег исламског свештенства, тадашњи прваци Исламске вјерске заједнице у Скопљу супротстављали су се оснивању овакве школе, без обзира што се број школованих Муслимана, Албанаца и Турака могао на прсте избројити.[12] У томе је предњачио Ферхат-бег Драга из Титове (Косовске) Митровице,[13] а један од најближих његових сарадника, и тада и касније, био је и Ариф Хаџиахметовић Бегута из Новог Пазара.[14] Своје супротстављање објашњавали су наводним страхом да ће их, Бошњаке посрбити

њихову дјецу", да школа није довољно „вјерска", да она нема ниједног одјељења за молитве, а да су истовремено два одјељења резервисана за музику, што, наводно, револтира муслиманске масе, јер се према њима Медреса претворила у „завод за музиканте и капелмајсторе", а не за исламско свјештенство, захтијевајући да се веће пажње посвети вјерској наобразби „него ли свирању на гласовиру, јер исламска молитва не познаје гласбу".[15] Писали су тужбе, потписане и анонимне, Министарству просвјете.[16] Јединствен је случај да су у вези програма Велике медресе тужбе писане и Друштву народа и да је у комисијама ове институције питање Велике медресе два пута разматрано.[17]

Таква пропаганда у непросвијећеној средини узроковала је недовољно учешће ученика албанске и турске националности у овој школи, нарочито у првим годинама њеног рада, када је она првенствено била овим националностима намијењена. Због тога је око 39% укупног броја ученика било са подручја Црне Горе. Највише их је било са подручја Плава и Гусиња. Из ова два мјеста испод Проклетија у Великој медреси је било 104[18] ученика. Из осталог дијела Санџака (Нови Пазар, Сјеница, Нова Варош, Пријепоље, Прибој и Тутин) било је око 13,7%,[19] што је за око два пута било мање у односу на Плав и Гусиње. Толико исто било је и са подручја Македоније, гдје је иначе било сједиште школе.

Прокобитној орјентацији школе, према којој је она требало првенствено да обезбјеђује образовано и национално исправно свјештенство, енергично су се супростављали ученици из првих генерација ове школе, међу којима су били нарочито запажени неколико будућих револуционара: Рифат Бурџовић Тршо, из Бијелог Поља; Алија Аковић, из Слађевића код Скопља (отац му се тамо преселио из околине Никшића послије Берлинског конгреса); Осман Сабитовић, из Прозора; Хивзија и Азиз Сулејмани, из Титове (Косовске) Митровице; Едиб Хасанагић, из Прибоја; затим Рико Селмановић из Пљеваља; Абас Реџепагић, из Плава и други.[20] Они су у томе добили велику подршку и помоћ директора школе Алексе Мехмедбашића,[21] начелника у Министарству вјера, Хасана Ребца[22] и наставничког савјета школе, као и посебне Комисије Министарства просвјете на челу са професором Београдског универзитета др Драгославом Јовановићем.[23] Овај је проблем поново покренут када је на чело Исламске вјерске заједнице дошао Фехим еф. Спахо.[24] Директор Мехмедбашић остао је тада усамљен у комисији, па је своје аргументовано мишљење, засновано на научним основама, издвојио записнички и успио да сачува карактер и ранг школе.[25] Примијећено је „да се Велика медреса изједначи са гимназијом у погледу часова из свјетовних предмета, а да из вјерских предмета буде задржано колико је стварно потребно за образовање вишег свештенства".[26] Па ипак, и након извршене корекције и сажимања наставног плана, остало је школске 1931/32. године 28 предмета, са 277 часова недељно. Била је то сигурно једина школа у земљи у којој се учило пет језика (прије тога учило се шест).[27]

Карактеристично је да је и поред тога успјех у школи био изнад просјека (Комисија Министарства просвјете је констатовала да је она „за један степен боља од крагујевачке, а за два степена од беранске гимназије").[28]

Овдашње су власти нешто очекивале од ове школе, па су у њу слали високо образоване и, по њима национално исправне професорске ка-

пар. У првим годинама примарни је био утицај и улога двојице истакнутих педагога, чије су образовне и културне способности прелазиле потребе једне средњошколске институције. Били су то директор Ахмед Мехмедбашић и универзитетски професор др Перо Слијепчевић. И један и други су били познати јавни и научни радници. Обојица су идејно припадали **„Младој Босни"** и уживали поштовање и углед. Међу професорима Велике медресе било је затим неколико познатих културних и научних радника, који су након тога заузели катедре на београдском, сарајевском и анкарском универзитету.[37]

Наставнички савјет Велике медресе школске 1936/37. године
С лијева на десно сједе: др Видо Латковић, Иван Подгорни, Фуад Слипичевић, Ахмед Мехмедбашић, Славко Деметровић, др Аница Ребац и Синиша Војиновић; Стоје: Таиб Окић, Сима Чемериковић, Асо Тинковић, Михаило Олесњин, Пребислав Ђурић, Кузма Шимков, Александар Зајцев, Боривоје Радосављевић и Абдулах Махмутагић

У условима врло оштре диференцијације, каква је постојала у овој школи, остајали су само најбољи, јер је слаб успјех узроковао губљење статуса државног питомца, а тиме и могућност опстанка у интернату, који је био обавезан. Они који су успјели да се задрже у школи били су стварно најбољи. Живот у интернату омогућавао је свестрани развој друштвених ђачких активности. Велики број ученика бавио се литерарним, предавачким, музичким, глумачким, спортским и другим друштвеним активностима.

Врло бројна ђачка удружења, фондови, ђачка самоуправа, зидне новине, а имали су ђачки књижевни лист Весник, чију је активност одобрило и Министарство просвјете, захтијевали су њихово ангажовање, а истовремено отварали широке могућности за стваралачко и врло успјешно друштвено дјеловање ученика.[38]

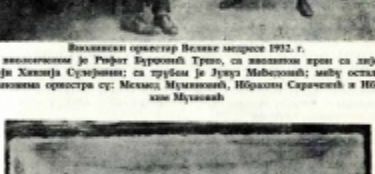

Виолински оркестар Велике медресе 1932. г.

За виолончелом је Рифат Бурџовић Тршо, са виолином први са лијева стоји Хивзија Сулејмани; са трубом је Јунуз Мећедовић; међу осталим члановима оркестра су: Мехмед Муминовић, Ибрахим Сарачевић и Ибрахим Мушовић

Драмска секција ученика Велике медресе, која је дјеловала у саставу литерарне дружине „Јужна вила“, 1936. г у Народном позоришту у Скопљу

Улогу Хаџи Лоје тумачио је Јунуз Мехмедовић, ученик из Бијелог Поља, у току НОБ-а члан Повјереништва народног ослобођења при Врховном штабу НОВ и ПОЈ; трећи са лијева стоји Бећо Башић, револуционар из Плава, погинуо као организациони секретар Окружног комитета КПЈ за округ берански (иванградски).

Остали су незаборавни заједнички скупови литерарних дружина, на којима су учествовали и најбољи ученици других средњих школа у Скопљу и читали одабране радове. Дебате и критике које су на њима вођене изазивале су дивљење јер су најчешће превазилазиле могућности која су се нормално могла претпоставити за ученике њиховог доба. Мотиви су им најчешће били из њихових завичаја, који су чамили у пуној заосталости и сиромаштву, оптерећени животним противурјечностима. Било је то вријеме када је социјална литература Мирослава Крлеже, Аугуста Цесарца и других била радо читана међу младима. Она је продрла и међу ученике средњих школа у Скопљу и они су покушавали да је слиједе. Најчешће са пуно успјеха. Тако су на овим скуповима све више преовладавале социјалне теме лијеве оријентације и међусобно идејно [illegible] ученика. То није остало незапажено органима који су се старали за заштиту ондашњег друштвеног уређења, која су уочили да се „овој омладини, од већ организованих чланова и агитатора дотурају на читање разне књиге претежно социјалне садржине; у свим овим књигама на врло вјешт и фигуративан начин се исмијава социјално уређење данашњег друштва. Формирањем ове свијести на овакав начин код омладине, постепено се прелази на чисто комунистички програм и остали материјал, те се тако младеж постепено трује и изграђује у чисто комунистичком смислу, да у кратком времену постану идеолози и организовани чланови".[25] На основу ових сазнања укинута је пракса одржавања заједничких сједница ученика свих средњих школа, а надлежни васпитачи у Великој медреси дали су посебне инструкције у вези даљег рада литерарних дружина.

Никада се слободарски дух младих није могао угушити административним мјерама. Ученици првих генерација у Великој медреси, који су почели да се баве социјалном литературом, била су дјеца најчешће сиромашних сељака Санџака, Црне Горе, Косова, Македоније, а живјели су у срединама које су биле обесправљене и економски изразито заостале. Сазнања до којих су долазили отварала су им нове видике и они су отпочели да се у сопственој средини боре за праведније односе. Спомињемо неке од њихових конкретних акција, са освртом и на њихове носиоце.

Шестог и седмог фебруара 1930. године Наставнички савјет Велике медресе засиједао је на ванредној сједници. Ученици прве генерације ступили су у штрајк. Осамнаест дана прије тога (19. јануара) они су предали своју тужбу против свог васпитача. Тужбу нису потписали само два ученика. Потписи су стављени на равномјерно уцртаним линијама у кругу, у облику полупречника, како би се избјегла могућност да се утврде покретачи штрајка и како би сваки потпис имао истовјетну важност. Тужба је била мотивисана протестом против поступака и метода рада националног васпитача, којег је Министарство премјестило и поставило у школу „имајући у виду важност задатка националног образовања ђака разног порекла и с обзиром на специфичне прилике у јужној Србији..."[26]

Наставнички савјет је формирао комисију која је записнички саслушала све ученике да би утврдила организаторе, али у томе није успјела. „Ми се нисмо учили лагати, претварати и шпијунажу чинити само да њему угодимо",[9] писали су они у својој тужби и остали јединствени. Бунило их је омаловажавање њиховог достојанства, уношење раздора међу ученицима, арогантан однос националног васпитача према осталим професорима, који су због тога и након доласка дотичног националног васпитача престали да у слободним часовима долазе међу ученике и да им помажу, како су то до тада радили. Били су још сувише млади и идејно неоформљени, осјећали су неправду и нису могли да је подносе али још нису били идејно оформљени, па су очекивали заштиту из Министарства и од краља. Кријући од директора и наставничког савјета изабрали су четири своја друга као делегате и послали их у Београд. Нашили су им најјевтинија одијела, прикупили добровољне прилоге за њихове трошкове на путу. Национални васпитач је ипак сазнао за њихов инкогнито пут и са полицијским агентима сачекао их на Жељезничкој станици у Скопљу. Запријетио им је „да ће их истјерати из школе и да они и не знају да је он то учинио и да у цијелој земљи неће моћи наћи ни хљеба, ни школе".[10] И поред тога делегација штрајкача у саставу: Рифат Бурџовић, Хивзија Сулејмани, Мухамед Мушовић и Арслан Хасидовић, стигла је у Београд и 13. фебруара 1930. године била је писмено саслушана у Министарству просвјете.

Факсимил четврте — посљедње странице записника о саслушању, на којем су потписи делегације и Кирила Јанића, шефа одсјека у Министарству

Поводом овога штрајка реаговали су и органи државне заштите Бановске управе у Скопљу, квалификујући штрајк „бољшевичким поступ-

цима".[32] Да би обесхрабрили штрајкаче, полицијски органи упали су у интернат школе и једног од штрајкача затворили. Када су штрајкачи то сазнали, организовали су се и демонстративно пошли улицама Скопља, пратећи свога друга којег је спроводила полиција, стигли до управе града, а затим организовано пошли у стари дио Скопља, пред адвокатску канцеларију Зијо Смајлагића, тражећи правну заштиту.[33] То је ваљда и био повод да је полиција овог адвоката прогласила деструктивним елементом, а он је тада био и повјереник Гајрета за Македонију.[34] Било је покушаја да се штрајк објасни утицајем „католичких попова",[35] а ученици су били већ закорачили на пут атеизма, па нису респектовали ни муслиманске хоџе, а камоли католичке попове.

Штрајк је окончан 4. марта 1930. године (почео је 5. фебруара, а тужба против националног васпитача предата је 19. јануара). У Министарству просвјете су се сагласили са приједлогом Наставничког савјета Школе да се искључе 4 ученика, уз напомену: „Ако продуже са штрајком да се V разред затвори."[36]

Међу искљученим ученицима били су Риза Мелић, који је завршавао из Пријепоља, а живи у Новом Пазару и Мухамед Мулаовић из Бијелог Поља. Прави организатори штрајка нису утврђени. Карактеристично је да је директор Мехмедбашић упорно одбијао сумње да су то Рифат Бурџовић и Хивзија Сулејмани и успио да их сачува, мотивишући свој став да су они најбољи ученици у школи,[37] мада је за Сулејманија постојао и писмени исказ да је он писао тужбу.[38] Риза Мелић је највјероватније био жртва овога догађаја. Њега је национални васпитач, против којег су ученици штрајковали, покушао да придобије за себе, водио га приватно по ресторанима и захтијевао од њега да га он обавјештава шта ученици међусобно разговарају и које акције припремају.[39] Мелић је о томе обавијестио своје другове, а то је изнио и пред комисијом Наставничког савјета када га је саслушавала.[40] Из извјештаја који је директор Мехмедбашић доставио Министарству просвјете види се да су тада Мелића окарактерисали као инсинуатора, па је због тога искључен.[41] У овом штрајку није било учесника који су завршили из Новог Пазара, јер их у тој генерацији није било. Од оних који су завршили са других терена, а били су у контакту са Новим Пазаром или су у њему живјели, у штрајку су учествовали: Рифат Бурџовић, из Бијелог Поља (организовао преко партијску организацију у Новом Пазару) Елиф Хасанагић, из Прибоја (био први предсједник Окружног народноослободилачког одбора у Новом Пазару), Ризо Селмановић, из Пљеваља (живи у Новом Пазару), Риза Мелић, Ибрахим и Мухамед Мулаовић, из Бијелог Поља.

Током 1931—1933. године ученици Велике медресе успоставили су и одржавали сталну везу са Радованом Зоговићем, који је тада студирао на Филозофском факултету у Београду[42] и повремено са Ђорђем Јовановићем, чији је отац онда живио у селу [illegible] (рејона Хасанбегово), на периферији Скопља, на посједу који је добио као истакнути солунски борац.[43]

Књижевник и академик Радован Зоговић упознао се са медресантима на једној Гајретовој забави у Тетову, на којој су они изводили културно-умјетнички програм. Сјећајући се тог догађаја друг Зоговић пише:

„Ученици Велике медресе дали су тада у Тетову јавну приредбу. Заинтересовао сам се и присуствовао на њој. Програм је био добар, извођење такође — једно и друго оставило је на мене врло повољан утисак. Било је ту нечега свјежег, особитог, што је, учинило ми се, долазило од непосредности и особености муслиманског свијета и њихове омладине".[48]

Када је друг Зоговић прешао на Филозофски факултет у Скопљу, наставио је своје контакте са медресантима и са њима почео да ради као комуниста. Он о томе каже:

Рифат Бурџовић са својим разредним друговима 1929. године (Рифат је у трећем реду у средини)

„Крајем 1931. године ја сам се већ осјећао комунистом. Зближио сам се са неколицином грађана који су раније припадали комунистичкој, а затим независној радничкој странци, дописивао сам се са Костом Рацином. Долазио сам до марксистичке литературе штампане прије 1929. године, читао сам Галогажин часопис **Литература**, **Стожер** Јована Поповића, Нолитова издања. Из тога су поникле моје побуде за честим виђењима са медресантима, одатле и теме мојих разговора с њима. Изненадило ме то како су и они били заинтересовани и спремни за такве разговоре. Постепено, ја сам почео да им дајем лијепу белетристику, затим популарне марксистичке брошуре и књиге; добавио сам **Комунистички манифест**, прочитао сам га и одмах га и њима дао. То сам, углавном, радио преко Реџепагића — он ми је својом срдачношћу и одмјереношћу уливао озбиљно повјерење. Овакав садржај наших сусрета, шетњи и разговора чинио је да се круг мојих пријатеља из Велике медресе све

више шерију. То није било ни чудо: вријеме је било „наелектрисано" комунизмом, а медресанти су потицали из сиромашних слојева".[46]

Са Ђорђем Јовановићем медресанти су сарађивали претежно преко Алије Авдовића, којем су родитељи такође, живјели у селу Свиђелаћеву. Јовановић је тада у литератури заступао правац **надреализма** и није прикривао своја љевичарска расположења.[47] Својим интелектуалним способностима истицао се. Авдовић се са њиме спријатељио, водио интимне разговоре и од њега добијао марксистичку и другу социјалну литературу и доносио је својим друговима у Великој медреси. То је у својој изјави о Алији Авдовићу објаснио Хивзија Сулејмани, који је иначе био један од најближих сарадника Алије Авдовића и Рифата Бурџовића:

„Не сјећам се тачно кад се и како почео бавити политиком (мисли на Авдовића, прим. аутора), али добро ми се урезало у памћење прва књига коју ми је дао да читам. Био је то укоричени комплет једног давно забрањеног часописа на чијим је пожутјелим листовима било пуно револуционарног штива. После су услиједиле друге књиге. А онда и дискусије. Једнога дана ме повео са собом у оближњи парк и упознао ме са неким његовим другом студентом. Ту нам је овај причао о комунизму, о револуцији, о Стаљину... Био је то Ђорђе Јовановић, студент чисте филозофије, који је био настањен у истом селу у којем и Алија. Негдје у VII разреду формирала се група: Алија, Рифат Бурџовић и ја. Контакти Алијини и Рифатови са студентом Ђорђем Јовановићем и Радованом Зоговићем бивали су све чешћи. Успоставили су и извјесне везе са неким ђацима из других средњих школа, с Хивзијом Ђатовићем из Трговачке академије, Јованом Ристићем, из Учитељске школе и другим. Књига је било све више и више. Оне су давали и неким другим ђацима на читање. Каткад би донио и по неки партијски проглас, летак и слично. Тако је ишло све до два-три мјесеца пред матуру. Тада се десио један изненадни догађај".[48] Ово је Хивзи Сулејмани опширније објаснио у свом роману **Њерзит („Људи")**, која је критика прихватила као аутобиографију, а у њему су обрађени и његови најближи сарадници: Рифат Бурџовић, Алија Авдовић, Мето Бајрактари, Рашид Делевић, Азиз Сулејмани и други.[49]

„Изненадни догађај" о којем пише Сулејмани, објаснио је и друг Зоговић. Он се сјећа да се у факултетској и градској библиотеци у Скопљу налазио тајни фонд пропалих марксистичке литературе, коју је он успио да добије „везом доброг библиотекара, а често и „крађом", те да је ту литературу уступио и медресантима.

„Медресанти су читали, одушевили се и — очито — заборавили на опрезност. Управа Медресе и полиција дознали су о овој лектири медресаната. У интернату и учионицама извршен је општи претрес. Све три књиге које сам им дао на читање нађене су, а осим њих и Марксов и Енгелсов **Комунистички манифест**, једна пропагандна брошура о раду и радничкој класи (на француском) и друго".[50]

Након тога Зоговић је кратко вријеме био затворен. Пишући о Рифату Бурџовићу Трши, др Надежда Јовановић истиче да је Министарство просвјете заташкало овај случај, а од ученика нико није био искључен из школе".[51] Међутим, из школе су постепено превађени маркси-

спичке литературе истјерани: Алија Авдовић, Рифат Бурџовић и Хивзија Сулејмани. У споменутом свом роману Хивзи Сулејмани пише:

„Једнога дана васпитачи су банули и извршили контролу. Контролисали су сламарице, ормаре, клупе и све друго што је припадало групи за коју је говорио Осман. Нашли су више од двадесет књига и брошура. Исте вечери почело је саслушавање. Сам директор је вршио истрагу. Сумњиви ученици су пролазили испред њега један испред другог. Свакоме је показивао гомилу књига на столу и тражио изјашњење: *Где сте их узели?*; ‚Ко их је читао?'; ‚Ко је коме давао књиге?'. Истрага је продужена и сјутрадан. (...) Сјутрадан Наставничко вијеће донело је одлуку да се Алија, Рифат и ја истерамо из школе. Сви остали добили су неке мање дисциплинске казне".[32]

Ово је исто Сулејмани објаснио и у изјави коју је дао породици стријељаног Алије Авдовића.[33] Мјесец дана касније директор их је обавијестио да је Министарство просвјете укинуло казну о искључењу Авдовића, Бурџовића и Сулејманија, вратили су се у школу и приватно полагали и положили VIII разред. Тај, за оно вријеме чудан однос, објашњава се великим залагањем директора Мехмедбашића код Министарства просвјете, те су се истјерани ученици вратили у школу, јер је ову тројицу посебно волио и цијенио. Зашто то није урадио када је илегална литература пронађена, објашњава се чињеницом да је тада била поднијета пријава и против директора Мехмедбашића да на часовима из предмета „тумачење Курана" популарише марксизам. Пријава је била поднијета одјељењу државне заштите. О томе је своја сјећања детаљније описао тадашњи члан Наставничког савјета Велике медресе и касније професор Филозофског факултета у Сарајеву Хамид Хаџибегић, на састанку са преживјелим медресантима који живе у Сарајеву.[34] И професор Хаџибегић се сјећа да су тада Авдовић, Бурџовић и Сулејмани били искључени из школе.

Нешто прије тога Наставнички савјет Велике медресе на сједници од 9. октобра 1932. године донио је одлуку којом су кажњени: Рифат Бурџовић, Хивзија Сулејмановић (Сулејмани), Алија Авдовић, ученици VIII разреда; Бајрам Куртагић, Тахир Сутовић, Мехмед Дражевић, Мухамед Зејнилагић и Јунуз Мећедовић, ученици VI разреда, губитком бесплатног мјеста до краја школске године и да им се оцјена из владања снизи на „добар" (3).[35] Повод за ову казну био је што је Бурџовић купио два литра вина, окупио неке своје другове и провеселили се у једном сеоском мектебу, за вријеме ђачке екскурзије у Качанику код Скопља.[36] Руководилац мектеба је од тога направио велики проблем, сматрајући да му је мектеб оскрнављен, с обзиром да је вино по исламској религији забрањено. Страхујући да о томе не буде обавијештена улема меџлис у Скопљу, који је иначе Велику медресу оптуживао да не васпитава ученике у вјерском духу, директор је предложио Наставничком савјету тако оштру казну, а када су кажњени ученици напустили школу, због немогућности да плаћају трошкове интерната, позвао их је и савјетовао им да поднесу молбе Вакуфској дирекцији у Скопљу за помоћ и стипендије, обећавши им да ће се код свог пријатеља Хасана Реџе, који је тада био директор, заложити да њихова молба буде позитивно ријешена. Тако су кажњени ученици успјели да наставе школовање.[37]

Након што је завршио дипломски испит и уписао се на Правни факултет у Београду, Бурџовић се посљедњих дана септембра ненадно поново нашао у школи. Повод је била смрт ученика Смаја Мушовића. Сахрану је организовала школа „уз учешће свих ученика и наставника".[28] Посмртни говор одржао му је Рифат Бурџовић. Остало је у сјећањима да је он тада, у присуству директора и наставника, скицирао животни пут и дио борбе прве генерације коју је она у школи родила.

Из ове прве генерације петорица револуционара заслужили су нас да о њима и нешто посебно кажемо.

О Рифату Бурџовићу—Тршу, секретару Универзитетског и члану Мјесног комитета КПЈ Београда, секретару Обласног комитета КПЈ за Санџак и партијском руководиоцу III пролетерске санџачке бригаде, цијенимо да је довољно да потсјетимо шта су о њему казали неки његови најближи сарадници.

Вељко Влаховић није дуго био са Рифатом на универзитету, али га је често спомињао, нарочито у случајевима када је требало да укаже како се треба понашати. Говорио је о лику Тршо на сједници Централног комитета КП ЦГ, када се расправљало о међунационалним односима.[29] Обраћајући се омладини Бијелог Поља, Вељко Влаховић је свој разговор почео ријечима: „Овдје присутни старији другови памте колико је наша прошлост историја поставила и у овом крају и у цијелој предратној Југославији — зазирање и отуђеност једних од других. Данас се присјећам разговора које сам у тим данима водио са покојним Рифатом Бурџовићем, нашим Тршом. Сматрали смо својим дугом да се, поред осталог боримо за дубље повјерење и пријатељство припадника различитих нација и вјера. Сами знате шта је за нашу заједницу значила та борба комуниста".[30] Хроничари су, на основу разговора и сјећања са најбољим Бурџовићевим друговима (Војо Ковачевић, Угљеша Даниловић, Петар Стамболић, Миленко Ђуровић и др.), поред осталог записали слиједеће: „Рифат је, омиљен и међу студентима, као раније у Великој медреси, привлачио енергијом, искреношћу, отвореношћу и присним односом, великом одговорношћу према повјереном послу... Изванредно је повлачио собом, **а као говорник и трибун био је један од најбољих на Београдском универзитету.** Увијек убијеђен у оно што говори, ватрено се предавао свом убјеђењу, преносио га и на друге, запаљивао масе. Због бујне тршаве косе другови су га из милоште звали — Тршо... За вријеме демонстрација Рифат Бурџовић се у Душановој улици попео на полицијска кола и одржао кратак говор. Док је стајао на „марици", један од агената је пуцао на њега".[31]

У својим сјећањима о пријепољско-сјеничком НОП одреду, његов друг са универзитета и са заједничке борбе у Санџаку крајем 1941. године, записао је: „Рифат Бурџовић Тршо — тада је био секретар Обласног комитета за Санџак. Био је један од најомиљенијих и најбољих комуниста у Санџаку и Црној Гори. Тршо је био изванредан друг, волио је људе, његово присуство и опхођење мобилисало је на самопријегор и највећа прегнућа. У раду је био неуморан. Непрестано је обилазио терен, присуствовао партијским састанцима, одржавао зборове и конференције по селима, учествовао у раду одбора народне власти, разговарао са појединцима, дизао дух повјерења и борбености. Сви су га висо-

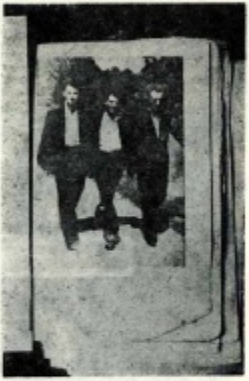

мјерно волили и цијенили. Врло често је долазио у наш штаб, ишао са нама у обилазак јединица, говорио, бодрио и упознавао се са људима и ситуацијом. На терену среза бјелопољског чешће је боравио због тога што је сматрао да је то терен гдје је у том моменту било најтеже, а он је желио и хтио увијек да буде гдје је најтеже.

Због свих позитивних људских особина које може посједовати један човјек — револуционар, било је са њим задовољство и радост радити".[42]

Рифат Бурџовић—Трешо (у средини) као студент

У свим револуцијама одређене грешке и скретања нису се могли избјећи. Скретања су била присутна и код нас, нарочито она „лијева". Заслуга је управо Рифата Бурџовића што се у Санџаку „исправно радило". То је друговима у Санџаку и посебно другу Трешу указао и Врховни командант и генерални секретар ЦК КПЈ друг Тито,[43] то је у свом писму од 7. јуна 1942. године истакао и друг Иво Лола Рибар,[44] а делегат Врховног штаба НОВ и ПОЈ и Политбироа ЦК КПЈ, Сретен Жујовић је на Првој партијској конференцији Треће пролетерске (санџачке) бригаде

саопштио оцјену Политбироа и Врховног команданта да је „политичка линија ЦК КПЈ у Санџаку правилно спровођена".[24] То је остварено „у веома тешким политичким и војним приликама у Санџаку, на терену с различитим националним и верским саставом становништва, с историјским осјећањима узајамне мржње и неповјерења између Срба, Црногораца и Муслимана".[25] Заслуга је то велика Комунистичке партије Југославије и њеног генералног секретара Јосипа Броза Тита.

И остала четири члана првог марксистичког кружока у Великој медреси, који су са Тршом започели револуционарну активност, израсли су у великане ослободилачке борбе која је вођена под руководством КПЈ.

Алија Авдовић, из Сингелића код Скопља, чији су се родитељи преселили у Скопље са црногорско-херцеговачке границе, пореклом Бијелић, био је нешто старији од Трша и имао је позитиван утицај на његов развој. У првој години, након завршене Велике медресе, примљен је за члана КПЈ, иако су тада услови за пријем били веома строги. Веселинка Малинска, једна од најстаријих и најистакнутијих македонских комуниста, сјећајући се на Авдовића из тог периода, пише:

Алија Авдовић, члан привременог Покрајинског комитета КПЈ за Македонију и робијаш из Сремске Митровице

„И поред тога што су многе године прошле и многа сјећања избиједјела, Алија Авдовић, као човјек и као комуниста, је остао у сјећањима јасан и јако изразит. Вјерујем да сви они који су познавали Алију да су га сачували у таквој успомени... Упознала сам га 1933. године. Не сјећам се добро да ли је тада био матурант у Великој медреси или на факултету. Као члан КПЈ био је старији и искуснији од нас. За мене и друге ученике Трговачке академије и других средњих училишта у Скопљу имао је огромни значај за наше прихватање марксизма и политике. Много нам је помагао да проширимо марксистичке идеје и погледе, да примамо нове људе за чланове Партије и да партијска организација организационо и политички ојача. Сјећам се да је Алија показивао велико интересовање за књижевност. Много је читао и био спреман да изнесе мисли о прочитаној књизи. Највише је волио Максима Горког и његово дјело **„Мати"**. О овом дјелу много пута смо дискутовали и анализирали га..."[28]

Хамдија Пашовић, родом из Рожаја, имао је великог утицаја на ученике Велике медресе током 1933. и 1934. г.
Хамдија Пашовић, као робијаш у Сремској Митровици

Након завршене Велике медресе Авдовић је са Хивзијом Ватовићем[71] и Бориславом Тодоровићем[72] формирао „Средњошколски комунистички комитет" у Скопљу, штампали летке, растурали их у средњим школама и у њима развили током 1934. године врло интензивну и широку активност. По доласку у Скопље др Антона Колендића[73] из Загреба, који је тада дошао са задатком да обнови партијско руководство у Македонији, Авдовић и Хивзија Ватовић кооптирани су у привремени Покрајински комитет КПЈ за Македонију и отпочели припреме за одржавање покрајинске партијске конференције. Тада је формирана и партијска техника Покрајинског комитета, којом је руководио Хивзија Ватовић, а Авдовић је са њим заједно радио. У том периоду Ватовић и Авдовић посебно су се ангажовали да ученике Велике медресе снабдијевају илегалним партијским материјалима и марксистичком литературом.

У њиховој кући долазили су ученици Велике медресе — групно и појединачно. Запажени су леци: „Друговима Македоније", „Поводом 17 годишњице октобарске револуције", леци са насловом „Ленин", „Проглас светског омладинског конгреса против рата и фашизма", „Комунисти за добро села", брошура „Економска криза у свијету и код нас", као и билтени Покрајинског комитета КПЈ за Македонију 1, 2, 3 и 4.[74]

Крајем 1935. године њихова је активност откривена па су др Колендић, Ватовић, Авдовић, Страхил Гигов и други суђени по Закону о заштити државе. Робијали су у Сремској Митровици, где су познати као „Македонска група".[75] Након окупације земље београдски Гестапо био је информисан о Алији Авдовићу. Група полицијских агената стигла је у Скопље и уз помоћ бугарске полиције Авдовић је ухапшен ноћу између 6. и 7. августа 1941. године и одмах спроведен у Београд. Стријељан је 22 дана касније на Бањици (29. августа 1941.).[76]

Трећи члан ове прве марксистичке групе био је Осман Сабитовић из Прозора. Био је снажан и веома храбар. Знао је да и физички „умири" оне који су били на противној страни. У једном извјештају Наставничког савјета Велике медресе истиче се да се то Сабитовић обрачунавао са онима који су били против штрајка.[77] И он је један од великих Београдског универзитета. Радио је у партијској ћелији коју је водио Војо Ковачевић, а у којој су поред Сабитовића још били: Миленко Кушић, Миро Попара и Зденка Сотовић.[78] На Београдском универзитету брзо је запажен и већ 19. јануара 1935. године био је међу првих 15 студената интернираца у првом концентрационом логору у Југославији у Вишеграду, заједно са Вељком Влаховићем, Светозаром Вукмановићем Темпом, Угљешом Даниловићем, Цвијетином Мијатовићем, Вукманом Крушчићем, Драганом Ивановићем и другима.[79]

На терор који су власти успоставиле, логораши су одговорили штрајком: „Одбијамо да примимо храну, јер смо бесправно лишени слободе. Доље крвави режим!" И већ 25. јануара логораши су успјели да се једним писмом јаве друговима у Београду, у којем је поред осталог стајало:

„Већ четири дана штрајкујемо глађу. Али, када се узме у обзир да смо три дана живјели на голом хљебу у затвору и под најгорим условима, претпостављам да ће бар један дио нас сломљених кроз неколико дана подлећи".[80] Седмог дана штрајковања глађу логораши су одбили да приме и воду. Довео им је „у посјету специјални ректор Београдског уни-

верзитета са агентима полиције да их уразуме. А они су у најтежим мукама неустрашиво остајали досљедни и изазивали мученичку смрт. „Једанаест дана је прошло како нико у логору није примио храну, а неколико дана како нисмо примили ни воду", сјећају се преживјели из логора у Вишеграду. Једанаестог дана штрајка довели су примитивне санице и неке студенте, логораше, пребацили у болницу.

Централни комитет Комунистичке партије Југославије обратио се 13. фебруара свим покрајинским комитетима окружницом број 14, у којој је, поред осталог, истакао: „Војно фашистички режим прелази новом насиљу. Да би се угушио револуционарни покрет, стварају се концентрациони логори за опозиционе елементе, у првом реду, за комунисте, раднике, сељаке и национално револуционарне борце. Први је такав концентрациони логор створен у Вишеграду, у којем је већ букнуо штрајк глађу свију затвореника због неподношљивог логорског режима".[17] У заједничку акцију солидарности ступили су студенти Београда, Загреба и Љубљане. Издат је и заједнички летак у којем се тражило укидање Закона о заштити државе, амнестија свих затвореника и друго. Широм читаве земље избиле су демонстрације радника, сељака и студената. Ступила је у акцију и демократска европска јавност. „Патње и страдања Вишеграђана дошло је на прве странице њених листова у Чехословачкој, Француској и Италији. Алармирана је свјетска јавност." Читава земља била је у покрету, а колона логораша, на челу са Вукманом Крушчићем и Османом Сабитовићем, идући на присилни рад, улицама Вишеграда пјевала је „Древи је исток и запад, црвен је сјевер и југ...". Осман је пјесму водио, јер је најљепше пјевао међу логорашима. Његови другови сачували су га у најљепшим успоменама. Ево шта неки о њему кажу:

Хасан Бркић: „Сјећам се револуционарног дјеловања Османа Сабитовића 1934. године (било је то непуна година дана након завршене Велике акције — примједба аутора). Није имао стипендије, био је међу најсиромашнијим студентима Београдског универзитета. Комад хљеба зарађивао је разносећи млијеко и давањем часова слабим студентима и средњошколцима из имућнијих породица. Једнога дана, пошто је већ тада био међу првим активистима напредног студентског покрета, позвао га је шеф краљевског кабинета са још неколико другова студената. Саопштио им је да им краљ даје велику стипендију. Једини услов је да се не баве револуционарним радом. Осман је први рекао „не". Из кабинета су отишли да разносе млијеко, да зараде кору хљеба. Сјећам се била је већ зима. Осман је био без капута. Он је и тада остао досљедан свом револуционарном опредјељењу".[18]

Вејо Ковачевић, генерал-пуковник, говорећи о Осману Сабитовићу, каже: „Истицао се питомошћу, другарством, повјерењем у људе. У том повјерењу био је чедан до наивности. Никад увјерен да се икада према друговима понио необјективно, на њихову штету. Но, када је по среди очита слабост друга, а нарочито пристрасност, онда је био непопустљив, објективан и дивно необичан. Сјећам се једног састанка Ћелије гдје је самокритика била главна тачка дневног реда. Све је ишло добро, осим код једног друга који никако да прими одговорност и да буде самокритичан за слабости у свом сектору рада. Осман је тога друга пуно волио, цијенио и желио је да га остали рјечитији другови савладају и уразуме.

Није успијевало. Осман је узео ријеч, поруменио је од узбуђења: „Па шта хоћеш, друже? Зар си био толико кратке памети да не видиш своје грешке? Бошко, ти мислиш да си препаметан, а ти си као задрто дијете". Обратио се осталим друговима искрено: „Њему не вриједи ништа пријетити. Ја бих да га другарски изгладимо. То ће му најбоље помоћи. Боље му је и батина од другова, него да се бунка и да се чуде остали како је неразуман...".

Зачудо, овакво Османово реаговање коначно је дјеловало најбоље. Ухватили су се међусобно-критиковањем друг и Осман — а дотични друг је на крају био самокритичан, извинио се Осману и атмосфера је постала тако топла и присна, како је то најчешће бивало послије темељних међусобних критика и самокритика на партијским састанцима... Иначе је био добродушан, толико је био храбар и физички, вјероватно тих година најјачи на Београдском универзитету. То је била напредна снага која је употребљавана само против насиља. Скромно обучен, руменог и мало мршавог лица, четвртаст, широких плећа и снажних мишића био је незадржив у демонстрацијама. Не толико бучан, али способан и јак да провали за тројицу-четворицу других бораца. Као да уопште није имао осјећање страха, чак и кад би наступао према пријетећем кордону жандарма".[19]

Осман Сабитовић Бего, као робијаш у Лепоглави

Описујући своја сјећања „Фрагменти са београдског универзитета", Авдо Хумо, о Осману поред осталог истиче: „У себи је носио златан мајдан чврстих моралних принципа наслеђених од једне патријархалне породице која је економски пропала... Осман је био сав саткан од поштења, праведности и отворености у свему; није могао да прећути неправду

било од кога да је долазила. Волио је људе борбене, али и оне који су мисли много више од њега, само ако знањем нису парадирали, а ако су још били скромни као он, онда своје дивљење према таквим људима није скривао.

Једанпут смо кренули у Сарајевску улицу да разбијемо љотићевски збор који се одржавао у биоскопу Луксору. На зборно мјесто кренула је група босанских студената, међу којима сам и ја био. Када смо стигли пред биоскоп пришао ми је Осман и на уво ми шапнуо тако тихо да нисам могао разабрати шта хоће и на крају ме упита: „Имаш ли под капутом колац или штап?" Одговорих му да немам. Онда ми он опет рече: „Кад будемо ударили немој да будеш у првој линији". Зачуђено га упитах: — А зашто? Он опет: „Није за тебе први ред, слабашан си, има нас који смо снажнији: Патерностер, Хасан, ја и други. Кад си у другом реду лакше се спашаваш и кад навалујемо и кад се повлачимо. . ."[78]

Живот је завршио слично као и његов разредни друг Алија Аловић. Био је међу првим комунистима са којима су се окупатори и њихове слуге обрачунавали. У јесен 1940. године био је затворен и одведен у Лепоглаву. Одатле је пребачен у Керестинец, који је по злу запамћен. Доживио је исту судбину као и Божидар Аџија, Аугуст Цесарец и други, на чијој се литератури, десетак година раније, калио и васпитавао. Убили су онда устаниче цвијет Комунистичке партије Југославије и радничког покрета. Али нису могли да убију њихова дјела и идеје.

Остала два члана прве марксистичке групе у Великој медреси били су два брата из Титове (Косовске) Митровице: Хивзија и Аљо Сулејмани. Хивзија је једини од њих пет преживио народноослободилачки рат. Био је носилац **Партизанске споменице 1941.** године, добитник награде АВНОЈ-а, Седмојулске награде и многих других признања. Један је од пионира албанске књижевности на Косову. Поред осталог написао је и роман **„Људи"**, у којем је описао ликове својих другова из Велике медресе. Високо је цијенио и имао велико повјерење у своје школске другове. У својим **„Сјећањима"** њихов ратни друг Исмет Шаћири (био секретар Окружног комитета КПЈ за Метохију) спомиње један случај када је партијска организација у Урошевцу била донијела одлуку да ликвидира једног друга који је завршио Велику медресу, јер се био примио дужности секретара фашистичке организације у том мјесту.

„Видиш ли — пресече ме Хивзи — да је истина сасвим на другој страни, и настави: —Обојица су ученици Велике медресе у Скопљу (мисли на Халида Ибиша и Идриза А. Ајетија, примједба аутора).[79] Ова Медреса је дала много револуционара комуниста. У ову Медресу примана су на школовање деца Муслимана са Косова, из Санџака, Македоније, а било их је и из Босне и Херцеговине... Сигурно си чуо да је Велика медреса била једна од средњих школа у Скопљу, у коју је Комунистичка партија Југославије продрла и да су многи ученици пригрлили узвишене идеале комунизма. И мој брат Аљо и ја смо у тој школи матурирали. Ова је школа прије рата била расадник младих комуниста. Познајем многе од њих — и поче да набраја њихова имена".[80] И тако, захваљујући интервенцији Хивзијиној, његовог школског друга Партија није стријељала. Напротив, како даље пише друг Шаћири „Непоколебљиво ангажовање Халита и Идриза на страни народноослободилачког покрета поно-

гао је нашој организацији. Они су као интелектуалци из косовских села, својим радом, одлучношћу и повезивањем са сељацима, помогли да лакше продремо у нека косовска села".[86]

Кратко вријеме након тога обојица су примљени за чланове КПЈ. Халити је изабран и у Срески комитет КПЈ. Обојица су дали своје животе у борби за слободу. Халид је стрељан у Бечу, а Идриза су објесили августа 1944. године у Призрену.[87] Са њим су истога дана објешена још два његова школска друга из Велике медресе (Селами Ибрахимовић и Сореја Рецајић).[88]

Снимак објешених родољуба и комуниста у Призрену — четврти са лијева је Идриз А. Ајети

Током 1941. и у првој половини 1942. године у Титовој (Косовској) Митровици радила је бројна и веома активна партијска организација. У фебруару 1942. године било је 10 партијских ћелија са 86 чланова КПЈ, од којих су 74 били радници у руднику Трепча и у Звечану.[89] У том периоду у Мјесном комитету КПЈ, који је руководио покретом у овом граду, радили су као чланови комитета: Азиз и Хивзија Сулејмани и Омер Черкез[90] (Черкез је истовремено био и члан Обласног комитета СКОЈ-а).[91] Сва тројица су завршили Велику медресу. Овај је Комитет у том периоду руководио и Партијском организацијом у Новом Пазару.[92] Хроничари су записали да је Хасо Рожајић[93] дошао 1941. године у окупирану Косовску Митровицу, те да је преко Хивзије Вотовића, који је тада живио и радио у овом граду и био повезан са браћом Сулејмани и Черкезом, успоставио везу са Мјесним комитетом КПЈ, који је за рад на терену Новог

Пазара делегирао Емина Реџепагића, студента из Плава, који је након завршио Велику медресу.[29] Записано је такође да су, овдашњи секретар Обласног комитета КПЈ, Миладин Поповић, и члан тог Комитета Крсто Филиповић, јула 1941. године извесно боравили у кући Омера Черкеза и да је Омер, уз учешће браће Сулејмани и Али Шукрије организовао да се они преко Новог Пазара пребаце на ослобођену територију у Црној Гори, те да су им у пратњу дали: Хивзију Котовића, из Рожаја и Деда Шеховића из Новог Пазара.[30] У том периоду студенти агрономије Омер Черкез и Емин Реџепагић, успјели су да преузму руковођење расадницима у Титовој Митровици и Новом Пазару и да ове расаднике претворе у пунктове и базе револуционара. У њима је вршена борбена обука чланова КПЈ и СКОЈ-а, а из других је руковођено НОП-ом у окупираном граду.

Хивзија и Али Сулејмани незаборавни су ликови овог рударског града, који је имао част да добије и Титово име. У томе је и дио њихове заслуге.

Хивзија Сулејмани у приштинском затвору

Косовска Митровица је много значила за њемачког окупатора, како због Трепче, тако и због ибарске саобраћајнице. Зато су у њој перманентно биле присутне бројне окупаторске јединице и обавјештајни пунктови. У њој су дјеловали и познати квислинги окупатора, међу којима су се посебно истицали: Џафер Дева, Бедри Пејани, Ферхат бег Драга и његов син Алија, Ибрахим Лутфић и други.[29] Вјеровали су у почетку да међу Албанцима у том граду нема комуниста. То је Партија искористила и успјела да у најзначајније институције убаци своје чланове. У томе је велика заслуга комуниста Албанаца који су завриједили велику [illegible] су: Хивзија и Алиша Сулејманија, Омера Чераска, Мета Бајрактарија (проглашен народним херојем) и Рашида Деловића, који је тада дјеловао у Вучитрну, као директор поште. Хивзија и Алиш Сулејмани успјели су да формирају партијске организације у среском начелству и среском суду. Користили су ове институције и за умножавање партијских материјала. Хивзија је успио да организује читаву организацију у вези издавања лажних легитимација. Рађено је то у штампарији која је за окупаторе штампала разне обрасце и израђивала печате.

„Исти обрасци и печати рађени су и за потребе Мјесног комитета КПЈ ... Када су некоме била потребна лажна документа, Ђорђевићу (власник штампарије, прим. аутора) је уручивана његова фотографија и он би је залијепио на одговарајући образац, стављајући посебне печате и штамбиље... лажне легитимације су заведене у књиге и тако евидентиране, па се у случајевима када је вршена провјера увијек добијао одговор да је документ исправан... на овај начин је издат прилично велики број докумената илегалцима који су пролазили кроз Косовску Митровицу или су морали да је напусте".[30]

Мјесни комитет је успио да успостави контролу над радом поште, како оне у Вучитрну, тако и Косовској, сада Титовој, Митровици. Улога браће Сулејмани присутна је и у организацији прве акције народноослободилачке борбе на Косову — изведене саботаже и привремено онеспособљавање „Трепче", према директиви која је добијена од Централног комитета КПЈ јула 1941. године.[31] Улога Хивзијева запажена је и у спашавању штампарске машине, коју је Светозар Вукмановић Темпо уочи слома рата био пребацио у овај град да би се отпремила Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак.

„Машину су до села Шипоља воловском запрегом пребацили Душан Томовић и Мале Крагуљ и ту је утоварили у камион, којим је заједно са Павлом Јовићевићем у Пећ отпутовао и Миладин Поповић. Претходно, власти су Павлу одузеле камион, али су Али Шукрија и Хивзи Сулејмани, преко неких личних веза, издејствовали да [illegible] и поново стави на располагање Павлу Јовићевићу".[32]

Крајем прве половине 1942. године, након провале у партијској организацији, Мјесни комитет КПЈ је морао да напусти Титову Митровицу. Хивзија се пребацио у Урошевац и тамо наставио партијску активност. Био је први предсједник Среског народноослободилачког одбора на окупираној територији Урошевца. Његов млађи брат Алиш радио је на терену Србице Рибарића у околини Новог Пазара, Тутина и Бихора. И на крају је откривен и ухапшен. Јуначки се борио и везаних руку. Када су га „након јаке психичке и физичке тортуре, свако искрвавље-

ног од ударања бичем, газења цокулама и ударања кундацима, свог натеклог и везаног жељели да спроведу према Новом Пазару... смогнувши мало снаге, отргнуо се од руку оних који су га спроводили и почео да бјежи. Том приликом је искористио кукавичлук својих спроводника... То се десило половином 1944. године код мјеста Кручева, општина Нови Пазар".[56]

Алиа Сулејмани, члан прве марксистичке групе у Великој медреси, предратни члан КПЈ и члан Мјесног комитета КПЈ Титове Митровице у 1941. и 1942. години. Погинуо у околини Тутина 1944. год.

Тако су се борили и гинули неколико првих револуционара из **„Прве медресе"**, који су започели револуционарну активност у њој.

Осврнули смо се на борбени пут њих неколико, не само што су били зачетници револуционарног покрета у овој школи, већ што су много значили и у револуционарном покрету средина у којима су живјели и радили, па и земље. Простор није дозвољавао да говоримо и о њиховим сарадницима, као што не дозвољава да се потпуније објасни активност оних који су наставили њихов пут. Ради цјеловитости осврнућемо се само на неке примјере и догађаје и то претежно са аспекта Новог Пазара.

Свега четири мјесеца након што су Р. Бурџовић и другови матурирали, Наставнички савјет Велике медресе је на сједници од 4. новембра 1933. године поново расправљао о илегалној комунистичкој активности у школи. Осумњичени су: Бајрам Курпагић и Мехмед Дрековић из Новог Пазара; Хасо Бајрактаревић, из Плава; Максуд Најловић и Ахмед

Бајровић, из Пљеваља; Јусуф Медедовић и Смајо Муратовић, из Бијелог Поља и Смајо Софић, из Берана (Иванграда). Извршен је претрес. Код Бајрама Куртагића и Максуда Вајзовића нађено је девет брошура и часописа (марксистичка и социјална литература), као и једно писмо у којем њих двојица пишу некои свом другу и моле га да им набави „Капитал“ од Карла Маркса. На сједници Наставничког савјета гимназије писмено је оптужено Б. Куртагића да је на састанку Културно литерарне дружине „Јужна вила“ заступио тезу „да сами ђаци одређују часописе на које ће се дружина претплатити, мислећи при томе на такозване социјалне часописе, а да се избор часописа не намеће ученицима, супротстављајући се одлуци надзорног наставника да се набаве „Српски књижевни гласник“ и „Мисао“.“[95] Наставнички савјет је донио одлуку да се из Велике медресе искључе Бајрам Куртагић и Максуд Вајзовић. О томе је опширан извјештај послат Министарству просвјете.[96]

Двадесет дана касније (24. новембра 1933. године) Министарство просвјете је упутило директорима гимназија у Пљевљима и Тетову, гдје су се Вајзовић и Куртагић уписали након искључења из Велике медресе, службено предочење да су они искључени због комунистичке активности, да би се о њима водило посебно рачуна.[97] Ни један ни други нису напустили револуционарну активност, па су морали да напусте Пљевља и Тетово. Родитељи Вајзовића, да би га спасили од полиције, иселили су за Истанбул. Максуд је јавно објешен у Истанбулу због комунистичке активности.[98] И Бајрам Куртагић је био приморан да напусти Тетово. Матурирао је у Државној другој мушкој реалној гимназији у Београду, септембра 1936. године.[99] Познато је да је за вријеме школовања у Тетову наставио са револуционарном активношћу и да је тако утицао на Дервиша Шеховића, који је био родом из Новог Пазара. Дервиш Шеховић, звани Дедо, био је тада још млад. Имао је око 15 година и прије сусрета са Куртагићем није био у могућности да чита марксистичку литературу. Куртагић му је посвјећивао посебну пажњу, давао му литературу, водио разговоре са њим и имао је пресудан утицај на његово будуће оформљење као комунисте. Упознао га је са ученицима Велике медресе и од тада је он све чешће контактирао са „медресантима“ (тако су звали ученике Велике медресе), па ће са њима наставити своју револуционарну активност и на Београдском универзитету.[100]

Са искуствима која је стекао у културним, литерарним и спортским дружинама у Великој медреси, Бајрам Куртагић је развијао све активности и у Новом Пазару. Био је један од иницијатора развоја библиотекарске активности, за формирање Спортског друштва „Раднички“ и касније „Грађански“, аматерске дилетантске активности и посебно културно-просвјетне активности међу муслиманском женском омладином, која је била под фереџом. Организовао је издавање зидних новина и био њихов уредник.[101] Његова политичка активност забиљежена је и за вријеме припрема за изборе Народне скупштине, децембра 1938. године. Он је тих дана дошао са Београдског универзитета и спроводећи став Комунистичке партије Југославије пружио је свестрану подршку кандидату Удружене опозиције, Љуби Давидовићу, који је по својим ставовима био најближи комунистима, с обзиром да радничка партија није имала свога кандидата. У том периоду он је написао и посебан проглас, којим се

обратио Србима и Муслиманима свога завичаја: **„Браћо, православни и Муслимани". „Не дајте се завести преварама и интригама политичких шићарџија, с једне и са друге стране, који су наш напаћени дио народа водили кроз двадесет година, са њим, али против њега и без њега".**

Указујући да су они то могли да раде захваљујући „продубљеном јазу мржње", који „мисле на вас само ради себе", он своје земљаке позива да, онима који су 20 година варали и експлоатисали прогласе: **„Доста је више са лажима! Торњајте се од нас!... Нама је спас да будемо без вас!..."**[106]

Факсимил прогласа који је Бајрам Куртагић написао и упутио својим земљацима 1938. године

У склопу програмске активности Комунистичке партије Југославије против фашистичке опасности и припремању свих патриотских снага за одбрану земље, студенти Санџака обратили су се своме народу са посебним прогласом. Хроничари су записали да је проглас написан на иницијативу Рифата Бурџовића.[107] Органи државне заштите у Београду оптужили су Рифата Бурџовића по чл. 1 Закона о заштити државе да је „по-

извјесног дана 1938. године у Београду постао члан Покрајинског одбора КПЈ за Санџак ...".[106] Проглас **„Студенти Санџака своме народу"**, који по свом значају представља „акт за историју", потписало је 12 студената из Санџака, који су завршили Велику медресу, и то: Рифат Бурџовић, Смајо Идризовић, Јунус Меховић, Мухамед Мујић и Камил Сијарић — из Бијелог Поља; Зенун Хасковић и Бајрам Куртагић — из Новог Пазара; Чавић Изет, Селмо Хаџиабдетовић и Рифат Хаџагић — из Пријепоља; Јакуб Кубуровић — из Пљеваља и Мухамед Абдагић из Сјенице.

Поводом овог прогласа, који је растуран улицама Новог Пазара, затворено је седам омладинаца, међу којима су тројица били из Велике медресе (поред Хасковића и Куртагића затворен је и Хамдија Мусељевић).[107] Полиција је тада широм земље гонила студенте потписнике прогласа, који су они упутили народима Босне и Херцеговине, Санџака, Косова и Метохије. У свима њима се налазе потписи студената који су завршили Велику медресу.

Факсимил ослобађајуће пресуде истражног судије у Пријепољу, против Рифата Бурџовића

У периоду 1937—1939. године Куртагић је био један од запажених активиста напредног студентског покрета на Београдском универзитету. На једном дебатном кружоку он је покушао да објасни тезу, према којој се диктатура пролетаријата у СССР-у претвара у диктатуру Партије, односно једне личности.[108] У том временском контексту таква његова размишљања нису могла бити прихватљива и он на дебатне кружоке није више позиван. Све се више усамљивао и дјеловао самостално. Заснована је његова активност на линији одбране вјере и пропагирања јединства између Срба и Муслимана у Санџаку. Спроводећи ставове КПЈ на овим питањима указао је на бруталан, незаконит однос и прогоне муслиман-

ског свијета у околини Новог Пазара, које су у том периоду вршиле ондашње власти. Схватајући да такви поступци и односи власти према недужном народу, којег су комунисти припремали за одбрану земље од фашизма, отежавају или онемогућавају такву активност, он се у једном опширном писму обраћа једном од својих другова из Велике медресе, за којег је знао да је у руководству напредног студенског покрета на Београдском универзитету, у којем поред осталог истиче:

„Веровао сам да се двадесет и пета година више неће никад поновити за муслимански свијет у Санџаку… Крв невиног, мирног и напаћеног сељака у Санџаку је попрскала висове и долине Пештери, нарочито у селима: Мелаје, Делимеђе, Шароње и Глоговик… Десило се то у моменту када се човек томе није могао надати, у часу када смо ми, поштени омладинци, упрегли све своје снаге, да и поред свега, како је за ових двадесет година третиран овај део нашег народа, да га убедимо да он има највише интереса да чува и брани Југославију у случају ако она буде нападнута и у томе, ослањајући се високој етичкој и моралној вриједности народа овога краја, можемо рећи, успели смо потпуно. Али овај

Факсимил писма које је Бајрам Курпатић упутио 1939. године

Шта сад да им кажемо, како да их уверимо да ова Југославија коју ми представљамо и коју ћемо бранити ако буде потребно, како да их уверимо да ови под бетонима не проливају њихову невину крв? Како после овога догађаја да их уверимо да они најмање имају интереса да бране Југославију такву каква је?"[103]

Злочини које је видио вршити су били тешки и упечатљиви. Али, они га нису обесхрабрили, јер је схватио да се они који су их чинили и наредили не разликују од оних који су припремили окупацију наше земље. Вјеровао је у исправност ставова КПЈ у вези одбране земље и безрезервно се на томе ангажовао. Вјеровао је и у људе свога завичаја, без обзира на злочине које им је чинила ондашња противнародна власт.

Били су то и последњи дани његове прогресивне активности. Оболио је и умро.

У Великој медреси процес истјеривања ученика због комунистичке активности није престајао, мада је веза са руководством Партије у Скопљу била изгубљена. У једном партијском извјештају из тог периода истиче се: „Овдје такође напредује њихов (омладински) рад, али још има стотињак група које нису повезане са МК, мако непрестано траже ту везу". Тражећи ту везу, ученици Велике медресе долазили су у сукоб са интернатским правилима као државни питомци. Због тога и због илегалне литературе искључени су: Мето Бајрактари — децембра 1933. године; Хајро Шахмановић, марта 1935. године; Рашид Дедовић, Камил Сијарић и Мухамед Абдагић, фебруара 1936., а Лутвија Хајдарагић у другој половини исте године.

Мето Бајрактари се развио у познатог револуционара, који је највише деловао у Титовој Митровици и Приштини. Погинуо је децембра 1943. у селу Лужани на Косову. Проглашен је народним херојем. Један батаљон косовских партизана добио је његово име. Његово име носе касарна и једна основна школа у Титовој Митровици.[104]

Хајро Шахмановић из Плава, након искључења из Велике медресе, два пута је осуђен по Закону о заштити државе. Први пут са Рамизом Садиком због покушаја да формира марксистички кружок у Монашкој школи у Дечанима,[105] а други пут са Цветком, Митом и Вуком Турковићем због организације првомајске прославе и растурања првомајских летака у Плаву.[106] Био је један од организатора НОБ-а на подручју општине Плав, а јула 1941. године командир за безбједност у првом ослобођеном среском мјесту у земљи, у Андријевици.[107] Стријељан је са Хусином Заимом, из Бановине, 9. новембра 1943. године.[108]

Рашид Дедовић, Камил Сијарић и Мухамед Абдагић формирали су током 1935. једну марксистичку групу, у којој је, поред њих тројице, био и касније народни херој Зејнел Ајдини из Тупала, у околини Лесковца.[109] Литературу су добијали од Саве Драгојевића[110] и Мелеките Хоџић, која се касније удала за Рашида Дедовића. Она је завичајно из Бихора (село Годијево), а као комуниста и револуционар ангажована је као најстарија Муслиманка на југу земље.[111] Сијарић, Дедовић и Абдагић, након протјеривања из Велике медресе, завршили су гимназију у Врању, а септембра исте године уписали су се на Београдски универзитет, гдје су сва тројица, током 1936. и 1937. године примљени за чланове КПЈ.[112]

Активност ученика Велике медресе на спровођењу програма и линије Комунистичке партије Југославије није престајала све до њеног за

тварања последњих дана марта 1941. године. Хроничари су записали да је Бећо Башић из Плава, током 1939. и 1940. године, са Добривојем Видићем, био организатор организације СКОЈ-а у Македонији,[illegible] да је организовао мјесну организацију СКОЈ-а у Скопљу и да је у име КПЈ руководио познатим студентским штрајком, који је отпочео 29. маја 1940. године на Филозофском факултету у Скопљу.[illegible] Био је један од организатора НОБ-а у свом завичају и срезу андријевичком, у којем је током 1943. године био секретар Среског комитета КПЈ. Погинуо је као организациони секретар Окружног комитета КПЈ за округ берански (иванградски).[illegible] Са њиме је погинуо и Јусуф Реџепагић, организатор штрајка ученика VIII разреда Велике медресе септембра 1939. године,[illegible] који је у моменту погибије вршио дужност секретара Окружног комитета СКОЈ-а у истом округу. На I конгресу антифашистичке омладине Црне Горе представљао је муслиманску омладину Црне Горе, а током октобра и новембра 1943. године био је политички комесар Муслиманског омладинског партизанског батаљона Плава и Гусиња.[illegible]

Ибрахим Реџепагић је подлегао ранама које је задобио оног дана када су стријељани Хајро Шаховић и Хусни Зекић. У том моменту је био партијски руководилац Плава.[illegible]

Џафер Никочевић, партијски руководилац Гусиња стријељан је у Истоку априла 1944. године заједно са Ганијом Чакирбалијом из Призрена и Неџмедином Нишом из Вакоњица.[illegible]

Јакуб Кубуровић, из Пљеваља, није се вратио у свој завичај. Остао је у Земуну, гдје је био секретар једне квартовске партијске ћелије. Марта 1942. године, враћајући се са једног партијског задатка био је затворен. „Одведен је у полицију и подвргнут зверском мучењу. Кидали су му нокте, пекли и секли комадиће тела, а трећи дан остављен је обешен у ћелији... Срески комитет Земуна брзо је реаговао на херојску смрт Јакуба Кубуровића. Одлучио је да за њу плати сам Валтер Филиповић, који је затворио и мучио Јакуба. И већ, у ноћи између 14. и 15. маја 1942. године, свега 14 дана након вјешања Кубуровића, са три револверска хица, на прагу свога стана у Цигларској улици бр. 4, Филиповић је био убијен. Јакуб је био освећен. Срески комитет КПЈ Земун издао је о томе посебан проглас који је као летак илегално растурен на читавом подручју Земуна...“[illegible]

Скоро у исто вријеме у његовом завичају у Пљевљима заробљен је његов школски друг Салко Аљовић. Није хтио да напусти свог рањеног друга Вукомана Анђелића. Они који су тада држали власт у његовом завичају нудили су му да напусти Партију и Вукомана и да му спасе живот. Више је волио смрт комунисте и вјерност свом другу Вукоману, него поклоњени живот. Стријељали су га.[illegible]

Изет Чавић из Пријепоља прошао је пут III санџачке пролетерске бригаде. У V офанзиви тешко је рањен на Сутјесци. Успио је да преживи ону страшну голготу и масакр рањеника. У изванредно тешким условима, подносећи нечовјечанске напоре, изнурен и гладан, повлачио се према свом завичају. Када је стигао на домак свог Пријепоља, четници су га опазили и стријељали на Јабуци.[illegible] Његови другови, Мустафа Пећанин из Рожаја и Хасан Мујагић из Сјенице, борили су се у саставу пролетерских бригада. Нису дочекали слободу. Пећанин је погинуо у познатој битки на мосту код Пријепоља.[illegible] Хасо Бајрактаревић, из Плава и

Махмуд Хадровић из Петнице код Ивањграда, погинули су као политички комесари партизанских чета,[171] а Шемсудин Муратовић из Сјенице, заробљен је на Мађарима, у околини Тутина, као борац Тутинског ПО и тамо стријељан.[172]

Своје животе уградили су у темеље социјалистичке Југославије и Халим Халимаћ, из Вића Луке; Махмуд Дураћ, из Љубовића код Требиња; Бедрија Елезовић, из Улциња; Реџеп Пуља из Волковине; Сехаир Серка, из Призрена; Муласмановић Алим, Расим Цоколи (Сулејмани), Шабановић Вели и Џемал Калајџић. До сада сакупљена свједочења показују да су 36 ученика ове школе погинули као борци НОР-а. Највећи број међу њима били су руководиоци и организатори народноослободилачке борбе у своме крају.

„Током прве половине 1939. године, када је на Филозофски факултет у Скопљу дошао Бећо Башић, његовом иницијативом и залагањем формиран је први актив СКОЈ-а у Великој медреси, којим је руководио секретар Среског комитета КПЈ у Новом Пазару, Елмаз Реџепагић. У овом активу СКОЈ-а, поред Елмаза Реџепагића радили су: Омер Чоркаџ, Салко Алковић, Јусуф Реџепагић и Халид Мисирлић.“[173]

Вања споменути да је последње 1940/41. школске године сваки други ученик у старијем разредима (од V до VIII, у садашњим условима од I до IV разреда средње школе) био организован, да су у три разреда постојали активи СКОЈ-а и да је постојало руководство језгра школе. Током прве половине 1940. године органи државне власти покушали су да у овој школи организују секцију **Љотићевог „Збора“**, а када у томе нису успјели, покушали су да организују све оне ученике који из ма којег разлога нису подржавали комунисте у тзв. панисламистичку организацију. Ниједан од ова два покушаја није успио. Професор „љотићевац“ отјеран је из школе заједничком акцијом са директором школе и Наставничким савјетом.[174] У вези ове акције лично је интервенисао код министра просвјете и Димитрије Љотић, који је протестовао што је из школе протјеран његов вјерни приврженик, јер је он, наводно, „једини непробирни националисте, а њих је међу Муслиманима-интелектуалцима мали број, те да је право да се ствар поправи.“ Успио је да га врати у државну службу, али не у Велику медресу. Панисламистичка организација формирана је са циљем да се преко ње из културно-литерарне дружине елиминише утицај комуниста. Организација СКОЈ-а успјела је да се у управу дружине плебисцитарно изаберу чланови СКОЈ-а и омладинских група. Након овог пораза, широко „коло“ од свега 12 ученика у читавој школи, распало се и више се нису противили акцијама комуниста.

Последњи дани постојања ове школе испуњени су борбом која је била достојна најљепших њених прогресивних и антифашистичких дјеловања. Као таква остала је у успоменама главног града Македоније, а нарочито његове радничке класе и студената Филозофског факултета у Скопљу. То је изражено и на научном скупу **„Развој НОБ-а у Скопљу у 1941. години“**, на којем је она била присутна у више саопштења и током дискусије. У реферату о мартовским демонстрацијама, поред осталог, истиче се да је зграда Велике медресе била опкољена од стране скопске

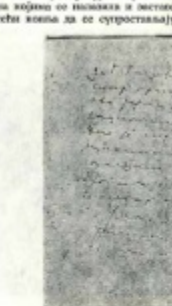

полиције, која је покушавала да спречи излазак ученика и њихово прикључење демонстрантима. „Међутим, ученици то нису послушали и ово 250 њих прескочило је зидове и одмах се придружили осталима. Они су изашли са фискултурним реквизитима, са другачијим копљима у рукама на којима се налазила и застава и брзо се нашли на челу колоне, користећи копља да се супростављају полицији и жандармерији".[48]

Факсимил писма Димитрија Љотића, којим је интервенисао у вези прогоњеног професора који је припадао његовој организацији

О учешћу ученика Велике медресе на демонстрацијама у Скопљу 26. марта 1941. године сачувана је и једна фотографија, која је једини такав документ из тих дана по подручју Македоније и која је изложена у градском музеју.

Када су радници и студенти Скопља изашли на улице града са паролама: **Боље гроб него роб!, Доље пакт са фашистичком Немачком! Доље ненародна влада** и другим, прва им је мисао била да дођу пред Велику медресу. Знали су њено расположење и утицај Комунистичке пар-

тије међу њеним ученицима. Нису сумњали да ће се они прије одазвати позиву на демонстрације, а били су на окупу, јер су живјели у интернату. Када је колона демонстраната стигла до школе и почела да узвикује: **„медреса напоље! медреса напоље«**, стари директор Мехмедбашић схватио је да је његовим мукотрпним настојањима да сачува школу од затварања, дошао крај и када његови ученици, „државни питомци", у униформама и са шајкачама на глави, ступе у колону демонстраната, више неће

Ученици Велике медресе на мартовским демонстрацијама 1941. године у Скопљу

бити никаквих „аргумената" којима ће пред властима успјети да је брани и одбрани. Покушао је да то у последњем моменту спријечи. Изашао је на балкон зграде испред које су свих 230 ученика, колико их је тада било у школи, изашли из својих учионица и захтјевали да им се отворе врата од интерната. „Дјецо, вратите се у разреде! Не излазите на улицу! Зар не схватате, ако изађете, да се у њу више никада вратити нећете!" Неко је, револтиран на свога „шефа" што им спречава излазак, да би му напакостио из револта узвикнуо: „Доле Француска!", не ради тога што је тако мислио и осјећао, већ што је знао да је директор разбио свој радио апарат када је чуо за вијест да је слободарски Париз пао у руке непријатеља. То је још више разбјеснило Мехмедбашића. Издао је наредбу васпитачима да ученике утјерају у разреде, а интернатско особље и поједине васпитаче распоредио је да чувају и штите мјеста преко којих се могло прескочити и изаћи на улицу. За то вријеме полиција је на коњима и са пендрецима у рукама опколила школу. У таквој ситуацији руководство СКОЈ-а је издало директиву да се насилно отвори магазин у којем су се налазила копља, са зеленим платном и малим тробојкама и да се преко зидова и искакањем кроз прозоре пробије група најборбе-

ницијах, која ће у сукобу са полицијом омогућити да се сви ученици пребаце и прикључе демонстрантима. Страже које су биле постављене биле су немоћне. Полицајци на бијесним коњима јурили су да прву групу разбију. Ученици су стајали као стијене, испружених ножева у рукама у својој самоодбрани. Полиција је ипак одступила. Загрмјело је оно опште „УРА!" и за тили час 230 ученика Велике медресе марширало је улицама Скопља. Демонстранти су их распоредили на чело колоне, с обзиром да су својим ножевима могли лакше да штите колону.[136] Три дана након тога школа је затворена. Њени ученици су узели у руке своје кофере и отишли у своје завичаје, да се више никада не окупе. Велики број њих наставиће борбу за слободу у својим завичајима и широм земље, борбу за ослобођење човјека од сваке експлоатације и подјармљивања.

Овај скраћени приказ о **„Црвеној медреси"** и њеним ученицима завршићемо освјежавањем успомена на двојицу револуционара из ове школе, чији су млади животи уграђени у темеље борбе за национално и социјално ослобођење земље, а који су, у првим данима борбе за слободу, имали утицаја и доприносили развоју прогресивне мисли у Новом Пазару.

ЗЕНУН ХАСКОВИЋ
1915—1943.

У IV књизи личних података притвореника **Концентрационог логора на Бањици**, под бројем 6048 IV остало је записано:

„**Асковић** (Хасковић, примједба аутора) **Зенун**, апсолвент, правник, рођен 12. IV 1913. године у Костићу, Црна Гора, син Шећа и Мејре, у Логору од 27. маја 1942. године од СС Нађ стрељан 1. марта 1943. године".[137]

Тако је завршио живот члан прве партијске ћелије у Новом Пазару и један од организатора народноослободилачке борбе у овом крају.

У годишњем извјештају Велике медресе за 1934/35. школску годину стоји да је Хасковић рођен 12. јула 1915. године, па податак о годинама старости Хасковића, који је уписан у IV књизи личних података Концентрационог логора на Бањици, највјероватније није тачан. Он је учио у Великој медреси од септембра 1927. до јуна 1935. године, када је матурирао.[138] Зна се да му је отац био земљорадник, да је био сиромашног стања и да је због тога, одмах након завршетка првог свјетског рата прешао из среза бјелопољског у Нови Пазар, надајући се да ће тамо, као надничар, моћи како-тако да преживи. У условима немаштине успио је Хасковић, након завршене основне школе, да се као дјечак од својих дванаест година упише у Велику медресу и да тамо добије статус „државног питомца". Био је у трећој генерацији ове школе у којој је матурирало 25 ученика, а било их је 50 уписаних.

Из школских извјештаја видљиво је да је најчешће имао „врлодобар" успјех. Рано је почео да се бави литерарним радом и већ 1930/31. године у извјештају је записано да је писао пјесме и да се на томе истакао заједно са Рифатом Бурџовићем, Камилом Сијарићем, Ризом Селмановићем и другима, те да је истовремено запажен и као предавач.[139] Писао је затим приповијетке.[140] Истицао се својом активношћу и у органи-

низацији литерарног дјеловања преко ђачких дружина, па је биран у њихове управне одборе. Био је секретар Литерарне дружине „Јужна звезда", предсједник надзорног одбора и слично.[141] У том периоду ова је дружина користила као легална организација преко које су комунисти спроводили велики дио своје активности, па су на такве функције бирани они ученици који су били организовани у марксистичким кружоцима и на које су се комунисти могли ослонити у спровођењу своје активности.

Активност Хасковића у ђачким друштвима посебно била је нарочито изражена у периоду од 1931—1933. године, до када су у њој били Рифат Ђурђевић и његова група. Његови најближи сарадници након тога били су: Мехмед Муле Мушић и Јунус Међедовић, из Бијелог Поља; Рифат Хаџагић из Пријепоља; др Мехмед Хоџић из Трешње (село на путу од Рожаја за Ивангтрад); Мехмед Драгњевић из Новог Пазара и други. Хасковић је припадао групи комунистичке омладине која је током 1933. и 1934. године сарађивала са Хивзијом Ђитовићем и Алијом Авдовићем у Скопљу и која је, као што је објашњено, управо у том периоду врло активно расла.[142] Одлазио је на састанке у село Сингелић, у близини Скопља, растурао летке тада основане Средњошколске комунистичке организације, посебно у Великој медреси. Др Антон Костић сјећа се да је тада код њега и код Авдовића, односно Ђитовића долазило и по тридесетак омладинаца из Велике медресе, које су они сматрали комунистичком омладином.[143] Хасковић је тада спадао у групу најактивнијих омладинаца комунистички оријентисаних учествовао је на предавањима и заједничким састанцима и добијао марксистичку и другу социјалну литературу на читање, као и летке партијски материјал који су умножавани у партијској техници, којом је руководио Хивзија Ђитовић.[144]

На Београдски универзитет Хасковић је дошао када је напредни студентски покрет постао значајан политички фактор у земљи. У том периоду развијао се најприје покрет против профашистичких влада Богољуба Јевтића и Милана Стојадиновића, а затим против профашистичке студентске организације познате као **„Орнас"** (Организација националних студената). На демонстрацијама од 1. фебруара 1935. године био је убијен студент права Мирко Срзентић, а 4. априла 1936. године један члан **Орнаса** убио је ножем Жарка Маринковића.[145] У акцијама студентског покрета које су након тога услиједиле, којима су се придруживали и студенти Загреба, Љубљане и Скопља, а затим и Прага, запажено је учешће и студента прве године Правног факултета у Београду, Земуна Хасковића. Искуство које је стицао радом у Великој медреси и велики број његових школских другова у студентском покрету, посебно Рифата Ђурђевића, који је већ био израстао у једног од руководилаца овог покрета, омогућило му је да се још у првој години укључи тамо гдје му је и било мјесто. Присуство Хасковића запажено је на протестном студентском митингу одржаном 24. марта 1938. године „поводом напада на студента Шућрију Међедовића". Према извјештају Одјељења за државну заштиту Министарства унутрашњих послова, овом митингу су присуствовали 2.000 студената.[146] Он је присутан у тучи са љотићевцима када су ови код Калемегдана напали његовог школског и разредног друга Мухамеда Мула Мусића.[147] Учесник је крвавих децембарских демонстрација 1939. године и крвавог излета на Космају.

Његова активност у напредном студентском покрету посебно је запажена преко завичајног Студентског удружења „Златар", које је основано на иницијативу Рифата Бурџовића и илегално дјеловало, јер га Ректорат универзитета у Београду на инсистирање Одјељења за државну заштиту није признао.[18] Хасковић је један од потписника прогласа **„Студенти Санџака своме народу"**.

Факсимил прогласа „Студенти Санџака своме народу"

Против потписника овог прогласа државни тужилац је покренуо захтјев за кривично гоњење по Закону о заштити државе. Међу оптуженима нашао се и Зенун Хасковић.

Хасковић се у свом завичају свестрано ангажовао на популарисању пароле **„Одбрана земље"**, коју је тада Комунистичка партија Југославије покренула. Као легална форма кориштене су културно-умјетничке приредбе, које су напредни студенти организовали и организовано наступали у разним крајевима земље. У уводној ријечи (поздравни говор) коју су држали комунисти, на прикладан начин говорило се о фашисти-

чкој опасности која се надвила над нашом земљом и пропагирао потребе одбране земље, а путем сатиричног „Врапца" исмијавани су реакционарни и фашизирани елементи у земљи.

Зенуни Хасковић са својим друговима, сједи први са лијева, у шубари и са брезином. Остали учесници, с лијева на десно, стоје: Мусић Мухамед Р. Лиздаревић, Хаки Нећо, Халиле Халиловић (погинуо у НОБ-у), Хајро Чаковић, Хајро Фетаховић, Зулејха и Есад Шабовић; сједе: Зенуни Хасковић, Узеир Жарић, Хамид Хаџибегић (професор), Нурија Редовић и Јакуб Кубуровић (објешени у ћелији у земунском затвору марта 1942. године)

Хроничари су записали да је активност Хасковића запажена у Спортском друштву „Радник" у Новом Пазару, у којем је заједно са Бајрамом Курпасићем окупљао омладину и усмјеравао је на антифашистичку активност;[147] да је након напада фашистичких сила на нашу земљу и бомбардовања Београда пошао према свом завичају са групом студената са подручја Санџака и Црне Горе, коју је предводио Рифат Бурџовић, те да је успио да наговори Бурџовића да се задржи неколико дана у Новом Пазару и одржи један састанак са антифашистичком омладином овог града;[148] да је био један од организатора још једног састанка комунистичке омладине у Новом Пазару, на којем је присуствовао Трипо; да је одлазио у Бијело Поље ради консултовања и преузимања материјала и директива за рад; да је учесник састанка на којем је јуна 1941. године формирана прва партијска ћелија у Новом Пазару, а само неколико дана након тога да је прешао у илегалство, јер је био познат као комуниста а након напада фашистичких сила на Совјетски Савез настала је опасност да може бити затворен. Директива Партије била је да комунисти не сме-

ју доносити да падну у затвор и Хасковић је дисциплиновано слиједио такав став, припремајући се за почетак оружане борбе против окупатора у свом завичају.
Након одлуке Централног комитета КПЈ од 4. јула 1941. године и првих оружаних борби на територији Србије, које су отпочеле три дана касније, Зенун Хасковић је најприје прешао на терен Рашке, а затим на Копаоник, гдје је формиран Копаонички партизански одред. Био је једно вријеме једини Муслиман у том одреду. И он, као и многи његови школски другови прихватио је став Комунистичке партије Југославије да се не призна комадање Југославије и успостављање нових граница од стране окупатора. У његовом завичају дјеловала је организована **„Пета колона"**, која је наступала са „велико албанских позиција. Окупатор је свјесно купио на једној страни четнике, а на другој усташе који су се вјешто улагивали Муслиманима Санџака, као наводни заштитници од четника. Сви су се они грабили ко ће вјерније служити окупатора. И у таквој ситуацији чуо се глас Комунистичке партије Југославије, која је вјерно слиједио и Хасковић Зенун, позивајући родољубе на заједничку борбу против заједничког непријатеља.

Присуство Зенуна Хасковића на Копаонику значило је посебан квалитет и значај на развијању братства и јединства Срба и Муслимана у

Зенун Хасковић 1915—1943.

његовом завичају. Партија га је два пута слала у завичај. Два пута је он са Копаоника илегално долазио у окупирани Нови Пазар. Идеали за које су се борили Зенун и његови другови били су високо хумани и племенити. Требало је у директном сукобу са непријатељима и слугама окупатора отимати залутале и непросвијећене суграђане од сарадње са окупатором и привлачити их за народноослободилачку борбу, која их једино може спасити од међусобног физичког истребљења. Био је упоран и неуништив. Изгарао је на задацима које му је Партија постављала. Свјестан је био да је непријатељ суров и безобзиран, али се није двоумио и посустајао. Остао је витез и племенит и када су га новембра 1941. године успјели да приведу у тамницу. Остао је такав у затворима Косовске Митровице и Ниша и у, по злу знаменитој Бањици, гдје је 1. марта 1943. године, везаних руку и отворених очију, изрешетан куршумима злотвора, који је окупирао и његову земљу и пролио много невине крви у којој се и сам угушио.[68]

ЕМИН РЕЏЕПАГИЋ
1919 — 1942.

Школски друг Зенуна Хасковића био је и Емин Реџепагић, из Плава, којега је Партија послала у Нови Пазар и овластила да у овом граду обнови рад партијске организације. Био је млађи од Зенуна пуне четири године. Рођен је 23. јула 1919. године у породици Зејнебега Реџепагића, бега без велике имовине, који је тешком муком успијевао да својим радом прехрани породицу.

Три брата Реџепагића у скопском парку. С лијева на десно: Јусуф, Емин и Ибрахим

Они који су пролазили кроз овај градић, у којем је Емин Реџепагић провео своје дјетињство, запазили су у њему зидине старог турског града који је око 1.650. године подигао тадашњи босански валија из Бања Луке.[111] У том граду живјели су Еминови преци као „диздари" (чувари града). Између два рата биле су у њему само три куће (и сада их је толико). И сва три брата: мула Хусеин, Хилми-бег и Заим-бег послали су своју дјецу на школовање у Велику медресу у Скопљу. И Емин, и Јусуф и Ибрахим опредијелише се као комунисти, израстоше у познате револуционаре, који своје животе уградише у темеље социјалистичке домовине (Јусуф је погинуо као секретар Окружног комитета СКОЈ-а за округ берански — иванградски; Емин као секретар Мјесног комитета КПЈ у Новом Пазару, а Ибрахим као партијски руководилац Плава и Гусиња).

Сва тројица су били бескрајно одани социјалистичкој револуцији па су за тај пут повели и комплетне своје породице. Стари мула Хусеин изабран је на општенародном збору 10. септембра 1943. године за првог предсједника Народноослободилачког одбора Плава.[112] Хилми-бег је био

Седма генерација ученика Велике медресе, која је матурирала јуна 1938. год. Стоје с лијева на десно у задњем реду: Аљо Никочевић из Гусиња; Салих Алагић, из Плава; Салим Селими из Прешева; Серијо Хаџибеговић из Бистрице код Бијелог Поља; Исхак Лаличић из Гусиња; Хивзија Шабовић, из Плава; Рамадан Јусуфовић из Призрена; Ибрахим Гегић из Плава; — рањен на демонстрацијама 14. децембра 1938. године: Стоје—средњи ред: Шабан Реџепагић из Плава; Рустем Радончић из Гусиња; Емин Реџепагић из Плава; Рамиз Ајети из Тутина; Омер Черкез из Титове Митровице; Неџмија Шумани из Радовишта; Сједе — трећи ред (професори): Милош Рекић, Хамид Хаџибегић, Емануел Чучков, др Прокоп Славоњевиц (изасланик Министарства просвјете), Ахмед Мехмедбашић (директор школе), Иван Подгорник, Пера Стојковић и Најдан Ресуловић (погинуо новембра 1943. године као члан штаба дивизије и члан КПЈ); Сједе доле: Бедри Шабани, из Качаника (погинуо у НОБ-у); Али Алијевић из Гостивара и Зулфија Шабовић, из Плава.

први командант мјеста у Плаву. У кући Еминове сестре Беле била је сједиштена техника партијске организације Плава и Гусиња, а брат Шабан био је међу првим члановима СКОЈ-а у овоме граду. Јуначки је погинуо у околини Колашина. У селу Јеселнице код Плава, на земљишту у једној колиби (конаку) мула Хусеина Реџепагића, налазила се позната партизанска база, у коју су стизали партијски курири од Ивањграда и Комова, до сјеверне Албаније и Дебра. Ту је било сједиште партизанског Одреда **„Бајрам Цури"** са Косова, ту су стизали руководиоци скадарских партизана, а овдје је делегат Главног штаба Косова и Метохије, народни херој Милош Гилић, руководио једним од пунктова, које је организовао делегат Врховног штаба НОВ и ПОЈ и ЦК КПЈ Светозар Вукмановић Темпо.[184] Брат Мустафа је интерниран марта 1942. године за Норвешку, сестре, Нађија и Хаснија, узеле су пушке у руке још као дјеца, а њихов стриц Хамдија Реџепагић и његова супруга Ифета, који сада живе у Новом Пазару,, такође су учесници НОБ-а.

Емин Реџепагић је у Великој медреси био од септембра 1931. до јуна 1939. године. Била је то седма генерација ове школе, у којој је било неколико револуционара: Омер Чермиз из Титове Митровице, изабран за члана Обласног комитета СКОЈ-а за Косово и Метохију, само годину

Са заједничког састанка у Великом парку у Скопљу са друговима из Трговачке академије и Прве мушке гимназије у Скопљу.
Емин са друговима, стоји други с лијева. Другови у клечећима су „Чича" Ивановић, члан Мјесног комитета СКОЈ-а и [illegible] Савевић, секретар Мјесног комитета КПЈ у Скопљу током 1940. и 1941. године

дана након што је матурирао; Салко Алиховић из Пљеваља, стријељан као комуниста марта 1942. године; Селим Селими из Прептиша, био је организатор НОБ-а у свом завичају, фашисти су му побили цијелу породицу, а носилац је **„Партизанске споменице 1941."** године; Вејсил Нухани, био је организатор НОБ-а у Радовишту, у околини Штипа; Смајо Хаџибеговић из Бистрице код Бијелог Поља, био је носилац **„Партизанске споменице 1941."**; Ибрахим Гачић, Ало Николчевић, Исхак Лаличић и други били су чланови СКОЈ-а и учесници НОБ-а од 1941. године.

Емин Реџепагић је био веома друштвен, пријатан и хуман. Импоновао је својом снагом и храброшћу. Био је физички најјачи у свом разреду али нико не памти да је своју снагу употријебио против својих другова. У акцијама против непријатеља био је први. Нико га није бирао, нити одређивао у прве борбене редове, али он је по својој природи и нарави вазда био први у строју борбе за слободу. Његови другови су га високо цијенили и поштовали. И када је успоставио везу са Вукашином Савелићем, из Трговачке академије у Скопљу, са „Чичом" Иванишевићем из Прве мушке гимназије у Скопљу и другим друговима договорали

Емин Реџепагић са групом својих школских другова из Велике медресе у околини Плава

С десна на лијево — стоје: Бајрам Метовић, члан КПЈ од 1941., са Емином био у Новом Пазару од краја августа до новембра 1940. године; Бећо Башић, политички комесар Брезојевичког партизанског одреда јула 1941., погинуо као организациони секретар Окружног комитета КПЈ за округ андријевички; до њега у шајкачи је Емин; у средњем реду први са десна је Ибрахим Реџепагић; сједе напријед: први с лијева је Ибрахим Гачић, рањен на демонстрацијама 14. децембра 1939. године у Београду

су се да обнове традиционалне везе и контакте у заједничкој борби противу фашизма. На слици их видимо послије једног заједничког договора у Великом парку у Скопљу:

Емин Реџепагић је био веома активан и своме завичају у Плаву, гдје је постојала бројна омладина. Био је међу онима који су се радикално ослобађали остатака прошлости, конзервативизма и међунационалних сукоба. Био је у првим борбеним редовима на стварању искреног јединства између црногорске и муслиманске омладине, које је на овом терену, послије више међусобних сукоба и злочина, створено под руководством комуниста. Учесник је више заједничких излета на Злостину, Чакору и лимском мосту, које су организовали комунисти и на којима је изнођен антифашистички програм. Учесник је спортских и културних манифестација које су биле у функцији одбране земље.

Послије завршене Велике медресе Емин Реџепагић се септембра 1939. године уписао на Пољопривредно-шумарски факултет у Земуну. Више је тамновао и учествовао у разним студентским акцијама него што је студирао. Нема акције у којој није учествовао. Онако крупан и висок, а уз то веома борбен, био је запао за око полицијским агентима и они су га хватали и затварали гдје год су га спазили. Проводио је у београдској Главњачи по тридесетак дана и више. Тукли су га немилосрдно. Тада су му „обили бубреге" и он је још као студент оболио. Био је млад и снажан и у том моменту није схватио тежину своје ситуације. Након бомбардовања Београда вратио се са Рифатом Бурџовићем у свој завичај, преко Новог Пазара.

Након окупације земље дошла је у његов завичај фашизирана емиграција из Албаније и неки барјактари који су били у служби фашизма. Отпочео је процес међунационалних сукоба и распиривања шовинистичких страсти. Колаборационисти из Тиране и са Цетиња, свако на свој начин, нису бирали средства како да се додворе окупатору и стекну његово повјерење, а истовремено су међу собом „лицитирали кожом" хоће ли Плав и Гусиње припасти тзв. Великој Албанији, или федералистичкој Црној Гори. У таквој ситуацији Емин је са друговима развио бескомпромисну борбу против политике окупатора, која је хтјела да на сукобима Муслимана, Албанаца и Црногораца учвршћује своју окупациону политику. О Емину Реџепагићу и његовим друговима из Плава и Гусиња у том периоду најправилнију оцјену дао је ратни секретар Окружног комитета КПЈ за округ иванградски, друг Божо Пајовић, који каже:

— да су плавско-гусињски комунисти безрезервно прихватили и подржали позив Централног комитета КПЈ о покретању становништва у оружану борбу против окупатора и његових помагача;

— да су осудили распарчавање и комадање Црне Горе односно Југославије, које је извршено од стране окупатора, као и великоалбанске националистичке и иредентистичке захтјеве;

— да су комунисти Муслимани са терена Плава и Гусиња дјеловали у крајње неповољним политичким условима, те да су се одмах дигли на оружје, прикључили устаницима на сусједној територији, јавно и одлучно осудили договор између италијанског окупатора, с једне, и издајника из редова Муслимана и Албанаца, с друге стране, о гушењу устанка и учешћу наоружаног становништва у борби против устаника.[18]

У периоду између два рата на терену Плава и Гусиња није била организована партијска организација, мада је са овог терена било неколико истакнутих револуционара, који су организационо били повезани са партијском организацијама у Београду, Скопљу и Загребу. Након окупације земље, када су се они вратили у свој завичај, формирали су маја 1941. године две партијске ћелије. Емин Реџепагић је тада био кандидат за члана КПЈ. Када су отпочеле конкретне припреме за покретање герилских борби у срезу андријевичком, Емин је 15. јула 1941. године добио партијски задатак да са Хајром Шахмановићем пође у предио Вујкова крша, изнад Хридског језера, на граници према Ђаковичкој Малесији, те да се тамо повеже са једном комитском четом Албанаца, који су се као присталице Гани-бега изјашњавали као поборници енглеске политике. У борби против окупатора Партија је жељела да окупи све људе, без обзира на политичке, националне, религиозне, или друге разлике.

Међутим, када су Емин Реџепагић и Хајро Шахмановић успјели да се са њима повежу и састану, они су већ били прихватили сарадњу са окупатором о угушивању устанка у Црној Гори. Емин и Хајро не само што нису прошли као преговарачи, него су једва успјели да главу извуку. Када су се вратили у Плав, на обалама Лима већ је био успостављен фронт. Реџепагић је покушао да се пребаци на територију коју су устаници били ослободили преко Чакора. Са њим је био Хасо Локањанин, комуниста и његов школски друг. Прелаз је међутим био блокиран и они су се нашли опкољени од стотинак наоружаних људи. Неки су хтјели да их убију, други да их пусте. Наишла су браћа познатог револуционара Зуфера Мусића, који су били добро наоружани и успјели су да Емина и Хаса ослободе. Пошто нису успјели да пређу на ослобођену територију, пошли су према манастиру Дечанима, а затим преко Пећи стигли у Титову Митровицу. Тамо су се повезали са Мјесним комитетом КПЈ, у којем су били и тројица њихових школских другова из Велике медресе и ту наставили своју илегалну активност.[259]

Хроничари су записали да је августа 1941. године затворен секретар партијске ћелије у Новом Пазару, Хамдија Зејнеловић, те да се након пуштања из затвора пасивизирао, а да је омладинац Хасо Рожајац дошао у Титову (тада Косовску) Митровицу, успоставио везу са Хилмијом Ватовићем и преко њега затражио помоћ.[260] Преко Ватовића успостављена је веза са Омером Черкезом, који је тада био члан Мјесног комитета КПЈ и члан Обласног комитета СКОЈ-а. На инсистирање Черкеза одлучено је да се у Нови Пазар делегира Емин Реџепагић, којег је он добро познавао, јер су у Великој медреси били у истом разреду и заједно студирали на Пољопривредно-шумарском факултету у Земуну. Реџепагићу су дата сва овлашћења Мјесног комитета у вези обнављања рада партијске ћелије у Новом Пазару. Успјели су, да би му створили услове за рад, да он тамо буде постављен за руководиоца Расадника. Ту исту дужност вршио је и Омер Черкез у Титовој Митровици.[261] Дали су му и курира који ће га пратити до Новог Пазара и успоставити везу са тамошњим комунистима.

Реџепагић је у Нови Пазар дошао крајем августа 1941. године. Имао је овлашћење Мјесног комитета из Титове Митровице да искључи из Партије дотадашњег секретара Зејнеловића. Емин је био одлучан, али и веома хуман. Није желио да ма шта уради, а да претходно не поразго-

Емин Реџепагић, са својим пратиоцима након приспијећа у Нови Пазар

зара са Зејниловићем. Успоставио је са њима контакт и максимално се заложио да га убиједи да настави партијски рад. Зејниловић је у том моменту био депресиран и без икакве жеље да као комуниста даље ради. Када је то схватио, Реџепагић га је напустио и отпочео све испочетка.[illegible] Појединачно је разговарао са члановима СКОЈ-а и осталим напредним омладинцима. Тада је у Нови Пазар дошао из Плава и његов школски друг Бајрам Метовић, који је био члан КПЈ, а у јулском устанку у Црној Гори учествовао је у Брезојевичком партизанском одреду. И он се смјестио у Расадник код Емина. Тада су у Нови Пазар стигле масе наоружаних сељака са Косова, које је косовски комитет успио да организује и стави у службу италијанског окупатора, са паролама да Нови Пазар треба бранити од Срба и прикључити га тзв. Великој Албанији. Јединици којом је командовао Шабан Полужа, Бајрам Метовић је био сумњив, покушали су да га стријељају те је морао прећи у илегалство. Остао је у Новом Пазару, помажући Емину, до краја новембра 1941. године, а тада се морао вратити у Плав, јер је, преко Обласног комитета

КПЈ Косова, на томе инсистирао Срески комитет КПЈ за срез андријевички.[160]

Преживјели учесници НОБ-а из тог периода, са којима је Реџепагић успостављао везе и реорганизовао организацију СКОЈ и КПЈ у Новом Пазару, сјећају се да је он веома стрпљивим и сналажљивим радом, у изузетно тешким условима, врло смјело успијевао да се ослободи свих колебљиваца, који нису имали снаге да наставе даљу борбу и да је оне који су били најхрабрији и одани идејама НОБ почео да окупља и организује. Био је то мукотрпан рад, праћен перманентним опасностима од могућих провокација, јер реорганизовати организацију у условима окупације, у средини гдје су се добро познавали они који су напустили фронт борбе и они који су у њему остали, гдје су окупаторски шпијуни и колаборационисти типа Аћифа Блуте и других мотрели на сваки покрет, било је веома ризично и сложено. Требало је да прође преко три мјесеца од доласка Реџепагића у Нови Пазар, да би се у децембру 1941. године формирала прва партијска ћелија у којој су организовани најбољи: Абдурахман Ђоровић, Станица Спасојевић и Рада Петровић, а одмах затим и Хасо Рожајац, који је једини преживио НОБ. Њихова сналажљивост и упорна активност била је успјешна и плодоносна.

Око четири мјесеца касније (априла 1942. године) у граду су формиране још двије партијске ћелије. Тада је у Нови Пазар, као делегат Мјесног комитета КПЈ из Титове Митровице, дошао у обилазак Партијске организације Милодин Радуловић Крцун, који се о њеном раду похвално изразио.[161] Уз учешће и помоћ друга Радуловића проширена је организација СКОЈ и КПЈ. Формирани су активи СКОЈ, а затим и партијске ћелије у селима Дежеви и Постењу. Створени су услови и настала потреба да се формира и Мјесни комитет КПЈ за срез деженски. За секретара Комитета изабран је Емин Реџепагић. За свега седам мјесеци, од његовог доласка, створена је бројна организација новопазарских комуниста, која се успјешно ухватила у коштац са окупатором и онима који су му вјерно служили. Формиран је и први народноослободилачки одбор у овом крају. Са правом се сматра да је овај храбри и умни комуниста из Плава „у окупираном Новом Пазару представљао ону искру која је у поробљеном граду планула у крвави револуционарни пламен".[162]

Врло обимна и интензивна активност Мјесног комитета, у којем су били Реџепагић, Станица Спасојевић, Абдурахман Ђоровић Мањо и Хасо Рожајац,[163] партијских организација и актива СКОЈ-а, није остала неопажена, нарочито послије растурања првомајског прогласа, који је у свитање 7. маја 1942. године растурен у већем дијелу града.[164] Тих дана у Новом Пазару формирана је и њемачка полицијска служба СД (Sicherungsdienst Polizei), на челу са др Клаус Масунгом, фолксдојчером из Зрењанина.[165] Постављени су јавни и тајни агенти у граду и селима, који су добијали специјалне задатке у вези откривања активиста и сарадника НОП. Њима је помагала и по потреби била потчињена албанска жандармерија и Недићеве страже. Половином маја 1942. године одржано је и познато савјетовање у Врњачкој Бањи, на којем су се колаборационисти са подручја Србије и Косова, у организацији њемачког окупатора, договорили како да поведу немилосрдну борбу против комуниста.[166] Том састанку је из Новог Пазара присуствовао Ахмед Даца. Растурање прво-

мајских летака поскидало их је и одлијепило. Аћиф Бахута и Ахмед Даца су се заклињали њемачком окупатору да међу њима нема комуниста. Било је очигледно да овако широку и изванредно организовану акцију од 7. маја нису могли да изведу само припадници српске националности. И сва скупа дали су се у трагање. Истрагу је преузео **Гестапо** и након упорног трагања дошло до сазнања да се илегална комунистичка активност усмјерава и руководи из Расадника. Емин Реџепагић је то брзо сазнао и на састанку Мјесног комитета одлучено је да он мора напустити Нови Пазар. Предао је дужност и преко Пожеге, Тутина и Рожаја упутио се према Плаву.[107]

Више од мјесец дана путовао је до свог завичаја. Кад је крајем јуна стигао, био је тешко исцрпљен и оболио. На путу је имао више неприлика. Тешко је повриједио оболели десни бубрег који му је био повријеђен за студентских дана, када је био под истрагом Косанића и његове банде.[108] Болест му се погоршала и приковала га за постељу. Живио је илегално у дому својих родитеља. Преко свога брата Ибрахима одмах је успоставио партијску везу са Бећом Башићем, који је тих дана дошао из политичког затвора у Тирани и већ био успоставио партијску везу са Среским комитетом КПЈ за срез андријевички и Обласним комитетом КПЈ Косова. Својим савјетима и разговорима са ужом групом грађана и омладинаца, који су били обавијештени о његовом присуству и болести и посјећивали га, уносио је оптимизам и вјеру у побједу. У отсутности Башића прихватао је и отпремао партијску пошту и курире који су одржавали везу између партијских организација Црне Горе и Косова.

Имао сам прилику да га по партијским пословима два пута посјетим на болесничкој постељи. Августа 1944. године Башић је био отишао на партијско савјетовање на територију „с ове стране границе". Требало је поћи за Пећ, преузети делегата Обласног комитета КПЈ за Косово, Митра Радусиновића, и пребацити га за Црну Гору.[109] Еминова другарска пажност и обазривост код утврђивања задатка дубоко је урезана у сјећању. Боловао је до средине октобра. И једног дана, док је одржаван партијски састанак плавско-гусињске партијске ћелије, у кући свога брата Јусуфа, ушла је уплакана Нација и јецајући једва изговорила: „Емин је умро". Био је то први састанак након повратка из затвора Хајра Шахмановића, Јусуфа Реџепагића и Бајрама Меховића. Радост је помућена тешким болом за изгубљеним другом. Још теже нам је пало што га не можемо испратити како је заслужио. Сви чланови Партије у Плаву и Гусињу, у том моменту, били су његови школски другови из Велике медресе. Већина њих били су са њим и на студијама. Његове људске врлине и оданост Комунистичкој партији Југославије чиниле су од њега великана и хуманисту једне велике борбе. Вијест о његовој смрти брзо је одјекнула од Метеха и Хота до Грнчара и Гусиња. У нијемој [illegible] жалости изашао је велики број грађана Плава и Гусиња, којима нису сметале пријетње да је он комуниста и да на сахрани може учествовати само родбина. Дошли су у великом броју да му и на тај начин искажу захвалност и поштовање, што је у великој борби тако рано сагорео.

У свом неподношљивом заносу, у коме је тињала ватрена једне велике младости, навикнут на најтеже задатке и на горчину која га је у жи-

воту прапала, скрхан болешћу, умро је Емин Реџепагић, комуниста и револуционар, чији ће светли лик остати у срцима свих оних који су га познавали. Лик овог револуционара и изузетног човека служиће млађима да се на њему васпитавају.

*

Овај кратки приказ о једној чудној школи, коју су њени оснивачи назвали Велика медреса краља Александра I у Скопљу, а људи који су је познавали и њени ученици **„Црвена медреса"**, јер се претворило у огњиште гдје је горио пламен револуције, указује да је Комунистичка партија Југославије, својим програмом и акцијама, честитошћу својих кадрова, успијевала да развије свој утицај и тамо, гдје се то по природи ствари најмање очекивало. Њени ученици нису постали „образоване муфтије" и заштитници династије, како су то од њих очекивали они који школу основаше, јер је пут за људске слободе и ослобођење човјека од тешког јарма, био на другој страни. И зато, умјесто за муфтије и судије, послаше их у Сремску Митровицу, у Вишеградски логор, у Лепоглаву и Керестинец, у београдску Главњачу, у разне логоре, на Бањицу, у Јасеновац, у бечке и норвешке логоре, у Шеремет кулу, Порто Романо, политички затвор у Тирани, у приштински и призренски затвор, на присилни рад у Борисову у Бугарској, стријељаше их у Плаву, Истоку, Новом Пазару и ко зна гдје, вјешаше их у Призрену и Сарајеву, правише им засједе и по три стотине наоружаних бандита нападаше на пет и шест голобрадих младића. И много њих убише и уништише само зато што су жељели да људи живе срећније и слободније, што нису могли да подносе јарам окупације, националне економске и људске обесправљености. Али пут који су одабрали био је исправан, а идеали за које су се борили дубоко људски. И њихово дјело је остало вјечно. Историја радничког покрета и НОБ тамо гдје су они живјели и борили се: у Плаву и Гусињу, Бијелом Пољу, Пљевљима, Пријепољу, Рожајама, Тропољима и Петњици, Титовој Митровици, Приштини, Призрену, Ђаковици, Пећи, Урошевцу, Гњилану, Тупалцима код Лесковца, Прешеву, Куманову, Скопљу, Гостивару, Радовишту, Прозору, Сарајеву, Маглају, Бања Луци и Новом Пазару, неће моћи да се пише а да се не истакне њихова велика улога као и улога Велике медресе у Скопљу, која је дала праве комунисте и револуционаре за човекову слободу, за његово боље сутра.

Овај скромни прилог посвећујем величини њихове борбе.

НАПОМЕНЕ:

1 Августа 1939. године формиран је Покрајински комитет КПЈ за Македонију; децембра 1939. стигао је у Скопље инструктор ЦК КПЈ Светозар Вукмановић Темпо; фебруара 1940. г. одржано је покрајинско савјетовање КПЈ за Македонију, на којем је присуствовао Сретен Жујовић. Мите Николовски, **Хронологија на Скопје**, работничкото и народноослободителното движење 1939—1945, Архив на Скопје, 1974, стр. 15, 19 и 23;

2 Др Надежда Јовановић, Рифат Бурџовић Тршо, Глас, Београд, 1973, стр. 16;

3 Мустафа Мемић, Црвена медреса, у припреми за објављивање;

4 Бошко Шиљеговић, генерал-пуковник и народни херој, разговор са аутором;

5 Њихово учешће најупадљивије је запажено у Плаву, гдје су током 1941. и 1942. године (послије Јулског устанка) сви чланови КПЈ били они који су прошли кроз Велику медресу; у Бијелом Пољу је 1941. године било 5 организатора устанка који су завршили поменуту школу. Толико их је било и у Титовој Митровици (тројица су били чланови Мјесног комитета КПЈ). Слично је било и у више мјеста у земљи;

6 Трошкове школе финансирали су путем државног буџета.

7 Указ краља Александра од 28. априла 1924., Службене новине број 148, 2. јули 1924;

8 Министарство просвјете Краљевине Југославије, Одлука ВМ Бр. 3212/25;

9 Државна Велика медреса краља Александра I у Скопљу, Извјештај од оснивања школе 1925/26. до 1930/31. год., Скопље, 1931, стр. 3.

10 Исто као нап. 3.

11 Архив Југославије, Фонд повјерљива грађа Министарство просвјете, ф. 63, ред. бр. 167.

12 Хасан Ребац, Крајње је вријеме да омладина наступи, Наш дом, лист за културно и економско подизање Муслимана, уредник и власник Џафер Мусић, Скопље, бр. 29, стр. 3.

13 Био руководилац „Џемијета", народни посланик, предсједник Вакуфско-меарифског сабора и директор Вакуфске дирекције у Скопљу. Био је носилац италијанске окупационе политике на Косову, посебно у Косовској (сада Титовој) Митровици, убијен као народни непријатељ.

14 Био посланик среза у Краљевини Југославији, блиски сарадник Ферхат бег Драге и носилац великоалбанске политике у Новом Пазару, сарадник окупатора и носилац окупационе власти у Новом Пазару, убијен као народни непријатељ.

15 Као нап. 11, фас. 63, ред. бр. 163.

16 Архив Југославије, Фонд Мин. просвјете, СН Бр. 3249, 27. X 1930, СХ Бр. 22809 од 16. јула 1930. године. Међу ученицима је највише остало у сјећањима Хата-хоџа, Хусни еф. Али и други.

17 Архив Југославије, Фонд Мин. прос., Предмет у вези отпуштања из Велике медресе професора Насуфа Пачовића, бившег шефа одсјека у Министарству Кирила Јањића, СХ Бр. 41.177, фас. бр. 109/278/1939, Р. 2580.

18 Записник је испита ученика пред посебном комисијом Министарства просвјете 1930. год. на челу које је био проф. Беог. универзитета др Драгослав Јовановић, др Јашар Реџепагић, Велика медреса у Скопљу 1925—1941, Зборник за историју школства и просвјете, Загреб, 1968, бр. 4, стр. 185.

19 Посебно је занимљиво издвојено мишљење Ахмеда Мехмедбашића поводом припреме Уредбе са снагом закона о Великој медреси у Скопљу, достављено Министарству просвјете под број 1896, 23. маја 1939. године.

20 Приликом оснивања Велике медресе био је начелник у Министарству вјера, један је од иницијатора за оснивање Велике медресе; био је директор Вакуфске дирекције у Скопљу, народни посланик, сарађивао са НОБ и као такав био у Уставотворној скупштини СФРЈ; умро је.

21 Професор Београдског универзитета, био на челу комисије Мин. прос. 1930. године, на основу чијег је извјештаја утврђен рад Велике медресе, као средње школе; дао је веома позитивну оцјену о овој школи.

22 Реис-ул-улема Исламске вјерске заједнице у краљевини Југославије од 1938—1941. године, покренуо иницијативу да се рад Велике медресе поново преиспита, након тога донијета је уредба са снагом закона.

23 Као напомена 19.

24 Исто као нап. 9; Записник са сједнице Наст. савјета Велике медресе од 17. VI 1929.

25 Од I до VIII разреда учили су се, поред српско-хрватског, француски и арапски језик; од III њемачки и турски, а од V и латински језик. Прве године учио се и перзијски језик.

26 АЈ, Фонд Мин. прос., СХБр. 815, 18. I 1930. извјештај Др Драгослава Јовановића. Др Јашар Реџепагић, као нап. 18, стр. 385.

27 Тајиб Окић, предавао је на Анкарском универзитету; Хамид Хаџибегић, на Филозофском факултету у Сарајеву; Др Видо Латковић, водио је катедру југословенских књижевности на Београдском универзитету; др Аница Ребић била је професор Београдског универзитета; Фуад Слипичевић, директор Више педагошке школе у Сарајеву, а Авдо Тиховић професор исте школе.

28. Институт за националну историју Македоније, Фонд Неџад Јашар, К 2.

29 Вехид Сејарић, Хивзија Сулејмани и Мухамед Абдагић, студирали су право и технику, а достигли су пуну афирмацију у југословенској књижевности. Прве основе таквог свог успјеха постигли су радом у Литерарној дружини у Великој медреси.

30 Извјештај директора Мехмедбашића Министарству просвјете поводом штрајка ученика V разреда Велике медресе, бр. 328, 14. II 1930. године.

31 Тужба ученика Велике медресе против професора и националног васпитача Светомира Лазаревића од 19. I 1930. године.

32 Саслушање Рифата Бурџовића, Хивзије Сулејманија (Сулејмановића), Мухамеда Мушовића и Арслана Халиловића у Мин. просвјете 13. II 1930. год.

33 Архив Југославије, Фонд Мин. унутрашњих послова, Пов. бр. 4828, 17. II 1930.

34 Према сјећању учесника демонстрација Ејуба Хасанагића, директора Историјског музеја Србије, Београд, сада у пензији.

35 Исто као нап. 33, извјештај Одјељења за државну заштиту.
36 Исто.

37 Телеграм Министарства просвјете и записник Наставничког савјета Велике медресе од 4. марта 1930. године.

38 Сјећање Хамида Хаџибегића изложено на састанку бивших ученика Велике медресе који живе у Сарајеву, забиљежено јуна 1966. године у просторијама Института за оријенталистику и [illegible] у Сарајеву. Забиљешка код аутора.

39 Записници о саслушању ученика V разреда фебруара 1930. године.

40 Извјештај директора Мехмедбашића, као нап. 30; сјећање Ејуба Хасанагића;

41 Исто.
42 Исто.

43 Радован Зоговић, пјесник и преводилац с руског, између два рата припадао је групи тзв. социјалних пјесника, развио се у зрелог пролетерског пјесника. За вријеме НОБ-а писао поезију и спјевао пјесму „Пјесма о биографији друга Тита“, а 1947. године избор цјелокупне дотадашње поезије под насловом „Пркосне строфе“. Јула 1941. године био је у руководству устанка у срезу андријевичком, радио у Редакцији „Слободе“, а затим у агитпропу при Врховном штабу НОВ и ПОЈ.

44 Студент чисте филозофије. Марксиста и револуционар. Погинуо као командант партизанског одреда на територији Србије почетком 1942. године.

45 Радован Зоговић, ауторизовани текст из радног материјала аутора: „Велика медреса у Скопљу у револуцији и НОБ-у“.

46 Исто.

47 Разговор аутора са Радованом Зоговићем, новембра 1980. у Београду.

48 Радован Зоговић, исто као нап. 45.

49 Хивзи Сулејмани, Иверје, Рилинџја, 1966, стр. 11—36.

50 Радован Зоговић, исто као нап. 46.

51 Др Надежда Јовановић, Рифат Бурџовић Тршо, Глас, Београд, 1975, стр. 13.

52 Хивзи Сулејмани, Иверје, стр. 42.

53 Хивзи Сулејмани, ауторизована изјава о Алији Авдовићу, дата породици Авдовића 25. XII 1969. године у Приштини, чува се код Шућа Авдовића у Скопљу, брата Алије Авдовића.

54 Из усменог казивања Халида Хаџибегића на скупу преживјелих ученика Велике медресе, који сада живе у Сарајеву (46 ученика), одржан 1986. године у Сарајеву. Биљешке са скупа водио аутор.

55 Државна Велика медреса краља Александра у Скопљу, Годишњи извјештај за школску 1932—33. годину, стр. 8; чува се у Архиву Југославије и Скопља.

56 Исто као нап. 54; Архив Југославије, Фонд Министарства просвете, СП бр. 33586, 14. X 1932; Велика медреса бр. 2279, 12. октобар 1932. године.

57 Исто као нап. 54.

58 Државна Велика медреса, Извјештај за школ. 1933—34, стр. 8.

59 Сједница ЦК након IV пленума ЦК СКЈ, објављен прилог у НИН-у.

60 Вељко Влаховић, Записи, Сабрани радови VII, Издавачки центар „Комунист“, Београд, Побједа, Титоград, 1981, стр. 53.

61 Исто као нап. 2, стр. 22 и 23.

62 Бошко Вујошевић, О Црногорско-Санџачком НОП одреду, Сјећање 1941. и 1942. године, Војно издавачки завод, Београд, 1981.

63 Исто као нап. 2, стр. 84.

64 Исто.
65 Исто.

66 Исто, стр. 83 и 84.

67 Веселинка Малинска, Сјећање на Алију Авдовића, није објављено, чува се код аутора.

67a Хивзија Батовић, завршио Трговачку академију у Скопљу, завичајно из Рожаја, отац му је био наставник у Великој медреси, био руководилац партијске технике ПК КПЈ за Македонију и Македонске групе на робији у Сремској Митровици. Био члан привременог ПК КПЈ за Македонију, суђен по Закону о заштити државе почетком 1935; био на робији у Сремској Митровици, учесник НОБ-а од 1941. године; био командант Рожајског партизанског одреда, руководилац партијског курса у Политичком затвору у Тирани и партијске технике у истом затвору. Погинуо априла 1944. у борбама за ослобођење Берана (Иванград).

67b Борислав Тодоровић, завршио Учитељску школу у Скопљу, био члан Комитета средњошколске комунистичке омладине у Скопљу заједно са Хивзијом Батовићем и Алијом Авдовићем, са њима је суђен по Закону о заштити државе и робовао у Сремској Митровици. Стрељан на Бањици са са Авдовићем.

67c Др Антон Колендић, руководио партијском организацијом у Македонији током 1934. године и руководио припремама за покрајинску партијску конференцију, осуђен по Закону о заштити државе заједно са Батовићем и Авдовићем, робовао у Сремској Митровици, а послије изласка са робије интерниран у Билећу; учесник НОБ-а од 1941. године, написао „Партизанске споменице 1941“.

68 Оптужница против др Колендића, Алије Авдовића, Хивзије Батовића и др.

69 Разговор аутора са др Антоном Колендићем у Београду, фебруар 1981. године.

70 Хронологија на Скопје, као нап. 1, стр. 63.

71 Архив Југославије, Фонд Мин. прос., записник са сједнице Наст. савјета Велике медресе од 4. јуна 1932. године

72 Исто као нап. 2, стр. 25 и 26;

73 Архив Југославије, Фонд пов. грађа Мин. унутрашњих пос., пов. бр. 577, 13. III 1935. Београд, Кутија 66—99—287.

74 Др Месуд Сабитовић, Вишеградац, Општински одбор СУБНОР-а Вишеград.

75 Исто, Оптужница ЦК КПЈ бр. 14/1935.
76 Исто.

77 Војо Ковачевић, Бурне године универзитета, 1935—1939.

78 Авдо Хумо, Фрагменти са Београдског универзитета, Сјећања учесника НОБ-а 1941. и 1942. године, Војно издавачки завод, Београд, 1981.

79 Халид Шошкић је стрељан марта 1945. године у концентрационом логору у Бечу, а Идриз А. Ајети објешен је августа 1944. године у Призрену.

80 Исмет Шаћири, Сјећања, Јединство, Приштина, 1979, стр. 219.

81 Исто као нап. 80, стр. 221.

82 Покрајински завод за историју Косова, У ватри револуције, Изјава А. Ајета.

83 Селим Ибрахимовић је био завичајно из Жировнице, СР Македонија. У Великој медреси учио је од 1932. године, VIII генерација. Рођаја Сореја је био завичајно из Призрена, марта 1941. године био је у III разреду.

84 Косовска (сада Титова) Митровица у НОБ, Монографија, Општински одбор Савеза бораца НОР-а.

85. Исто.
86 Исто.
87 Исто.

88. Исто као нап. 44, стр. 146.

89 Исто; Милорад Радовић и др. Ејуп Мујковић, Борци новопазарског краја у НОР-у, Нови Пазар, 1974, Емин Реџепагић, 123; разговор аутора са Реџепагићем августа 1942. године у Пазару.

90. Борци новопазарског краја пали у НОР-у, стр. 182.

91 Исто као нап. 84, Квислиншка власт у Косовској (сада Титовој) Митровици.

92 Исто.
93 Исто.
94 Исто.

95 Сулејман Мурати, Спомен обиљежја, Основна школа „Анас Сулејмани", необјављени рукопис (у припреми за издавање), податак посудио аутору.

96. Архив Југославије, Фонд Мин. прос., Записник са сједнице Наставничког савјета Велике медресе од 8. новембра 1935. године.

97 Исто као нап. 96.

98 Исто, акт Министарства просвјете, Одјељења средње наставе, директору гимназије, 26. XI 1935. године.

99 Сличан списак ученика који у завршили Велику медресу провјерено преко рођака Вајзовића, који као пензионер живи у Сарајеву, сада у пензији. Разговор обављен са Хилмом Механовићем, родом из Пљеваља, сада живи у Сарајеву.

100 Свједочанство о завршеном течајном испиту Куртагић Бајрама, Државна друга мушка реална гимназија у Београду, Дјел. бр. 2287, 1. септембар 1936.

101 Исто као нап. 44 и 89, стр. 179.

101а Исто као нап. 44; разговор аутора са Мухамедом Абадагићем, који је био разредни друг Куртагића, а касније са њим сарађивао као члан Универзитетског комитета КПЈ у Београду и секретар парт. ћелије на Правном факултету.

102 Писмо Бајрама Куртагића сачувао је његов брат; налази се код аутора.

103 Исто као нап. 44, стр. 24 и нап. 2, стр. 30.

104 Исто као нап. 44, стр. 28, нап. 7.

106 Сјећање *Мухамеда Абдагића*, који је тада био члан Уже ком. на Београдском универзитету.

107 Исто као нап. 102.

107а Исто као нап. 95. Спомен биста „Мосто Бајрактари".

107б Оптужница државног тужиоца у Пећи, против Рамиза Садикуа и Хајре Шахмановића, Покрајински завод за историју Косова, К 8, инв. 191а.

107в *Абдулах Шахмановић*, биографија, Ватре са Комова; Народ андријевичког среза у НОР 1941—1945, Београд, 1958, стр. 871, 872 и 873.

107г Др Милован Васовић, Народна власт у андријевичком срезу јула 1941. године, Ватре са Комова, стр. 2.

108 Исто као нап. 107г.

109 Први партизански одред на Косову и Метохији добио је септембра 1942. године име „Зејнел Ајдини".

110 Погинуо у НОБ-у на територији Македоније.

111 Преживјела је НОБ, била је носилац „Партизанске споменице 1941.", умрла је у Београду 1971. године.

112 Изјава Воја Николића, члана Савјета Федерације и разговор аутора са Мухамедом Абдагићем и Камилом Сијарићем.

122 Хронологија на Скопје, како нап. 1, стр. 24 и 25.

123 Исто стр. 27; Министарство војске и морнарице, Војноадминистративно одјељење, Пов. бр. В. 66 Бр. 3446, 16 VI 1940, АЈ, Фонд Пов. грађа Мин. просвјете 66—99—87; разговор аутора са Божином Шиљеговићем.

124 Мустафа Мемић, Они су наше [illegible], Побједа, Титоград, 1981, 2. VIII

125 Исто.

126 Мустафа Мемић, Муслимански омладински партизански батаљон, Плава и Гусиња. Војно историјски гласник 1/80, стр. 113.

127 Исто; Мустафа Мемић, Злочини у Плаву, Побједа, Титоград, 6—10. XI 1981.

128 Носиоци су поште штаба II ударног корпуса и Врховног команданта НОВ и ПОЈ за делегата Врховног штаба НОВ и ПОЈ Светозара Вукмановића Темпа, ПК КП Албаније и ПК КПЈ за Косово.

129 Жарко Атанацковић, Земље и околина у рату и револуцији, Београд, 1962, стр. 65, 110, 112, 209.

130 Основна школа и једна улица у Пљевљима носи име Салиха Алиловића.

130а Ибрахим Балиовић, Легенде Револуције, Од ђака медресе до зрелог комунисте, Полимље, 3. IX 1975, стр. 3.

131 Саво Јоксимовић, Батаљони народних одборника, Београд.

132 Барјактаревић је погинуо на сремском фронту, а Хидровић августа 1943. године у околини Берана (Иванграда).

133 Погрешан је податак који Саво Јоксимовић истиче у „Батаљони народних одборника". Мујановић је био борац НОВЈ, заробљен је и стријељан у околини Новог Пазара. Истина је мајка, по основу његове погибије примала инвалиднину, а на мјесту његовог стријељања подигнуто је спомен обиљежје.

134 Архив Југославије, Мин. прос., Одјељење за средње школе, Вјерски одсјек, 8, бр. Пов. 22, 5/4 1940 и 1412/40; Извјештај директора Велике медресе, Пов. бр. 44, 7. IV 1940.

135 Дејан Алексић, Мартовске демонстрације 1941. у Скопљу. Научни скуп о развоју НОБ у Скопљу 1981. године.

136 Исто; Копља су служила као фискултурни реквизити којима су ученици Велике медресе наступали на слетовима.

137 Цитирано из публикације: Миладин Радовић, Ђеко Мугошић, Борци новопазарског краја пали у НОР-у, стр. 178.

138 Исто као нап. 9, стр. 23 и 24, као и извјештаји за школску 1931/32. 1932/33. и 1933/34. годину.

139 Исто као нап. 9, Извјештај за школску 1934—35. годину, стр. 48.

140 Исто.
141 Исто, Извјештај за школску 1931—32. годину, стр. 19.

142 Разговор аутора са др Алијом Колашинцем и Шукријом Адиловићем, чланом Савјета СР Македоније, братом Алије Адиловића.

143 Разговор аутора са др Колашинцем, фебруара 1981. године у Београду.
144 Исто.

145 Др Јован Бојовић, Студентски штрајк 1936. године, убиство Жарка Маринковића и његов одјек у Црној Гори. Прилози зборник бр. 1, Титоград, 1966., стр. 29.

146 Архив Југославије, Фонд Пов. грађа Мин. унут. послова, Одјељење за државну заштиту, Пов. бр. 15312, 7. IV 1938, извјештај из прилике о одржавању студентског митинга на Београдском универзитету 24. III 1938. године.

147 Сјећање Зулфије Шабовића, студента из Пљевља, живи у Београду, послато у виду примједби на радни материјал аутора „Пљеваљска медреса".

148 Исто као нап. 2, стр. 34, 35 и 36.

149 Исто као нап. 44, стр. 28 и 29.

150 Исто дјело као од нап. 137, стр. 176.

151 Исто, коригованим подацима из претходно наведеног дјела.

152 Историја Црне Горе, књ. II, том 2, Титоград, 1970, и Мустафа Мемић: Карактеристике покрета отпора против спровођења одлука Берлинског конгреса у пљеваљском округу (1878—1881). Прилози Института за историју у Сарајеву, бр. 16, 1979, стр. 50 и 51.

153 Архив Историјског института СР ЦГ, Титоград, док. 2113/III, 3—8; Извјештај Среског комитета КПЈ за срез андријевички од 28. IX 1943. године.

154 Писмо Светозара Вукмановића Темпа другу Милетићу (Милија Ковачевић) априла 1943. године. Изјава Милоша Маће Гилића, званог Салника, делегата Обласног комитета КПЈ и Главног штаба НОВ и ПОЈ за Косово од 2. августа 1943. године, Архив Покрајинског завода за историју Косова, К 7 рег. бр. 188, Ф. 1/699—708.

155 Вово Пајовић, Токовима револуције, Историјски институт СР ЦГ, Титоград, 1981, стр. 109 и 110.

156 Разговор аутора са Хасом Леканићем, носиоцем „Партизанске споменице 1941", завичајно из Плава, живи у Београду.

157 Исто као нап. 44, стр. 180.

158 Исто као нап. 95, Сећања аутора, Ул. фабричка, Кос. Митровица.

159 Сјећање Бајрама Матовића, члана КПЈ од јула 1941., од августа до новембра 1941. године живио у Новом Пазару и радио са Емином Реџепагићем.

160 Исто.

161 Миладин Радуловић Краца, Међу четницима — по задатку, Ватре са Комова, стр. 768—771; Косовска (Титова) Митровица у НОБ, монографија и др.

162 „Братство", Нови Пазар, бр. 17, април 1958.

163 Исто као нап. 137.

164 Исто.

165 Исто као нап. 44, стр. 393; Косовска Митровица у НОБ — Квислиншке организације.

166 Исто.

167 Исто као нап. 137 и разговор аутора са Емином Реџепагићем у Пазару августа 1983. године.

168 Касмајац је био познати агент-батинаш у Београду између два рата.

169 Исто као нап. 126; Мустафа Мемић, Улога плавско-гусињских комуниста у повезивању партијских организација у Црној Гори и Косову, Косова, 1978.

Михаило Милинковић

КАСНОАНТИЧКА УТВРЂЕЊА У ОСТРОВИЦИ И ШАРОЊАМА КОД ТУТИНА

Подручје тутинске општине на југозападу Србије може се описати као субалпски предео са надморским висинама често изнад 1000 м. Веће земљорадњом обухваћене површине су ретке, пашњаци и шуме, углавном, одређују изглед планинског пејсажа и уједно утичу на основну привредну делатност домаћег становништва. Екстензивна економија, обликованост тла и одсуство развијене мреже комуникација нису представљали допринос бољој и већој повезаности са суседним областима (Нови Пазар, Косовска Митровица, Рожаје, Сјеница и шире).

Област тутинске општине је до у најскорије доба у археолошком смислу остала неистражена.[1] Радови који ће овде бити приказани изведени су у оквиру прве етапе сондажног истраживања тутинске општине. Сондирање је вршено на претходно рекогносцираној области, по програму археолошког истраживања општине Тутин.[2]

Остаци утврђења на лок. Злоступ у селу Островица

Локалитет се налази 4 км северозападно од Тутина, смештен на узвишеној заравни издуженог облика у правцу исток—запад, дугачкој око 130 м и широкој око 35 м, на месту највеће ширине. Плато је са северне, источне и јужне стране ограничен стрмим падинама и местимично литицом. Једино западна страна је приступачна, везана седлом са брдом Орлујак. Испод источне стране утврђења, на литици, налази се пећина са више отвора. Најнижи је недалеко од речице Видрењак, која својим током образује клисуру. Међу малобројним фрагментима керамике, по свој прилици пореклом из културног слоја у пећини, има и таквих који би могли бити праисторијски и средњовековни. На јужној падини, приближно око 30 м испод платоа, налази се некропола мањег обима. Судећи по облику надгробних споменика, она би се оквирно могла датовати у XVII—XVIII век, што не искључује и старије сахрањивање.

У народу се сачувало веровање да се на самом платоу, око дивље крушке која се сматра за „молитву", налазила црква. Поменута локација није истражена, те се постојање трагова мање цркве не може искључити. Сама површинска конфигурација терена не дозвољава никакве поуздане закључке.

Приликом прошлогодишњег рекогносцирања уочено је да трагови бедема следе ивице платоа, углавном, на нивоу површине тла. Траса се местимично не може поуздано пратити, нарочито у источном делу утврђења, док је у западном боље очувана. Плато није обрастао вегетацијом, сем у мањој мери у његовом централном и северном делу.

Ров-сонда I постављена је у источном делу утврђења, попречно на претпостављени правац пружања јужног бедема. У сонди је констатовано постојање културног слоја и грађевинског објекта у унутрашњости утврђења. Као траг бедема може се објаснити гомила невезаног обрушеног камена, која се налазила на месту претпостављене трасе јужног бедема. Испод површинског слоја траве и хумуса наишло се на слој земље мрке боје, који је заузимао површину целе сонде, покривајући у јужном делу обрушени камен и слој тамномрке земље, у средишњем сухозид, а у северном стену неравне површине. Овај слој нигде није достизао већу дубину од 0,40—0,50 м. На дубини од 0,10—0,20 м наишло се на зид грађен од притесаног камена и блата. Зид је дуг 2,10 м и наставља се у источни и западни профил. Ширина зида износи 0,65 м, а дубина темељног реда камена који належе на стену 0,75 м. Од јужног профила сонде до јужног лица зида пружало се обрушено камење, без икаквог трага малтера. Оно је делимично покривало, а делимично било измешано са слојем тамномрке земље испод кога се налази стена. Слој тамномрке земље није се пружао северно од сухозида.

Већина покретних налаза потиче из јужног дела сонде. Керамички материјал је истоветан у оба слоја по фактури, боји, техници израде, украсима и облицима посуда. Заступљени су фрагменти питоса дебелих зидова са трбусима украшеним низом хоризонталних и таласастих урезаних линија, фрагменти лонаца са танким зидовима трбуха и благо испупченим дном и фрагменти здела.[3]

Од металних предмета нађена је једна фрагментована алка од гвожђа, од стаклених један обод и један трбух посуде, од коштаних пршљенак за вретено. Посебно значајан налаз представља комад згуре руде гвожђа. Остале налазе чине животињске кости, фрагменти опеке и један фрагмент лепа.

Ров-сонда II је као и сонда I постављена управно на претпостављену трасу јужног бедема, око 50 м западно од сонде I. Као и у претходној, ни у овој сонди се није наишло на видљиве остатке бедема. Целом дужином и ширином сонде копано је у слоју мрке земље који је належао на стену неравне површине. Просечна дубина на којој се наилазило на стену износи 0,10—0,30 м. У јужном делу сонде откривена је гомила невезаног, обрушеног камења. Местимично је земља међу крупним камењем била тамномрке боје, док се уз сам јужни профил наишло и на трагове жућкастог малтера. И у овој сонди већина покретних налаза потиче из њеног јужног дела. Керамички материјал сличан је оном из сонде I, фактура је истоветна. Поред фрагмената питоса, заступљени су фрагменти лонаца, здела, хоризонтално разгрнутог обода и калотастог трбуха и понеки зеленкасто глеђосани фрагменти, можда од крчага. Остале покретне налазе чине један фрагментовани оков од гвозденог лима, два фрагментована гвоздена клина, две фрагментоване гвоздене алатке, чија се намена не може тачно утврдити; шест комада згуре руде гвожђа, животињске кости и фрагменти опеке.

Поред ископавања у оквиру сонди, на локалитету је предузето и праћење лица бедема на местима на којима се траса јасније оцртава. Да би се утврдило унутрашње лице бедема, местимично су постављени плитки узани ровови мање дужине. На траси јужног бедема спољно лице је праћено у укупној дужини од 13,8 м, унутрашње у дужини од 2,35 м. На два места измерене дебљине бедема износе 1,42 м (западни помоћни ров на јужном бедему) и 1,60 м (источни помоћни ров на јужном бедему). Бедем је зидан од притесаног камена са малтером.

Слика 1. Островица лок. Заступи — фибула (Р= 1:1)

Лица су праћена и у североисточном делу утврђења, где је констатован северни бедем са контрафором уз спољно лице. Овај део бедема налази се на платоу мањих размера, нешто спуштеном у односу на централни део утврђења. Спољно лице праћено је у укупној дужини од 1,50 м, са обе стране контрафора правоугаоне основе, чија ширина износи 1,60 м а очувана дужина 2,85 м. Унутрашње лице праћено је у дужини од **4,15 м. Бедем** је широк 1,02 м. И бедем и контрафор зидани су од притесаног камена са малтером. Приликом праћења лица на трасама јужног и северног бедема наишло се на површинске налазе керамике и металних предмета. Керамички материјал одговара материјалу из слоја. Заступљени су фрагменти питоса дебелих зидова и лонаца, уз мањи број глеђосаних фрагмената зеленкасте боје. Металне налазе чине једна алка, једна клинфа, једна алатка непознате намене и три клина све од гвожђа. Посебан налаз представља фибула од бронзе, правоугаоног облика са полулукама на ужим странама и фрагментарно очуваним украсом у средишњем делу, у виду спојених кругова, изведеним у техници проламања. Фибула вероватно представља преправљени оков за појас (у секундарној употреби).[8] Нађена је са унутрашње стране јужног бедема.

Подаци добијени сондирањем као и анализа керамике указују да је утврђење једнослојно. Његово време коришћења било је релативно кратко, можда 4—5 деценија, но без ширег ископавања се ово не може са сигурношћу тврдити. На основу керамичког материјала утврђење се датује у VI век. Његов облик основе установљен је праћењем лица, трасом обрушавања бедема у сондама и по конфигурацији терена. Облик основе допушта претпоставку о утврђеном пребивалишту, док налази згуре указују и на рударску делатност на овом месту. Можда она и јесте главни разлог подизања утврђења.

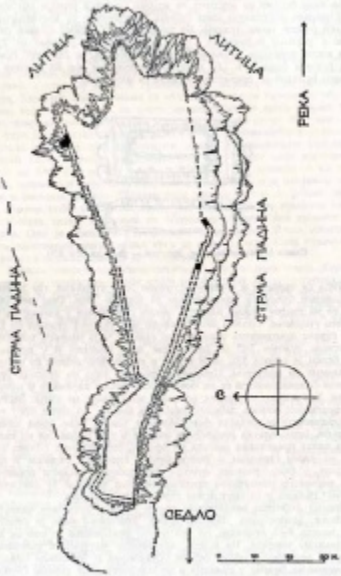

ЛИТИЦА
ЛИТИЦА
РЕКА
СТРМА ПАДИНА
СТРМА ПАДИНА
С
СЕДЛО
м

Слика 2. Островица код Злота — скица основе

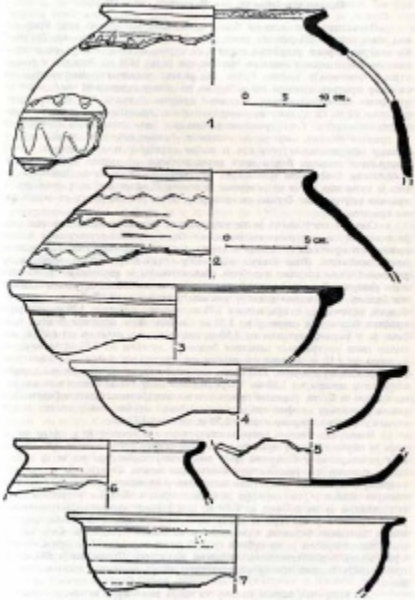

0 5 10 cm.
1
0 5 cm.
2
3
4
5
6
7

Слика 3. Налази керамике. 1—5 Островица — лок. Зовструг; 6—7 Шароње — лок. Градина

Остаци утврђења на лок. Градина — село Шаровић

Локалитет се налази на благо нагнутом платоу, на врху брда изнад леве стране Шаровачке реке, око 24 км северозападно од Тутина.[7] Са северне стране утврђења спушта се стрма падина, док је са североисточне планско седлом везан за Марков врх (кота 1428 м). Западну и јужну страну оивичавају падине брега. На целом локалитету местимично се се могу пратити трагови лица бедема на нивоу површине тла.[8] Основа утврђења чини неправилни издужени троугао, дугачак око 120 м и широк око 60 м, са углама на северозападном, југозападном и према североисточном углу. У унутрашњости западног дела локалитета примећени су трагови бедема, који се од северног бедема протежу приближно у правцу северозапад — југоисток и потом скрећу у правцу истока. Овај унутрашњи западни бедем дели већи источни од мањег западног дела локалитета. Међусобна повезаност унутрашњег, са осталим бедемима јасна је само код споја са северним бедемом. У источном делу локалитета трагови унутрашњег бедема се прекидају те се његова траса не може даље пратити.

Сонда I постављена је на унутрашњој страни претпостављеног споја северног са унутрашњим западним бедемом. Мању димензију сонде диктирали су положај бедема и шума израсла на скоро целом западном делу локалитета. Лица бедема, која нису обухваћена сондом, праћена су рововима мање ширине и дубине. Констатовано је унутрашње и спољно лице северног бедема, као и унутрашње и спољно лице унутрашњег западног бедема. Оба бедема у споју заклапају оштар угао. Дебљина северног бедема, источно од споја, износи 1,75 м, западно од споја 1,20 м, док унутрашњи бедем има ширину од 1,50 м. Спољно лице северног бедема праћено је у укупној дужини од 4,90 м, унутрашње у дужини од 6,00 м; западно лице унутрашњег западног бедема у дужини од 5,25 м, источно у дужини од 4,10 м. Бедеми су зидани од притесаног камена са малтером и међусобно су спојени. Код места спајања они су са унутрашње стране очувани у висини од 1,50 м. У средишњем делу сонде наишло се на зид од камена и блата, управно прислоњен на унутрашњи западни бедем. Зид улази у источни профил сонде, протежући се приближно у правцу исток — запад. Његова ширина износи 0,20 м, дужина 1,75 м.

Непосредно испод површинске вегетације копано је у слоју шута, који је обухватао целу дужину и ширину сонде. Дебљином од 0,50—0,60 м шут је покривао у северном делу сонде слој тамномрке земље; у средишњем сухозид и у јужном слој светломрке земље. Сухозид је делио слој тамномрке земље са покретним налазима у северном делу сонде од светломрке земље у јужном која је била стерилна. Копање у јужном делу обустављено је на дубини од 0,80 м, код јужног профила. Истраживање је настављено у културном слоју омеђеном северним бедемом, унутрашњим западним бедемом, сухозидом и источним профилом. Слој тамномрке земље праћен је до дубине од 1,10 м, на којој се појављује светлија мрка земља карактеристична за јужни део сонде. Праћен је пад слоја према споју бедема, где су констатовани темељни редови камена оба бедема.

Сви покретни налази потичу из слоја тамномрке земље у северном делу сонде, са изузетком неколико фрагмената керамике из шута. На-

лази се састоје од делова керамичких посуда, фрагмената лепа и два фрагмента бронзаног лима. Концентрација налаза нарочито је велика код слоја бедема, према коме се ниво слоја спушта, те се стиче утисак о постојању отпадне јаме. Нађено је доста животињских костију. Керамички материјал карактеришу делови лонаца и здела песковите фактуре, танких зидова трбуха и благо искошеног дна. Боја уломака је мрко-сива. Посуђе је рађено на витлу, без украса.

Сонда II постављена је 10 м јужно од куле, на северо-западном углу утврђења, на траси спољног западног бедема. На овом месту смакнута траса бедема указивала је на постојање капије.[7] Сонда је оријентисана према североистоку, управно на трасу западног бедема. Ван оквира сонде лица бедема праћена су рововима мање дубине и ширине.

Утврђено је постојање капије — улаз у утврђење, између два смакнута крака спољног западног бедема. Размакнути краци бедема омогућавају пролаз у ширини од 1,95 м. Унутрашњи крак је широк 1,55 м, спољни 1,45 м. Оба су зидана од притесаног камена са малтером и належу на стену. Очувани су само у три-четири реда камена. Спољно лице унутрашњег крака праћено је у дужини од 4,50 м, унутрашње у дужини од 3,00 м; спољно лице спољног крака праћено је 2,10 м, унутрашње 3,85 м. У међупростору смакнутог бедема нису констатовани трагови комуникације или прага, мада је овде шумско растиње спречавало проширивање ровова. Културни слој на овом месту готово и није био очуван. Просечна дубина на којој се наишло на стену износи око 0,40 м, а најдубља тачка је на 0,75 м испод површине тла. Копано је у слоју мрке земље и шута. Шут се налазио око самог бедема и у простору пролаза. Од покретних налаза могу се навести само оскудни фрагменти керамике, који одговарају керамици из сонде I, међу њима и фрагменти питоса украшених хоризонталним и таласастим урезаним линијама. Керамика се датује у VI век.

Резултати сондажног истраживања потврдили су постојање две одбрамбене линије на западној страни утврђења и улаз у виду смакнутог бедема на спољном западном бедему.[8] На основу утврђеног конструктивног споја унутрашњег бедема са северним бедемом, може се закључити да је двострука линија одбране изведена по плану, у једном грађевинском захвату. Стратиграфски подаци, као и керамички материјал, указују да је локалитет једнослојни, мада се ово још увек не може са сигурношћу тврдити. Основа утврђења је неправилна, прилагођена подлози.

За оба утврђења, нарочито за утврђење у Островици, карактеристична је неправилна основа прилагођена тлу. Остаци објеката у унутрашњости примећују се на оба локалитета, али се трасе зидова не могу поуздано пратити. Док се намена сухозида у сонди I у Островици не може за сада тачно одредити, сухозид у сонди I у Шарењаку вероватно је представљао подзид за насип и објекат у унутрашњости утврђења. Основе кула остају и даље хипотетичне. Једино је за северозападну и југозападну кулу у Шарењаку јасно да су постављене са спољне стране бедема. Положај североисточне је нејасан, док се у Островици положаји кула не могу поуздано утврдити. Овде је приступачну страну у првој линији бранио западни бедем, чији спој са северним и јужним није било могуће одредити праћењем површинских трагова. Могућност постојања двоструке линије одбране на западној страни није искључена.

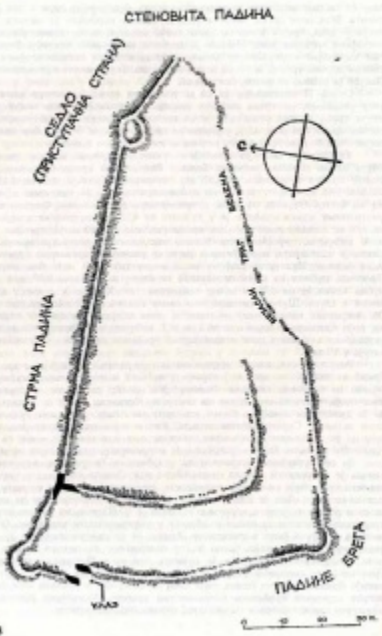

СТЕНОВИТА ПАДИНА
СЕДЛО
(ПРИСТУПАЧНА СТРАНА)
С
СТРМА ПАДИНА
ПАДИНЕ БРЕГА
УЛАЗ
0
10
20
30 m.

Скица 4. Шарење — лок. Градине — приближна скица основе

Могућа функција утврђеног прибежишта својствена је за оба испитана утврђења, датована у VI век.[7] Њихово време коришћења се са великом вероватноћом бар делимично поклапало.[8] Ипак, положај утврђења у Шароњама и налази згуре у утврђењу у Островици упућују и на могуће посебне намене: у првом случају обезбеђење комуникације, у другом рударске делатности.[9] Да ли је приближно истовремена изградња утврђења била део неког ширег градитељског подухвата у овој области, за сада се не може рећи. Разрешење овог проблема донекле би олакшало тачно одређивање намене ова два рановизантијска утврђења.

Одговоре на ова питања даће резултати даљег археолошког истраживања на подручју Тутина и околних области.

Напомене:

1 За ранија истраживања општине Тутин види: *Документација рекогносцирања Ђ. Бошковића из 1951.*, чува се у Археолошком институту у Београду; М. Поповић, *Црквина у Тутину*, Новопазарски зборник 3, Нови Пазар 1979, 13—22; Р. Стевић, *Црква св. Петра и Павла у Тутину*, Рашка баштина 2, Краљево 1980, 137, напомене 1. и 2.; М. Поповић, *Археолошко рекогносцирање подручја општине Тутин*, Новопазарски зборник 5, Нови Пазар 1981., 21—30; З. Летица, *Пештер у бронзано и гвоздено доба*, Старинар XXXII — 1981., Београд 1982., 9—17; Д. Премовић-Алексић, *Резултати рекогносцирања терена на подручју Сјенице, Тутина и Новог Пазара*, Новопазарски зборник 5, Нови Пазар 1981., 113—129.

2. О програму археолошког истраживања општине Тутин види: М. Поповић, *Археолошко рекогносцирање подручја општине Тутин*, Новопазарски зборник 5, Нови Пазар 1981., 21—22.

3. Љиљана Бјелајац, стручни сарадник Археолошког института у Београду, указивала ми је помоћ приликом одређивања и датовања керамичког материјала са лок. Островица — Злоступ и Шароње — Градови, на чему јој се љубазно захваљујем.

4. Види J. Oldenstein, *Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. Studien zu Beschlägen und Zierat an der Ausrüstung der römischen Auxiliareinheiten des obergermanisch—raetischen Limesgebietes aus dem zweiten und dritten Jahrhundert n.Chr.*, Bericht der Römisch — Germanischen Kommission Band 57, 1976., Mainz am Rhein 1977., 153—157. Аутор датује тип окова који одговара нашем у последњу трећину II и у прву половину III века.

5. Локалитет је приликом рекогносцирања 1951. године обишла екипа Ђ. Бошковића, види напомену 1.

6. Приближну основу утврђења скицирао је М. Поповић приликом обиласка локалитета у мају 1981. године, види М. Поповић, нав. дело, 30.

7. Исто, 30.

8. Могућу аналогију за решење улаза у утврђење даје лок. Коњуша на Церу, види Ђ. Бошковић, *Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија*, Београд 1953., 49; М. Васиљевић, М. Поповић, *Коњуша на Церу — рановизантијско утврђење*, Археолошки преглед 16, Београд 1974., 111—112.

9. О утврђеним прибежиштима види Ђ. Јанковић, *Подунавски део области Аквиса у VI и почетком VII века*, Београд 1981., 105—115.

10. Керамички материјал са оба утврђења је међусобно аналоган, што допушта претпоставку о временски паралелним коришћењу. У оба случаја се ради о локалној производњи, импортна керамика недостаје.

11. Документовано је вађење гвоздене руде у касном средњем веку у оближњем селу Глухавици (Глува Вас); Г. Томовић, Средњовековно рударство, Рударство Југославије, 11. светски рударски конгрес, Београд 1982, 125—126. Предвиђено је да се згура са овог и оближњих локалитета упути на експертизе која ће свакако дати тачније податке о технологији топљења и врсти топљене руде.

Саит Качапор

ЖИВОТНИ ПУТ И ВАСПИТНО-ОБРАЗОВНИ РАД УЧИТЕЉА СТАНИМИРА СТАНИМИРОВИЋА

Осветљавање прошлости новопазарског школства, а нарочито његовог правог организованог, педагошки осмишљеног и дидактички обликованог васпитно-образовног рада, тј. периода између два светска рата — производ је вишегодишњег педагошко-историјског истраживања. Истраживање је организовано са циљем да се сумирају искуства педагошке теорије и праксе у овом крају, презентира начин организовања и вођења наставе, прикаже мрежа основних и средњих школа, рад наставног особља, похађање ученика, организовање аналфабетских течајева и народног просвећивања уопште, рад ученичких дружина, учитељских зборова, напредног учитељског покрета, рад напредне омладине итд.

Једна од личности, која је по много чему привукла пажњу, истраживача, а нарочито својим преданим и неуморним радом на пословима народног учитеља, школског надзорника, народног човека, управитеља школе, је учитељ Станимировић Станимир. Стога ову личност треба издвојити, осветлити њен животни пут, педагошке погледе и васпитно-образовни рад уопште, са циљем да се сумирају њена богата искуства и резултати преданог рада; да се презентирају јавности и на тај начин се ода дужна захвалност једном од најсветлијих ликова — учитеља новопазарског основног школства у периоду између два светска рата.

О оригиналности педагошке мисли у овим крајевима у периоду до другог светског рата, не може бити говора, јер није било теоретичара нити практичара који су своја размишљања или искуства публиковали и на тај начин вршили утицај на остало учитељство. Извештаји које је, као школски надзорник, слао Станимировић Министарству просвете, као и неколико његових радова, представљају најпотпунију слику школства, те је његов значај утолико већи. Од радова Станимира Станимировића нарочиту пажњу заслужује рукопис „Награде као васпитно средство у основној школи" (необјављени рад). У осветљавању личности Станимира Станимировића помогао нам је његов син, генерал-пуковник Милош Станимировић, те му се овим путем захваљујемо.

Животни пут Станимира Станимировића

Станимир Станимировић је рођен 17. IX 1883. године у Призрену.[1] Његов отац, бакалин Гига и мајка Јофа, желели су да им син буде свештеник. Зато су га, по завршетку основне школе, уписали у Богословско-учитељску школу у Призрену. Међутим, млади Станимир, који се истицао својим марљивим учењем и успехом у раду, још као ученик је испољавао склоности ка учитељском позиву. Зато се више оријентисао према просветној него према свештеничкој струци, које су заједно биле садржане у његовој школи.

По завршетку школе пријавио се Министарству просвете, које га је септембра месеца 1902. године упутило на рад у Јужну Србију. Јужна Србија, која је заузимала територију бившег Новопазарског санџака, данашњу територију САП Косова и Републике Македоније, као и делове СР Србије јужно од Ниша, у то доба је била под окупацијом Турака. Због тога учитељи из северних делова Србије нису долазили на рад у ове крајеве. По правилу, учитеље за рад у овим деловима наше земље именовале су просветне власти из Цариграда, у сарадњи са Митрополијом. Међутим, ређе, али зато организованије, чинило је то и Министарство просвете Србије, иако на то није имало право.

Школске 1902/03. године, Станимировић је радио у Прилепу. Вероватно је променио још неколико места у „Македонији и јужној Србији", али је сигурно да је у периоду од 1906—1909. године био премештен у Сјеницу. Оправдана је претпоставка да је Станимировић службовао у Сјеници, Тријебинама и Штављу, а највероватније и у Судском Селу, недалеко од Новог Пазара.

У Сјеници се Станимировић и оженио, али је пред сам балкански рат поново премештен у Прилеп. Први светски рат га је затекао у Прилепу. По доласку аустро-угарске војске, Станимировић је интерниран у Призрен, тако да није учествовао у рату као активни српски војник.

У Нови Пазар је Станимировић дошао 21. IX 1919. године, дакле, на сам почетак прве поратне школске године, после првог светског рата. Његов рад у настави је брзо запажен. Нарочито се истицао правилним односом према муслиманској деци. Због тога је одмах добио једно одељење IV разреда које је било мешовито по националном саставу, да би у каснијем раду радио претежно са одељењима у којима су била муслиманска деца.

Станимировић је био добар познавалац педагошке мисли оног времена. Рано је положио практични учитељски испит и наставио са интензивним праћењем педагошке литературе и периодике. Упознао је дела наших истакнутих педагога С. Басаричека, Ђ. Натошевића, Ј. Миодраговића и других, као и страних педагога Хербарта, Цилера (Ziler) Рајна (Rein) итд. Сарађивао је у часопису „Учитељ". Станимир Станимировић је најзаслужнији за набавку педагошке литературе и опремање Основне школе „Стеван Немања" у Новом Пазару училима и наставним средствима.

---

[1] Уверење о рођењу и крштењу, Васељенска Патријаршија света Рашко-Призренска Митрополија, дупликат уверења бр. 166, Призрен, 1. X 1911. године.

Школске 1919/20. године, тј. прве године његовог рада у овом крају, поред рада у одељењу, вршио је и следеће дужности: био је секретар школског надзорништва за округ рашки, секретар Месног одбора Црвеног крста, активан радник у Окружном одбору за помоћ инвалидима, као и у Месној заштити деце и младежи, члан Учитељског удружења и благајник Школског одбора.

Од почетка школске 1921/22. године Станимировић је био управник Основне школе „Стеван Немања“. Избор Станимировића за директора имао је огроман значај за Основну школу „Стеван Немања“, а такође и за новопазарско основно школство уопште. Основао је школску библиотеку и већ у првој години свог рада на месту директора, за њу набавио 122 књиге, опште педагошке, психолошке и дидактичко-методске литературе. Основао је и Ђачке библиотеке, за коју је набавио основну лектиру.

Станимировић се у Новом Пазару најдуже задржао на месту директора школе. Међутим, нерадо је напуштао рад у одељењу, тако да је

Станимир Станимировић (1885 — 1949.)

уз сва своја задужења активно радио са ученицима. Од школске 1929/30. године, па све до 14. јануара 1933. године обављао је дужност среског школског надзорника.

У тим годинама новопазарско школство су карактерисале бројне потешкоће. У граду су постојале две основне школе: ОШ „Стеван Немања" и ОШ „Свети Сава".

ОШ „Стеван Немања" је носила традиције прве основне школе у Новом Пазару. „У Новом Пазару постоји школа од 1820. године, али сталних школских зграда није било, него се радило по разним приватним кућама све до 1912. године. За постојање и рад школе све до 1912. године старале су се свештеничке породице, а то су: Коста Кузмић, Филип Хаџи-Петровић, Јово Кампаревић, Петар Вилусовић и Миле Чоло".[8]

Станимир Станимировић са својим одељењем ученика III разреда у Основној школи „Стеван Немања", школске 1929/30. године

Занимљиво је напоменути и имена учитеља који су радили у овој школи у другој половини XIX и почетком XX века: Радован Радосављевић, Николић, Манојловић, Спиро Кампарелић и Босиљка Кампарелић, Јован Фртунић, Милица Адамовић, Јован Костић, Сима Јаковљевић, Сима Савић (из Новог Пазара, 1893. године); Јелена Јокетић, Танасије и Ана Камарчевић, Марија Димитријевић, Илија Јовановић, Душан Невић, Митар Павић, Марија Јовановић, Риста Пејатовић, Перса Јовановић, Никола Тодоровић, Лазар Ударевић и други. У новоослобођеном граду, након 1912. године, школа је започела рад у згради бивше руждије, данашња зграда Завичајног музеја, а њени учитељи су били: Рајко Вучић, Богољуб Појатић, Даринка Давидовић и Цаја Милутиновић. У току првог светског рата у овој школи је организовао „наставу" аустро-угарски

---

[8] АЈ, ФМПКЈ, ООП, 59—103—20; 21936, 18. VII 1928.

војник, учитељ из Босне (Дервенте), Асим Салихамиџић, а први учитељи који су се јавили на дужност, после првог светског рата, били су: Рајко Вучић, Богољуб Појатић, Савка Антонијевић, Даринка Давидовић и Зора Хаџи-Поповић. У међуратном периоду су у тој школи радиле многе познате личности међу учитељима: Станимир Станимировић, Атанасије Вељковић, Филип Делић, Јеремија Поповић, Обрен Поповић, Милан Аксентијевић, Тихомир Чумић и многи други.

Након 1927/28. године, школа је, због великог броја ученика и просторних потешкоћа, имала и истурено одељење у Улици Краља Томислава (данас, кућа Харчиновића у Улици Рифата Бурџовића).

Основна школа „Свети Сава" је грађена наменски за школу, а први пут је почела да ради школске 1913/14. године. (То је зграда која се данас налази на углу улице Хилма Рожајца и Светог Саве). У њој никада није радио Станимировић.

Школске 1929/30. године, када је Станимировић први пут, још незванично, обављао дужност школског надзорника, новопазарске основне школе је похађао следећи број ученика: ОШ „Стефан Немања" — 537 ученика; ОШ „Свети Сава" — 132 и ОШ „Краљ Томислав" — 75, односно укупно 746 ученика са територије самог Новог Пазара. То је отежавало нормално извођење наставе. Станимировић је то уочавао и зато је покренуо оснивање фонда за изградњу нове школске зграде. Фонд је нагло растао, а сва уштеђевина је стајала код Хипотекарне банке у Нишу. До краја школске 1932/33. године били су сазрели сви услови за изградњу нове школске зграде: обезбеђена су средства, изузето земљиште, израђен план итд.

Због свега тога се исказала потреба уједињења свих градских школа у једну школу — под њеном управом. За директора Удружене основне школе је, од 18. I 1933. године, на предлог Школског одбора и школског надзорника Петра Јоксимовића, а по наредби бана Зетске бановине постављен Станимир Станимировић.

Због напорног и исцрпног рада у периоду од 1929. до 1933. године (рад у одељењу, рад на пословима окружног школског надзорника и рад на пословима управитеља највеће основне школе, као и низ других активности у граду), Станимировић се разболео, тако да је његов даљи рад био често прекидан дугим боловањима.

Као дугогодишњи директор школе, школски надзорник, учитељ и активни просветитељ ван школе, Станимировић је био најбољи познавалац школске проблематике у Новом Пазару и његовој широј околини (Сјеница и Тутин са околином). Тражио је изградњу нових школских објеката, набавку наставних средстава и учила, побољшање животног стандарда за наставно особље.

Посебно се залагао за рад на народном просвећивању. Као школски надзорник покренуо је низ аналфабетских течајева у Новом Пазару и околини, домаћичке курсеве за сеоску женску омладину, приредбе и јавна предавања, а у сарадњи са Тихомиром Чумићем, оснивачем Народне књижнице и читаонице у Новом Пазару, покренуо је и уређивао лист „Рашка", који је штампан у Новом Пазару, а служио је као ђачки лист и средство за народно просвећивање.

Његов савременик, тадашњи учитељ из села Баље, првоборац Светислав Трифуновић, нам је о Станимировићу рекао:

„Био је то честит човек, врло способан просветни радник, мисаона личност, скроман и ненаметљив, врло озбиљан и одговоран. По нарави је био благ и увек са смешком на лицу, због чега је био омиљен"[7]

Станимировић је имао петоро деце. Желео је да сва заврше школу, а то је било тешко за учитеља из Новог Пазара. Скроман, какав је по природи био, никада није захтевао много за себе. Није имао своју кућу. Становао је у школском стану недалеко од Дома здравља. (Данас у улици што спаја Улицу Расима Халиловића и Југовића). Стан му је био скромно опремљен, али врло богат књигама и прибором за писање. Имао је, чак, и машину за писање, што је била права реткост за оно доба. Све догађаје у породици бележио је својим фото-апаратом. Кућа је била увек пуна. Нарочито су се око њега окупљали напредни омладинци и сви они који су били заинтересовани за прогрес друштва. Иако је био богослов, Станимировић није био религиозан. Верским празницима није придавао важност, али их је спремао да би могао да се реваншира пријатељима — Муслиманима, чије је куће посећивао. На верске празнике кућа се претварала у дом весеља где су се заједно веселили Срби, Муслимани и Јевреји.

Када је 1933. године постављен за директора Удружене школе, његова ћерка Вера је већ увелико била учитељица у Македонији, а Нада на студијама у Београду. Јела је учила учитељску школу у Београду, а већ наредне школске 1934/35. године, био је приморан да пошаље на школовање и сина Милоша, јер је у Новом Пазару у то доба радила само реална (четвороразредна) гимназија. Милош је уписао у Гимназију у Пећи и повезао се са својим пријатељима. У кући, некада пуној граје, дечјег смеха, весеља, остао је само са супругом и сином Драгутином, који је био још у основној школи. То га је потресло и заједно са материјалним потешкоћама, још више нарушавало његово крхко здравље.

Коначно, Станимировић је због свега тога био принуђен да напусти Нови Пазар. Добио је посао у једној основној школи у Београду (на Чубури) и живот и рад наставио у том граду. Међутим, остао је емотивно везан за Нови Пазар, за људе, за новопазарско школство. Често се враћао у Нови Пазар, водећи са собом целу породицу, а у Београду је његова кућа била уточиште за сиромашне студенте и све оне који су долазили из Новог Пазара и околине. Често је ту навраћао Зенун Хасковић, који је у Новом Пазару одрастао у кући Станимировићевог кума, учитеља Филипа Стојановића. Навраћао је Дервиш Шемовић и многи други.

Станимировић се у Београду упознао са напредним покретом. У његовој библиотеци се нашао и Марксов „Капитал". На тај начин је Станимировић, који је и раније био напредно оријентисан, све више уважавао настојања прогресивних снага и своје симпатије према томе са нескриваним жаром износио у својој породици, у школи у којој је радио и у крају где је живео.

Због свега тога је дошао у сукоб са директором Ракићем, који је био режимски човек, те је 28. X 1937. године принудно пензионисан и

---

[7] Разговор са Светиславом Трифуновићем смо обавили јула 1982. године.

био у пензији све до 16. II 1938. године, када је поново враћен у државну службу. Његово здравље, међутим, је било све слабије. Исцрпљени организам је све више разарала туберкулоза. Пензионисан је 23. јануара 1940. године. На дан одласка у пензију Станимировић је имао 37,5 година радног стажа, али због проведених година у Јужној Србији имао је још око 18 година бенефицираног стажа, тако да је пензионисан са 55 година радног стажа.

Рат је Станимира Станимировића затекао у Београду, са озбиљно нарушеним здрављем. Сва деца су била ван Београда. Вера и Милош су рат дочекали у Новом Пазару и у групи су напредних омладинаца који су организовали формирање прве партијске ћелије у Новом Пазару.

Након бомбардовања Београда, Станимировић је са супругом отпутовао у Прокупље, где је код свог шурака, везан за болесничку постељу провео дане рата.

Године рата су биле најтеже за Станимира Станимировића. Тај некада веома способан омладинац, надарени учитељ, културни и јавни радник, отац пет активних учесника рата, био је, углавном, прикован за постељу. Месецима није знао где му се налазе синови и кћери. Једино је у души био поносан на њих, а и они на њега, јер их је у том духу васпитавао.

Станимир Станимировић је умро у Београду, 1945. године.

Образовно-васпитни рад С. Станимировића

Као заступник школског надзорника за школску 1929/30. годину и школски надзорник за срезове дежевски и сјенички у школској 1930/31. години, Станимировић је дао најпотпунију слику и оцену организације, извођења наставе и степена реализације програма и планова рада. С обзиром на то да је он у Новом Пазару провео пуних петнаест година, радећи на најодговорнијим местима у школама, да је био најбољи познавалац школа и школских потреба, та се оцена у потпуности може прихватити.[4][5]

Наставни план и програм од 10. VIII 1926. године није био усаглашен са Законом о народним школама, те је истакнута потреба израде новог плана и програма и његове примене од почетка школске 1930/31. године. Планове лекција, односно оперативне планове за извођење наставе је израђивао мали број наставника. То говори о стихијности у извођењу наставе. О припремању за часове и питању скица за извођење наставе није било речи. Насупрот томе, наставници су уредно водили дневник рада и сви имали распореде часова. Настава је извођена у тешким условима:

— на сеоском подручју је било највише оних ученика којима је школа била на превеликој удаљености те су долазили преморени, а за време непогода и пољопривредних радова изостајали;

— на градском подручју је основну потешкоћу представљало неуредно похађање школе од стране деце муслиманске националности;

---

[4] АЈ ФМПКЈ, ООН 296—15—30; 45152 од 10.VI 1930.

[5] Исто, 535—83—31; 77752 од 4. X 1931.

— и једно и друго подручје карактерисала је изразита несташица наставних средстава, учила, уџбеника и ђачког прибора;

— недовољан број школа, неопходан и нехигијенски постојећи школски прибор, са израженим недостатком школског намештаја (чак и елементарног — клупе и табле) била је једна од основних потешкоћа која је нарочито карактерисала сеоско подручје.

Као „опште грешке у настави" Станимировић је навео следеће: „немање довољно очигледности, необраћање довољно пажње на практичну страну (на примену стеченог знања), необраћање пажње на васпитну страну посредно наставом, невођење довољно рачуна о концентрацији наставе и о времену кад се што предаје, као ни о постепености у предавању наставног градива".

Поред овако изречене оцене о педагошко-дидактичкој и методичкој вредности наставе уопште, дата је и оцена наставе у сваком наставном предмету.

У тексту где су дате оцене о извођењу наставе у појединим предметима, где се год могло цитиран је Станимировић, иначе су у већини случајева верно интерпретирани његови судови и ставови.

Наука о вери и моралу

У овом наставном предмету су се, и код православних, а нарочито код муслиманских вероучитеља молитве училе механички, без разумевања садржине. Наставников рад се сводио само на причање без извођења етичког суђења, без поређења и захтева да се на темељу свега тога изводе „закључци и моралне поуке, како би се ученици могли управљати у свом животу, што је и главни циљ овог предмета".

Настава државног језика

У првом разреду се није обраћало довољно пажње правилном читању, те су прављене непотребне паузе у читању, вршено неправилно „спајање" гласова у речи, а срицање и слоговање су била најчешћа појава. У самом Новом Пазару ученици су неправилно изговарали и употребљавали сугласнике: ч, ћ, ђ, џ, л, љ итд. Од ученика није тражено да разумеју садржину прочитаног нити да знају да напишу прочитано. Неправилност писања слова, и поред посебног предмета — лепо писање, била је општа карактеристика од I до IV разреда, а нарочито у неподељеним школама, тј. школама где су на истом часу били присутни ученици од I до IV разреда. Овакве грешке у настави матерњег језика протезале су се до завршних разреда основне школе. У старијим разредима се није обраћала пажња на ритам, дикцију, паузе, интонацију, тон, акценат итд.

У декламовању, као посебној области у оквиру овог наставног предмета, ученици су грешили у изговору и нагласку. Није се водило рачуна о избору декламација према узрасту ученика и њиховим могућностима схватања садржине.

Писани састави су често занемаривани, или су извођени без постепености. Мало се пазило на естетику писаних састава, па чак и на часовима лепог писања, а од ученика се често није тражило да исправе

грешака, јер им није довољно указивано на њих и нису им тумачена правила у вези са направљеним грешкама. До овога је долазило и због тога што се градиво из граматике није обрађивало на примерима из живота, као ни у вези са чланцима из читанки или текстовима из других писаних извора. Ученици су учили напамет правила, законитости и памтили дефиниције, без могућности њихове примене на конкретним примерима.

Рачун и геометрија

У настави рачуна се без припремног периода, у коме би се деца упознала са основним појмовима оријентације, количинама и величинама, бојама и облицима, брзо прелазило на усмено и писмено рачунање. Отуда су биле честе погрешке у рачунању. При избору задатака се није водило рачуна да они буду у вези са стварношћу и непосредним животом у крају, односно са животом ученика. Најчешће су давани задаци из уџбеника без анализирања задатака, одређивања корака у решавању, издвајања битног, познатог и непознатог. . .

Настави геометрије је мало поклањано пажње. Уколико је и предавана то је било са теоријског аспекта без практичне примене и повезивања са животом.

Историја

Наставу историје је карактерисало вербално излагање, без удубљивања у суштину ствари. Надзорник Станимировић је, с правом, замерао наставницима због недостатка развојне наставе.

Земљопис

Ни у овом предмету није било очигледности, него се настава сводила на наставниковом опису појава и објеката речима. Ученици нису довољно упућивани да читају географске карте, нити је од њих тражено да цртају ово што је изучавано.

Познавање природе

Овај предмет је изучаван површно. Уместо да се рад у овом предмету темељио на посматрању у природи, и у њему је, као у другим предметима преовлађивала предавачка настава. При изучавању човечјег тела није обраћена пажња извлачењу хигијенских поука.

Цртање

„Цртање се погрешно обрађује: врши се прецртавање без посматрања предмета, не узима се за цртање градиво из свих наставних предмета и не води се рачуна о поступности нити о чистоти цртежа".

Певање

„Из наставе певања су најслабији успеси због неразвијеног слуха одсуствовања свесног знања". (Данас се никако не бисмо могли сложити

са оваквом оценом). Због тога су обрађиване песме са лаком аријом и „то у малом броју и највише без везе са осталим предметима". Настава певања је занемаривана као наставни предмет, па су често часови певања замењивани часовима математике или неког другог, „важнијег предмета".

Гимнастика и дечје игре

Увођењем гимнастичких вежби по соколском систему Др-а Тирша, овом предмету се обраћала већа пажња. Деца су са нестрпљењем очекивала часове телесних вежби и са одушевљењем радила соколске вежбе, а нарочито у самом Новом Пазару где је постојало Соколско друштво, чијим се радом поносила цела варош и околина. Наставници, још „невични соколским вежбама су много грешили приликом извођења соколских вежби у погледу држања тела и правилности покрета појединих делова тела.

Ручни рад

Ни једна школа у новопазарском крају, у међуратном периоду, није имала радионицу за извођење наставе ручног рада. Стога су ученици израђивали предмете „самоучки". Израђивани су предмети од дрвета, и то најпримитивнијим средствима (ножем). Ређе су израђивани предмети од картона са употребом лепка и претходним цртежом и моделовањем. Моделовање, вајање и израда рељефа од иловаче је ретко практиковано.

Правилностима извођења наставе женског ручног рада је поклањана недовољна пажња. Нарочито када је био у питању избор везова са националним мотивима.

Васпитна страна наставе је била запостављена. Већина наставника је сматрала најважнијим „да ученицима предају само голо знање без икаквог васпитног циља". Прави наставници, којих је било несразмерно мање, су посредно наставом утицали на ученике „са нарочитим планом на срце и осећања својих ученика, да од њих створе добре и честите људе који ће бити од користи отаџбини и народу".

Из овога се може закључити да је сам наставник, као и бројни педагози овога доба, васпитање поистовећивао са моралним васпитањем, а у оквиру тога са развијањем патриотизма и буђењем националне свести.

Ученици таквих наставника „нису само репродуктори голога знања, него за све што виде имају и моћ расуђивања".

Поред васпитног рада са ученицима у настави, наставници су васпитно деловали својим ставом и понашањем. С обзиром на низак ниво културе, непросвећеност и јако велики проценат неписмености, учитељи и наставно особље уопште у Новом Пазару и околини, у међуратном периоду су уживали посебан углед. Осим тога, они су то својим образовањем, учитељским дигнитетом, ставом према ученицима, родитељима и грађанима заслуживали.

Васпитни рад се остваривао и кроз рад ученичких организација и дружина (нарочито кроз Подмладак црвеног крста и Соколско друштво).

За успешно учење и примерно владање у школи и ван ње, ученици су награђивани књигама. Овај негативни вид награђивања генетски способнијих, који се задржао до данашњих дана, је наилазио „на завист и суревњивост од осталих . . . јер . . . књигу треба да чита и слабији ученик и због тога би било целисходније да сви ученици добијају књиге и да се само врлодобрим и одличним бележи на наградној књизи с каквим је успехом свршио разред, а осталима не".

Питању награда, а нарочито њиховом васпитном ефекту на ученике основних школа, Станимировић је поклањао доста пажње: свој рад „Награде као васпитно средство у основној школи" темељио је на најсавременијој педагошкој, психолошкој и философској литератури оног времена, а нарочито на делима Вунта, Рајна, Хербарта, Цилера, Штекера и др.

Награде као васпитно средство у основној школи

Основна се школа зове и васпитна зато, што има циљ да васпитава, а циљ је васпитања стварање јаке воље, која се има управљати по највишим моралним начелима због чега се и таква воља зове морална. Да би, пак, могли створити такву вољу, потребно је, да дознамо како она постаје. Одговор нам за ово може дати једино Психологија, наука о нашим душевним појавама, јер је њен задатак да испитује душевне појаве и да на основу тога саопштава добивене резултате. Психологија нас учи, да за постанак воље служе представе, упамћени утисци усађени у сфери наше душе као први елементи и осећања, који су производ (продукт) задобивених представа. Као резултат свега овога воља је одлучна и постојана — карактерна — и док је она основана на моралним принципима са ослонцем на религију.

За учињене прекршаје, а неретко и за неуспех у учењу, ученици су кажњавани. Најчешће казне биле су затварање у учионицу после наставе (чиме су деца застрашивана и терана на учење), клечање у углу, клечање на песку или семену кукуруза; стајање у углу, стајање са подигнутим рукама, седење у „магарећој клупи", седење са девојчицама, односно дечацима, итд. Најчешћа казна у основној школи, и дуго сматрана најефикаснијом, била је шибање (по длановима), а често је ученик био вучен за косу, уши или је добијао шамаре.

Иако употребљаване као васпитно средство, овакве казне су имале негативних ефеката. Пре свега, њима су развијани неправилни и неприродни односи међу половима (седење поред припадника супротног пола — по казни). О негативним ефектима физичког кажњавања било би сувишно писати.

Из свега изложеног о настави, како уопште, тако и у појединим предметима, јасно се могу извући карактеристике образовно-васпитног рада у школама Новог Пазара и околине у периоду између два светска рата.

У целом међуратном периоду још увек се у настави осећао снажан утицај „хербартовске школе". Тај утицај старе школе се препознаје

пре свега по томе што је у настави преовлађивао **вербализам**.[4] Осим тога, наставници су давали готове појмове, поуке, максиме, закључке, а ученици су имали задатак да их без икаквог расуђивања усвоје. На тај начин је учитељ постајао вођа, духовни диктатор, личност са високим степеном ауторитативности. О индивидуалним особеностима и разликама у психофизичком развоју ученика се није водило рачуна.

С обзиром на методе рада које су преовлађивале, као и на поразни недостатак уџбеника, прибора и наставних средстава учење је заснивано искључиво на памћењу, што је водило развијању **интелектуализма**.[5]

Наставници нису планирали образовно-васпитни рад, тако да нису знали колико ће часова обрађивати градиво, колико ће имати за утврђивање, вежбање, систематизацију, проверавање и оцењивање итд. Станимировић је у својим извештајима констатовао да наставници нису писали припреме за извођење наставе. Активност ученика била је сведена на минимум, иако се, нарочито у задњој деценији пред други светски рат, знало за многе савремене педагошке правце, пре свега, за **радну наставу**.[6]

Уџбеници су били права реткост. Тамо где су уџбеници постојали наставници су их користили за задавање лекција за самостално учење. Групи предмета, тзв. вештина (цртање, певање, гимнастика, ручни рад) придавало се недовољно пажње.

Настава се одвијала најчешће у фронталном облику рада, што је њену реализацију везивало претежно за учионицу. Комуникација између наставника и ученика углавном је била једносмерна. Последице фронталног рада и једносмерне комуникације испољавале су се у смањеној могућности развијања ученичких креативних потенцијала. Ученичка знања проверавана су најчешће усмено.

Међутим, и поред свих слабости, наставници су доста радили на изради наставних средстава (шема, графикона, карти, макета, модела, слика, цртежа, рељефа, збирки итд.). Важно је напоменути да су наставници значајну пажњу посвећивали свом понашању и личном изгледу (уредност и елегантност у одевању, култура опхођења). На тај начин су и посредно васпитно деловали на ученике и суграђане.

◆

Живот Станимира Станимировића протекао је у сталној борби за постојање и изградњу школа и савременији васпитно-образовни рад. Иако је васпитан у патријархалној породици и припреман за свештеника,

---

[4] Погрешном употребом вербалних метода наставници су упознавали ученике с појмовима стварности тако да су они усвајали речи (вербa) уместо стварних појмова, усвајали вербалне формулације појмова, судова, закона, правила, дефиниција без разумевања садржине, суштине ствари, појава, процеса који су тим вербалним формулацијама изражени. (Према: Педагошки речник, Завод за издавање уџбеника СР Србије, Београд, 1967, стр. 121.)

[5] Интелектуализам, дидактички — схватање да је настава исто што и учење... (Према: Енциклопедијски речник педагогије, Матица хрватска, Загреб, 1963, стр. 348.)

[6] Радна настава као битна ознака радне школе, базирана је на различитом схватању и примењивању принципа рада, нарочито на једностраном истицању мануелне активности. Према: Педагошки речник 2, Завод за издавање уџбеника СР Србије, Београд, 1967, стр. 258.

израстао је у напредног народног учитеља, активног борца за бољу школу и сав свој живот подредио је том циљу. Сазнања о друштву стицао је непосредно као учитељ у јужној Србији и Македонији, у најсиромашнијим крајевима наше земље, а прогресивне идеје и напредни социјалистички покрет упознао је кроз литературу. Вршио је снажан утицај на омладину. Своје опредељење и припадност напредном покрету пренео је на своју децу, тако да су сва она постала активни учесници НОР-а. Станимировић није био учесник НОР-а, јер је био прикован за постељу тешком болешћу.

Делећи судбину народа из Новог Пазара и околине, Станимировић је свим својим бићем радио на превазилажењу школске кризе, обезбеђивању наставног кадра, просвећивању становништва и укључивању што већег броја деце у школе. На тај начин дао је значајан допринос развоју просвете и културе у овом крају. Његов васпитно-образовни и културно-просветни рад одвијао се у условима велике заосталости и изразито сиромашне средине. Међутим, својим преданим просветним и васпитно-образовним радом Станимировић је постигао значајне успехе и задобио поверење средине.

Опис стања школа и образовно-васпитног рада у њима, који је дао Станимир Станимировић, представљају богат извор података за упознавање школства и просвете у Новом Пазару и околини у периоду између два светска рата. Један је од новопазарских учитеља који се у том периоду бавио и теоријским разматрањем појединих педагошких питања. Своје педагошке радове објављивао је у часопису **Учитељ**. Бројни радови до којих сам дошао у току проучавања животног пута и васпитно-образовног рада Станимира Станимировића остали су необјављени. Као млади учитељ, пре балканских ратова, био је дописник **Цариградског гласника**. У Новом Пазару је 1922. године покренуо издавање листа **Рашка**, чији је главни уредник био све до 1934. године. Његовим одласком из Новог Пазара лист је престао да излази.

Својим просветитељским и педагошким радом Станимир Станимировић је уврстио себе у ред најпознатијих учитеља, културних и јавних радника свога времена, међу којима треба истаћи и Атанасија Вељковића, Рафаила Вукадиновића, Рајка Вучића и Јеремију Поповића.

Мр Изудин Шушевић

НОВИ ПАЗАР У ПОПИСУ ИЗ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XVI ВЕКА

Катастарски пописи редовно су вршени у османском царству. Зависно од задатака, пописивачи су у њима евидентирали значајне податке, па такви пописи представљају важне историјске изворе у проучавању етничког састава становништва, врсте и висине пореских обавеза итд.

Дефтер који је предмет овог рада припада групи опширних катастарских пописа (Дефтери Муфесал), а садржи податке о великом броју нахија које су биле у саставу Санџака Босна. Попис је поред осталих извршен у следећим нахијама: нахија Рашка, нахија Јелеч, нахија Рас, нахија Моравица, нахија Остатија, нахија Барче итд.

Поменути дефтер није датиран од стране пописивача, тако да се са сигурношћу не може тврдити када је попис извршен.

Према неким показатељима XVI век би могао бити узет као време настанка овог значајног историјског извора.[1]

Као саставни део нахије Рас пописивач је посебно издвојио Нови Пазар, као уже градско подручје, па ће у овом раду бити презентирани и коментарисани само они делови пописа који се односе на Нови Пазар као урбану целину.

Рад на делу овог дефтера који се односи на села, мезре, баштине, чифлуке, војнуке настањене у селима нахије Рас, заслужује да буде предмет шире студије, како због значаја података које попис садржи тако и због чињенице да нахија Рас из овог дефтера до сада није била предмет шире пажње ниједног научног истраживачког рада.

Пописивач је за Нови Пазар унео следеће податке:

НОВИ ПАЗАР — ИСКЉУЧИВО НАХИЈА РАС

МАХАЛА МЕСЏИДА СКЕНДЕР-ЧЕЛЕБИЈЕ

Абдулах-службеник хатиб	Мехмед службеник имам	Ислам-службеник мујезин	Рамадан Злата
Велија Мустафин	Алија Абдулахов	Ибрахим Јусуфов	Алија Сулејманов
Хасан Мустафин	Бехрам Касимов	Перван Абдулахов	Хасан Јусуфов

---

[1] И. Шушевић, *Дефтери муфасал о виноградарству у новопазарској области*, Новопазарски зборник, 5, 78.

Курд Абдулахов	Сефер Хусеинов	Јусуф Велијин	Турхан табак
Хасан [illegible]	Хаџија Мехмедов	Дервиш злата	Арслан Махмудин,
Мехмед Касимов	Други Арслан Ахмедов, неожења	Ахмед Алијин,	Мухамед Алијин, неожења
Велија Алијин	Мехмед Велијин,		
КУЋА: хатиб и имам 2	мујезин 1	ожењених људи 18	неожења 5

МАХАЛА ЏАМИЈЕ ЈУСУФА ХАСАН - ЕФЕНДИЈЕ

Осман, службеник - хатиб	Муслихудин, службеник - имам	Насух Абдулахов, мујезин	Хусеин Алијин
Сефер хаџија	Алија Касимов	Велија хаџи-Алијин	Јусуф Насухов
Хасан Алијин	Хусеин Мустафин,	Алија Илијасов,	Мустафа Хасанов
Мурад Абдулахов	Алија Сулејманов	Алија Ајасов	Шабан кројач
Ибрахим Абдулахов	Курд Дурханов	Хуршид мекир	Ферхад Абдулахов
Алија Абдулахов	Мехмед Хусеинов.	Сулејман Хусеинов, неожења	Велија Хусеинов.
други Велија Алијин.			
Кућа:	хатиб 1	имам 1	ожењених људи 19
неожења 3	мујезин 1		

МАХАЛА МЕСЏИДА СИНАН МУКОДЕМА

Алија, службеник-имам	Халил, службеник-мујезин	Мустафа кројач	Зулфикар спахија
Јусуф спахија	Мустафа спахија	Мехмед Хасанов, спахија	Пехливан Алијин
Алија Јаничар	Хурем табак		
КУЋА: имам 1	мујезин 1	ожењених људи 18	

МАХАЛА ОСМАН - БЕГОВА

Кућа: 1	Мустафа Мехмедов

МАХАЛА МЕСЏИДА МУЕЗИН-ХОЏЕ

Мевлана Ахмед-ефенди ваиз	Фадлул-лах ефенди мудерис	Ахмед, његов син, неожења,	Мустафа, службеник-имам
Мехмед, службеник-хатиб	Хасан Џаферов, имам	Хафиз Хасан имам	Хамза Ахмедов
Јусуф Абдулахов, мујезин	Мехмед Увејсов	Хусеин	Мехмед Сеидов.
Хуррем Абдулахов	Мурад Алијин	Алија Ибрахимов	Дервиш Синанов
Мустафа Алијанов	Ахмед Сулејманов	Перване Ејнебегов	Пирија Ејнебегов
Гулија Махмутов	Перване Абдулахов	Хусеин Абдулахов	Мустафа Ибрахимов.
Махмуд Јусуфов	Кадрија Мемијин	Хасан Мехмедов	Мемија Мехмедов
Хамза Оручев	Ибрахим Абдулахов		
Кућа: ваиз 1	мудерис 1	имама 2	хатиб 1
мујезин 1	ожењених људи 22	неожења 1	

МАХАЛА ЏАМИЈЕ КАПУЏИ БАШЕ, ВОЈВОДЕ ХАМЗЕ, ДРУГАЧИЈЕ ЗВАНО ХАЏИ ЕФЕНДИЏИЛИНА, У НОВОМ ПАЗАРУ

Алија, службеник-имам	Мустафа, службеник-мујезин	Рамазан Абдулахов, калајџи	Хаџија Мехмедов
Ејнехан Велијин	Мемија	Махмуд	Хаџи Абдија Алијин
Хасан Абдулахов	Кара-Алија Мустафин	Локман Абдулахов	Махмуд Синанов
Хаџи Ибрахим Хидров	Ахмед Абдулахов	Скендер касап	Хасан Мустафин
Мустафа Абдулахов	Хасан Ибрахимов	Гулсефер Хасанов,	Пирија Ферхадов
Карамид писар	Сејди Абдулахов	Дурак Давудов	Мемија Мехмедов
Мемија Алијин	Хусеин Абдулахов	Шабан пекар	Хаџи Велија Абдулахов
Мустија Сулејманов	Перване Ферхадов	Муслихудин, трговац	Тахир
Шабан	Алија табак	Хасан Абдулахов	Бекир Џаферов, неожења
Фехад Јусуфов, неожења	Мемија Мехмедов, неожења		
КУЋА: имам 1	мујезин 1	ожењених људи 27	неожења 3

МАХАЛА МЕСЏИДА ЏЕЛЕБ-ВЕРДИ АГЕ, У НОВОМ ПАЗАРУ

Сеид Мехмед Мустафин - имам	Махмуд, службеник-мујезин	Јусуф, трговац платном	Хасан кројач
Мустафа зидар	Балија кројач	Ибрахим Насухов	Зулфикар Хасанов
Перваз сипар (сирфадио)	Коџа трговац платном	Сулејман - баклаваџија (чешмаџи)	Шабан баклаваџија (чалмаџи)
Шабан кројач	Дурак Шабанов	Хасан-башчар, [illegible] нежења	Балија-Кара-Алија, нежења
Ферхад чизмар			
Кућа: имам 2	мујезин 1	ожењених људи 14	нежења 2

МАХАЛА МЕСЏИДА МУТЕШЕЛУ АЛИЈЕ ДРУГАЧИЈЕ МЕСЏИДИ ВАЛИТ

Абдул-Џелил, службеник - имам	Хаџи Пашинац Халилов	Алија Кепсов	Пашија Абдулахов
Балија Абдулахов	Мустафа Мусин	Мехмед Мустафин	Хидр Хамзин
Јусуф Курдов	Перване Алијин	Бајазид Балијин	Балија Сејдов
Алија Велијин			
КУЋА:	имам 1	мујезин 1	ожењених људи 12

МАХАЛА МЕСЏИДА АХМЕД-БЕГОВА

Сулејман, службеник - имам	Халил, службеник-мујезин	Ахмед Оручев	Јусуф Кепсов
Тур-Алија Абдулахов	Оруч Абдулахов	Хусеин Хасанов	Заија кројач
Балија Смајлов	Халил	Алија Абдулахов	Фетхулах Хајрединов
Пашија халваџија	Хусеин Касимов	Махмуд кројач	Хусеин субаша
Хасан кројач	Мустафа Хусеинов, пекар	Хусеин субаша	Менија кројач
Синан Абдулахов	Сејфија Абдулахов		
КУЋА: имам 1	мујезин 1	ожењених људи 20	нежења 1

МАХАЛА МЕСЏИДА АХМЕД - ВОЈВОДЕ

Махмут, службеник-имам
Мустафа Алијин
Хасан Тимуров, нежења
Сулејман Мустафин
Алија Бајрамов
Мустафа Џафиров, нежења
Махмудов Мемија
Муса Јусуфов, нежења
Хаџи калајџија
Хаџи Хасан ћабак
Мустафа Кара Хасанов, нежења
Мехмед Пире-Хасанов, нежења
Мустафа Иса-Бабић
Дервиш Абдулахов

Јусуф, службеник-мујезин
Дервиш Мемишин
Јусуф Кунд-Алијин
Мехмед Мехмедов
Махмут Ибрајимов
Алија Мехмедов
Мустафа Мехмедов
Пехливан [illegible]
Јонуз Абдулахов, нежења
Мухамед Абдулахов
Махмуд Гарибин
Махмуд Тур-Салов
Дурсун Мустафин, нежења

Зулфикар Џафиров, мујезин
Али Челебија Рамаданов
Хусеин Чејванов
Сулејман Мустафин
Ахмед Махмудов
Хамид Мустафин
Реџеп Хајдаров, нежења
Ибрахим Петеков
Ахмед Мустафин, нежења
Бајрам Јусуфов
Мухарем Помаков
Муслија Абдић
Сулејман Ибрахимов, нежења

Мустафа Незиров, мујезин
Зулфикар Тур-Алијин
Мемија Ферхадов
Мехмед Махмудов
Алија Велијин
Ибрахим Абдула
Дервиш Мехмедов
Алија Абдулахов
Хасан Бејтулахов, нежења
Кара Хасан Абдулахов
Омер Мухаремов
Ахмед касап
Мустафа Тур-Алијин, нежења

Куће:	имама	мујезина	ожењених људи	нежења
	2	2	39	12

МАХАЛА МЕСЏИДА ХАЏИ - ФЕРХАДОВА

Мехмед, службеник-имам
Реџеп Мехмедов, ћурчија
Увејс Мемишин
Алија Селимов
Тур-Алија Исмаилов
Оруч Ахмедага

Шабан, службеник-мујезин
Хусеин Хамзин
Хаџи Ћамил Хасанов
Шућри Хаџиров
Вејсија Ферхадов
Мехмед Абдулахов

Хаџи Мемија Скендеров
Џафер Хасанов
Муса Селимов
Јахја Хасанов
Хусеин Абдулахов
Хасан Абдулахов

Хаџи Ферхад Абдулахов
Реџеп Ибрахимов
Бајрам Хамзин
Махмуд Ахмедов
Маруф Бојаџијев
Балија Пехливанов

Хидир Абдулах	Мустафа Мехмедов	Алија Хасанов	Пехливан Балијин
Абдул-Џелил, кројач	Хасан Бехрамов, неожења	Хусеин Бехрамов, неожења	Алија Абдулахов
Мустафа Перванов	Јусуф Хамзин	Алија Ферхадов	Хусеин Хамзин, неожења
Мустафа Абдулахов	Алија Велијин	Хусеин Абдулахов	Мехмед Дураков
Малкоч чалмаџија			
КУЋА: имам 1	мујезин 1	ожењених људи 15	неожења 4

МАХАЛА МЕСЏИДА СКЕНДЕР-СУБАШЕ, У НОВОМ ПАЗАРУ

Синан, службеник-имам	Ибрахим, службеник-мујезин	Бехрам Касимов	Мустафа Угров табак
Мехмед Абдијин, ковач	Ферхад Абдулахов	Велија Мустафин	Курд Абдулова табак
Пехлван Велијин, војни припадник	Хасан Јусуфов, мутевелија	Јусуф Велијин, халваџија	Мехмед Касимов
Мустафа Ибрахимов, војни припадник	Шахингир Ферхадов, војни припадник	Хасан Несухов кројач	Ахмед Алијин ковач
Турхан, војни припадник	Мехмед, војни припадник	Мехмед Јакубов	Исхак мујезин
Ибрахим Мехмедов			
КУЋА: имам 1	мујезин 1	ожењених људи 20	неожења 2

МАХАЛА АК-ИЛИЈАСА

Хасан, службеник-имам	Мустафа, службеник-мујезин	Коркуд Мустафин	Оруч Мусеинов,
Неџад-Бали Абдулахов	Пири Јусуф Абдулахов	Велија Несухов	Шабан Мустафин
Гамзија Махмудов	Шахсуван Ибрахимов	Ахмед Мустафин	Малкоч Парвејин
Арслан..., неожења	Алија Синанов,	Хасан субаша Абдулахов	Мехмед Хоџаметовијин
Арслан	Насир-Ферхад Бахадијатов		
Кућа: имам 1	мујезин 1	ожењених људи 15	неожења 1

МАХАЛА МЕСЏИДА МУКДЕМ АХМЕДА, У НОВОМ ПАЗАРУ

Хасан, службеник-имам	Хусеин Мустафин, мујезин	Мухарем Мустафин, мујезин	Мухарем Ферхадов

Бекјар Иса-Бегов	Ферхад Абдулахов	Алија Абдулахов, кројач	Мехмед Иса-Бегов
Рамазан Софтеров	Гејван Абдулахов	Хасан Абдулахов	
Куће:	имам 1	мујезин 1	ожењених људи 8

МАХАЛА МЕСЏИДА ХАСАН - БЕГОВА, У НОВОМ ПАЗАРУ

Мустафа, службеник - имам	Мехмед, службеник-мујезин	Мустафа Абдулахов	Шабан Мустафин
Курд Хусејинов	Осман Велијин	Кадрија Алијин	Хасан Абдулахов
Курд Абдулахов	Арслан Џаферов	Хусрев Османов	Осман Мустафин, неожења
Бехрам Скендеров	Ибрахим Курдов, неожења		
Куће: 1 имам	мујезин 1	ожењених људи 14	неожења 2

МАХАЛА МЕСЏИДА ХАЈРУДИНОВА, ДРУГАЧИЈЕ ЗВАНА БАЈРАМЛУ

Имам (није записано име и презиме)	Шабан мујезин	Ђиневан табак	Алија кројач
Н. Алија, кројач	Махмуд кјатиб	Шабан кројач	Хусеин Абдулахов
Кара Хусеин, кројач	Хајдар кројач	Хаџи Ибрахим Хараманлија,	Арслан
Илијас обућар	Шабан табак	Мехмед- терзија,	Алија кројач
Бедија, пијаде кремар	Халил Рамазанов	Ахмед Пашајин	Мустафа Абдулахов
Ибрахим кројач	Хусамедин Мехмедов	Порија табак	Гушнигу табак
Ајдин табак	Сулејман Дурханов	Софер Абдулахов	Мустафа Алиханин
Алија неожења	Бахтијар-табак неожења	Мехмед Илијасов неожења	
Куће: имам 1	мујезин 1	ожењених људи 27	неожења 3

МАХАЛА МЕСЏИДА АЛИЈЕ ВОЈВОДЕ ИЗДВОЈЕНА ИЗ ХАЈРУДИНОВЕ МАХАЛЕ

Осман, службеник - имам	Ибрахим Хусеинов, мујезин	Хусеин, прикупљач Исана	војске Софер
Тимур Џаферов	Исхак Шабанов	Несих нејасно	Хасан табак

Велија, припадник војске	Бурак Балијин	Ибрахим Дабудов	Ахмед Османов
Хидир Мехмедов	Алија Абдулахов	Јахја ћабак	Бехрам Мехмедов неожења
Хасан Мехмедов, неожења	Бехрам Балијин	Рамазан Велијин	Софи Јусуфов, неожења
Мурад Абдулаха, неожења			
КУЋА: имам 1	мујезин 1	ожењени људи 19	неожења [illegible]

МАХАЛА ЏАМИЈЕ КУРД ЧЕЛЕБИЈЕ У НОВОМ ПАЗАРУ

Омер, службеник-хатиб и имам	Хурем, службеник-мујезин	Исхак Абдулов	Мустафа Шаховелов
Велихан Ферхадов	Илијас Мустафа	Мустафа кројач	Бајазид Абдулахов
Мемија хаџи	Рамазан Шерифов	Илијас Шерифов	Алија Гарип (новодошли пређе)
Зулфикар Тешуба	Велија Абдулахов	Ферхад Абдулахов	Илијас Цифетов
Мурад, из пратње Хадра	Лутфи		
Кућа:	имам и хатиб 1	мујезин 1	ожењени људи 19

МАХАЛА ПАРНИЦЕ У НОВОМ ПАЗАРУ

Баштина Ђуре, у посједу Радоја Радошинова, сада у Алије и Мехмеда-синова Спахиће.

Баштина Петкова, у посједу Курта Ђуробегова, сада у горе споменутих.

Баштина Вујина, у посједу Алије и Хасана, сада у Алије и Мехмеда — њихових синова.

Баштина Раткова у Радовића, сада у Алије и Мехмеда, синова Спахиће.

Баштина Ђурица Радовина

Баштина Радака Радивојева

Баштина Радованова, у посједу удове Савине.

Петар Радојчин

Баштина Радосава Радојевић, у посједу житеља махале.

Радоје Докић

Стојан Докић

Баштина Богосављева, у посједу Алије и Хасана, сада у Алије и Мехмеда, синова Спахиће.

Баштина попа Ратка и Матије Стојшинова, сада у Хаџи Реџеп-спахије.

Баштина Бранисава, Радосава и Радојица, у посједу Мустафе и Хамзе.

— — — — — Вујаке, — — — — —
по баштини Зоника, — — — — —

Баштина Томаша Димитријева

Милачко Вукашин, на баштини…

Добросав Милорадов, на очевој баштини.

Матија Докић

Баштина Вукашина Вукова, у посједу махаљана.

Петар Петков

Милован Докић

Баштина Димитрија Радованова, у посједу Хидира Балијина, сада у сина му Мехмеда Челебије.

Баштина Добрила Радојева у Хидира Балијина, па у сина му Мехмеда Челебије.

Муслимана са баштинама 10;

Баштина Гвоздена Петрова, у Хидира Балијина, сада у сина му Мехмеда Челебије.

Баштина Вукоје, у посједу Радивоја, сада у Недељка.

Кршћана 18.

МАХАЛА ДРЕНОВЦИ У НОВОМ ПАЗАРУ

Баштина Ђуре, у посједу Радоја, па у Абдул-Џелила Хусеинова.

Баштина Радојице Вукашинова, у посједу Дрошине, сада у Абдул-Џелила Хусеинова.

Баштина Божића Алекса, у посједу Абдул-Џелила Хусеинова.

Баштина Ђоше Матеје, у посједу Мехмеда, у посједу Расул-ефендије кадије, сада у Ибрахим-аге, сина Кадри Петрије.

Петар Димитрија	Никола Димитрија	Божића Докић	Докић
Мијо Михајлова	Петар Докић	Добривој Илијин	Вуко Милошевић
Филип Докић	Вукашин Докић	Драшко Докић	Мијо Докић
Ратко Докић	Милошин Докић	Којадин Докић	Миладин Докић
Никола Михаилов	Радоје Докић	Јован Ђурђевић	Стојан Јовашев
Милош Докић	Никола Матков	Ђуро Милошевић	Радосав Михаилов
Јован Стјепанов	Ђуро Докић	Лука Јанков	Стеван Вукин
Павле Докић	Вук [illegible]	Радоје поп, станује 20 година	Вук, заробљеник 20 година
Рајак Докић, заробљеник 10	Симон Симонов, заробљеник 20	девојка Вук-стојна заробљеница 2	Дамјан Карин

Муслимана са баштинама 4.

Кршћана 28.

МАХАЛА ВУКОВАЦ, У НОВОМ ПАЗАРУ

Баштина Тодора Вуковић, у Тодора Лековића, сада у Вукашина Николина.

Земља Јасика и оранице — — — у самом Новом Пазару, у посједу Хусрева челебије и — — —, па у госпође Михане, кћери Мехмеда челебије.

Муслимана са баштинама 2.

Баштина Брајанова, у посједу Којчина, па у Кољиона Вукова.

Земљиште Абдул - Вехаб чауша приход од [illegible] [illegible] и др. 25.

Кршћана са баштинама 2.

МАХАЛА БАРНОВО У НОВОМ ПАЗАРУ

Баштина Курде Каређова, у посједу Алије Рамаданова.

Баштина Стојанова, у посједу Мехмед челебије, сада у Алије Рамаданова.

Баштина Радоја у Хизра, сина Махмуда, сада у Лутфије. Земља 2 парчета, у посједу спахидара Велибега.

Баштина Саве, у посједу Мехмед челебије, сада у Алије Рамаданова.

Баштина Радана у посједу Мехмед челебије, сада у Алије Рамаданова.

Баштина Вукосава, у посједу Мехмед челебије сада, сада у Алије Рамаданова.

Земља звана Бауја, једна парцела оранице - сада је то ливада, у посједу Мами челебије, сина Алачелебије и Хасана, један од дијела Мамичелебије посједује Алија Рамаданов.

Горе наведене баштине се налазе уз сами град, већином су муслимани из других махала, оне преостале ти који их обрађују, дају ушур, тако гласи забиљежба у старом дефтеру, па је тако уведено и у нови дефтер.

На крају овог дефтера, који се односи на Нови Пазар, дата је структура и висина прихода. У саставу градског подручја пописани су власници винограда, површине парцела под њиховом лозом, као и висина пореза за сваког власника појединачно.

У овом дефтеру су, такође, унети подаци о вакуфима, као верским задужбинама. Вакуфи су се налазили у саставу појединих месџида. Структура увакуфљених добара је различита, почев од поља, дућана, каравансараја итд.

Први утисак који се намеће прегледом овог документа односи се на величину Новог Пазара, број његових махала (делова града) као и број породица настањених у граду. Крајем XVI века Нови Пазар је значајно градско насеље и бројао је двадесет и две махале, па је стога био један од најзначајнијих градова у санџаку Босне.

Упоређујући број махала нпр. 1485. године, када их је било у Новом Пазару свега десет,[3] са стањем крајем XVI века, може се уочити динамичан развој града, чему су доприносиле и подстицајуће деловале многе околности а посебно изузетно повољан географски положај, јер су кроз Нови Пазар пролазили значајни путни правци којим се обављала караванска трговина, што је допринело развоју трговине и занатства, као основних облика привређивања становништва насељеног у Новом Пазару.

Тако значајно градско насеље било је одредиште не малог броја породица које су се ту досељавале, како из крајева који гравитирају Новом Пазару и налазе се у његовој релативној близини (Стари Влах, Бреник, Косово), тако и из врло удаљених крајева османског царства (Мореја, Анадолија).[4]

Називи делова града до краја XVI века карактеришу се виђеном појмом градских насеља, да су поједини делови града задржали пређашње називе, тако се и у овом попису помиње махала Пазине која је под тим називом уписана у првом досада познатом попису.

---

[3] ББА, ТДН. 18.
[4] ББА, ТДФ. 157.

Потребно је, такође, поменути да се 1455. године, дакле, пре оснивања Новог Пазара, помиње Парице, као село[5] а по оснивању града једна од махала носила је то име. Раније је речено да се град убрзано развијао, па се стога јављају делови града који најчешће добијају називе према истакнутијим грађанима који подижу своје задужбине: џамије, месџиде, (Богомоље без минарета) итд.

Дофтер пописни са краја XVI века пружа значајне податке о етничком саставу становништва Новог Пазара, као и значајним променама које су се догодиле на том плану, поготову ако се изврши поређења са историјским изворима који су раније настали.

Крајем XVI века у Новом Пазару је настањено у великом проценту муслиманско становништво, док су породице хришћана забележене у врло скромном броју и то у неким деловима града. Пописивач је тако евидентирао да у махали Парице има 18, у махали Дреновци 28, а у махали Вуковац две породице хришћана које поседују баштине.[6] Овај податак говори да се број хришћанског становништва у Новом Пазару смањио, поготову ако га упоредимо са пописом извршеним 1485. године из кога је записано, управо, овај део који се односи на хришћанско становништво. На основу података, сакупљених на лицу места, пописивач је 1485. године забележио следеће махале, где је настањено искључиво хришћанско становништво: махала Парице, махала Врановац, махала Масни Дол, махала Порадово, махала Вуковац, махала Дубровчана - трговаца.[7]

Број хришћанског становништва у Новом Пазару опадао је и поред чињенице да су се у Нови Пазар досељавале породице хришћана. За један број таквих досељеника, пописивач је уместо имена оца, што је уобичајени случај приликом вршења пописа, једноставно унео податак да су они **Дошљаци**. Тако је на пр. у Махали Дреновци, било 16 пописаних житеља (Радко Дошлић, Звездан Дошлић, Филип Дошлић итд.)

Упоређујући податке можемо се закључити да је у Новом Пазару 1485. године било настањено више хришћанских породица него крајем XVI века. Разлог тако великих етничких промена свакако лежи у појачаном процесу исламизације, којом је новопазарска област била захваћена. О исламизацији на овом подручју имамо више података у историјским изворима који потичу из XVI века. Тако су нпр. као становници Новог Пазара пописани: Мустафа, син Марков, Ахмед, син Радоњин, Ејнабег син Радивојев, Хајрудин син Радашинов итд., што говори да су у наведеним случајевима очеви остали у хришћанству, а синови примили ислам. Дода ли се томе податак да је код не малог броја пописаних становника уписано *Абдулах*, као очево име, што је сигурни показатељ да је у тим случајевима исламизација извршена у првом појасу, онда се може оценити степен и интензитет исламизације која је била трајан и систематски процес. Тако су међу становницима Новог Пазара крајем XVI века, између осталих, пописани и следећи становници: Алија *Абдулахов*, Ферхад *Абдулахов*, Јусуф *Абдулахов*, Ибрахим *Абдулахов*, Мустафа *Абдулахов* итд.[8]

Изненађујуће велики број житеља Новог Пазара, уместо хришћанског очевог имена, узимали су име *Абдулах*, јер то на арапском језику

---

[5] Х. Шабановић, Крајиште Иса-бега Исаковића, Збирни катастарски попис из 1455. године, Сарајево, 1964, 43.

[6] БВА, ТД№ 478

[7] Тахрир дефтер, 18.

[8] БВА, ТДН. 157

значи роб божја.[8] Разне повластице које су преласком у ислам добијане, учиниле су да велики број хришћана пређе у ислам у многим нашим крајевима, па и у Новом Пазару, те је процес исламизације тако довео до крупних промена у етничкој структури становништва.

Дефтер са краја XVI века садржи интересантне податке о градској привреди, занимањима и врсти заната, којим су се бавили становници Новог Пазара. Нови Пазар је у ствари био значајан занатски центар. У њему су активно радили табаци (кожари), који су штавили кожу, а с обзиром да је сточарство у новопазарском крају било врло развијено, постојала је јака сировинска база и повољни услови за развој ове занатске делатности.

Колико је кожара било у Новом Пазару, јасно говоре подаци евидентирани у Попису из 1586. године, када је у структури градског становништва посебно забележен Џемат ученика - кожара,[11] што говори о планском развоју ове занатске делатности и благовременом обезбеђивању младих кожара, на које су стари преносили богато искуство штављења коже.

Захваљујући тако развијеном табачком занату, развио се читав низ других заната у којима је кожа основни материјал и без које се ти занати не би могли обављати. Тако је у XVI веку забележено да у Новом Пазару има занатлија као што су на пример: чизмари, обућари, сарачи, (израђивачи коњске опреме), папучари итд.

Крајем XVI века у Новом Пазару, поред ових занатлија, било је кројача, халача, (дрндара памука), крчмара, ласкара, мимара (градитеља објеката), терзија (кројача чоје), ковача, пекара итд.

Структура заступљених заната може се донекле пратити на основу података које садрже дефтери, јер је пописивач у свим случајевима поред личног имена уписаног житеља додао и његово занимање, али је сигурно да је стварни број занатлија остао већи од евидентираних. Сигурно је да досада познати историјски извори дају довољно података за тврдњу да је Нови Пазар у XVI веку, а и дуго после тога, био значајни занатски центар. О томе говоре топоними као на пример: Лукаре, Ковачево итд.

На развој занатства у Новом Пазару имао је утицаја и рудник Глухавица, који је дуго био активан и њему захваљујући обезбеђиван је потребан материјал за одређени број заната (браварн, израђивачи катанаца итд.).

Трговина је била, такође, значајни део градске привреде и развијала се упоредо са динамичним развојем града. На такав њен развој повољно је утицао изузетно добар географски положај Н. Пазара, кроз који су пролазили, ту се завршавали или одатле почињали значајни путни правци. Са развојем града, грађени су објекти без којих се трговачка делатност не би могла успешно развијати. Тако су у Новом Пазару подигнути караван-сараји, где су се на дугом путу могли сместити каравани. Караван - сараји се јављају као вакуфи (задужбине) који су имућнији

---

[8] ББА, ТДН. 157

[9] ББА, ТДН. 478

[10] Х. Калеши: Најстарији вакуфски документи на арапском језику, Приштина, 1974, 269, напомена 35.

[11] ББА, Т.Д.№ 57. Детаљније о занатима у Новом Пазару: Ејуп Мушовић — Стари занати у Н. Пазару, „Мостови" бр. 17, Пасвања 19.

грађани увакуфили (завештали) и који су тим вакуфима доносили значајне приходе, управо, захваљујући развијеној караванској трговини.

Тако се Иса-бег Исхаковић, оснивач Новога Пазара, Синан-бег и Силахдар Ахмед-бег помињу као вакифи (добротвори) који су у саставу свог вакуфа, поред осталог, завештали и караван-сараје.[12]

Поред караван-сараја и ханови, где су путници могли преноћити, такође су били неопходни објекти, које је морао имати сваки значајни центар. И Евлија Челебија, пролазећи кроз Нови Пазар, говори о хановима и каже: „И ханова има много. Истичу се: Френачки хан, Сарајевски хан, Ужички хан Чорбаџијин хан је безистан вароши. У њему се за бесцење добија сва индијска, арапска и персијска роба. Муртезагин хан има кафану. Такав је и њихов Ибрахим-ефендин хан. То су ханови који су мени познати".[13]

У историјским изворима има довољно података који говоре о значајном месту и активној улози Дубровчана, који су се бавили трговином у Новом Пазару и на тај начин допринели да трговина постане значајан фактор градске привреде. Захваљујући повољностима, које су предвиђене уговорима између Дубровника и османског царства, присуство дубровачких трговаца осећало се у свим значајнијим трговачким центрима, па и у Новом Пазару. Већ 1485. године пописивач је у Н. Пазару навео две породице дубровачких трговаца. У документима насталим касније, број дубровачких трговаца са развојем Новог Пазара се повећавао, тако да је у попису извршеном 1528—1530. године пописано 22 куће Дубровчана, где се поред осталих помињу: Лоренц Вучић, Стјепан Живков, Томко Петров, Доминко Мартинов итд. На крају овога пописа дубровачких породица стоји следећа напомена пописивача: „Горе споменути неверници који су се настанили и оженили плаћају харач и испенџу. Они који су дошли само ради трговине, а нису се стално настанили и оженили, не плаћају ништа. Тако пише **кануни шериф** кога они имају".[14] Нема сумње, дакле, да су дубровачки трговци, захваљујући капиталу којим су располагали, као и искуству, допринели да се трговина у Н. Пазару развије.

Поред Дубровчана, трговином се бавило и домаће становништво, како хришћанско тако и муслиманско. Почетком XVI века у Новом Пазару је постојао посебан џемат (мала улица), где су били настањени искључиво хришћани-трговци платном, за које се каже да су дошли са стране. То очигледно нису Дубровчани, јер је у истом документу унесен посебно џемат Дубровчана-трговаца.

Попис настао крајем XVI века не садржи посебно издвојене податке да су дубровачки трговци били настањени у Новом Пазару, али нема никакве сумње да су они у значајном броју били присутни и да је добар део крупне трговине обављан, пре свега, преко њих, јер историјски извори како из XVI тако и из XVII века помињу Дубровчане у Н. Пазару. Разлог због чега пописивач није посебно унео податке о Ду-

---

[12] Н. Шуњевић, Вакуфи у Новом Пазару у XVI веку, Новопазарски зборник, 3, 1979.

[13] Евлија Челебија, Путопис. Одломци о Југ. земљама, Превод Увод у коментар написао Х. Шабановић, 1967, 264.

[14] ББА, ТД, № 157.

бровчанина, као становницима Новог Пазара, могао би се односити на раније поменуту напомену пописивача, да Дубровчани који су дошли само ради трговине нису обавезни да плаћају порезе, јер су обавезе Дубровника према османском царству регулисане посебним уговором.

За неколико становника Новога Пазара се у попису, насталог крајем XVI века, каже да су трговци, што упућује на закључак да су се трговином у Новом Пазару бавили Дубровчани, као и домаће хришћанско и муслиманско становништво. Комплетнију слику о интензитету трговине која се обављала преко Новог Пазара дају документа која се данас чувају у Дубровачком архиву, што треба и заслужује да буде предмет посебног рада.

Дефтер о коме је у овом раду реч, садржи податке о верским службеницима, који су службу обављали у месџидима и џамијама у Н. Пазару. У неким случајевима издвојено су вршили верску службу имам (муслимански свештеник), мујезин (џамијски службеник који позива на молитву), хатиб (имам који држи проповед у џамијама петком и бајрамима), док у неким случајевима на пример: верски службеник Омер, који је становао у Махали џамије Курд Челебије, обједињено је вршио службу хатиба и имама.[63]

Од значаја су, такође, подаци из овога дефтера који се односе на баштине, јер могу послужити као веродостојан историјски извор у проучавању система баштине. Занимљиви су подаци који говоре о томе ко су ранији поседници баштине и како су баштине добијале нове поседнике. Кад су у питању баштине на градском подручју Новога Пазара, а оне се помињу у махалама Паревице, Дреновци и Вуковац, карактеристична је појава да се као поседници баштина јавља муслиманско становништво, иако су те исте баштине раније биле у поседу хришћана. Такав је на пример био случај са баштином коју је поседовао Радоња, баштином Радојице Вукашиновог, коју је прво поседовао Драгиша; Баштином Божића Алексе, а потом се као поседник све три баштине јавља *Абдул-Џелил*, Хусеинов. Као нови поседници три баштине јављају се и Алија и Мустафа, синови Сланине.[64]

Имајући у виду како су се добијале баштине и какве су обавезе према држави имали поседници баштина, наведени подаци говоре да је хришћанско становништво било у подређеном положају.

Дефтер настао крајем XVI века садржи податке и о становницима Новог Пазара који су били везани за војну службу. Тако је за један број пописаних житеља, поред личног имена, назначено да су јаничари, војни припадници итд.

Попис нахије Рас, у чијем саставу је пописан и Нови Пазар,[65] јер је био њен саставни део, садржи податке од значаја за историју новопазарског краја. Како овај историјски извор није објављен, потребна је дубља и свестранија анализа података које он садржи.

---

[63] ББА, ТД, № -

[64] Исто.

[65] Подаци из овог пописа наведени су према преводу *Абдулаха Половине*, који ми је учинио доступним овај историјски извор на чему му се захваљујем.

Драгица Премовић-Алексић

НЕКОЛИКО СРЕДЊОВЕКОВНИХ ПОВЕЉА И ПИСАМА ПИСАНИХ У СЈЕНИЦИ, ДУГОЈ ПОЉАНИ, ГЛУХАВИЦИ, ТРГОВИШТУ И НОВОМ ПАЗАРУ

Стефан Немања је ступањем на жупански престо 1168. године поставио темеље независној српској држави. Од времена ступања на жупански престо па до своје абдикације, 1197. године, водио је борбу за самосталност српске државе, територијално ширење, као и за сређивање унутрашњих прилика. Није заобилазио ни трговачке односе, па је Рашка, односно Србија, од Немањиног времена на даље, водила живу трговину са Дубровником.

Немања је са својим братом, кнезом Мирославом, потписао у Дубровнику, 27. септембра 1186. године, повељу о трговини. Повеља је писана латинским, али су је браћа потписала српским писмом. Како је већ речено, ова повеља је писана у Дубровнику, док се у каснијим повељама помињу различити градови и насеља. Сам Немања, а касније и његови наследници, није имао своју сталну престоницу у којој би била примана посланства или где би се потписивале повеље. Најчешће помињана српска престоница је Рас, али се помињу још и Дежево, Јелеч, Дуга Пољана и Градац код Сјенице.

Стефана Немању на престолу великог жупана замењује син Стефан, назван Првовенчани, због титуле краља добијене 1219. године, када је и Рашка проглашена краљевином. И он је наставио да одржава добре трговачке везе са Дубровником, па је у ту сврху издао три повеље: повељу о пријатељству и трговини, писану око 1215. године, повељу о трговини, писану између 1219. и 1228. године, кад је писана и трећа повеља о продаји вина и меда. На задњим двема повељама је потписан као краљ.[1]

И његов син, краљ Радослав издао је Дубровчанима повељу о пријатељству и трговини, али када је већ био свргнут са престола од стране брата Владислава. Повеља је писана у Дубровнику и њом краљ Радослав обећава пријатељство и слободну трговину Дубровчанима ако се опет врати на престо. Међутим, као што се зна, он се није вратио на престо, па је исте, или следеће године повељу са Дубровчанима потписао краљ Владислав.[2]

---

[1] Љ. Стојановић, **Старе српске повеље и писма**, Београд — С. Карловци 1929, 3 4.

[2] Исто, 11

Повеља коју је Дубровчанима дао краљ Урош I 1252., не зна се где је писана, али у тој повељи се помиње Сјеница. У средњем веку појам Сјенице је означавао жупу, па се не би са сигурношћу могло тврдити да ли се у повељи мисли на жупу или на насељено место. Повеља којом краљ Урош потврђује ону повељу о трговини и у којој помиње Сјеницу, гласи овако:

„*Ову повељу писах краљевство ми поштованом (љубљеном) и присном кнезу дубровачком Марцелу Георгићу и свој властели и општини градској. Од овог дана, 13. августа па даље дајемо по нашим старим законима, да ваши купци иду по мојој области слободно никоме зло не чинећи. А ако пак хоће да иду у туђу (другу) земљу с робом својом, да иду није забрањено али пре да иду на тргове краљевства ми и дају доходак господски нека иду по земљама продајући. Ако ли неко од њих зажели стати близу или СЈЕНИЦЕ или на где да стане и нему да даје доходак господски. Ко се оглуши о повељу краљевства ми да се казни гневом краљевства ми. Нађе ли се ко од трговаца на тргу а неће да д^{4} уговорени доходак краљевства ми, да им се узме роба како је и пре узимана онима који нису стали на тргу градском. Не поступе ли поштено стаће ће их клетва. Мој властелин који хоће да буде на суду нека им да указ, такав указ ако је могуће и купци да уживају том граду слободно са свим својим правима. Ако ли се ко нађе без указа или у мојој области или у туђој земљи да им се роба одузме. Буду ли поштени буду ли хтели да имају част краљевства ми, како су имали у господина оца ми, и како су обећали и дају ми што су њихова властела обећали брат Андреја са својим братом Соломоном и Тудор Бућачић и Петар жупан Бедакић, да стоје с њима у том обећању, којим сам им се заклео пред вашим кнезом Жан Михаилу и у садашњем уверењу док они почну к нама долазити у православној вери. И ова моја повеља да им буде потврда. Стефан Урош по милости*".[5]

Повеља је писана уставом на пергаменту, без печата је.

После овог помена Сјенице у повељи краља Уроша I, Сјеница се помиње 1323. године, такође као жупа. Те године се помиње место Cerestina in coba de Senica. У Сјеници је спадала и Камичанина, село 15 км југоисточно од данашње Сјенице, »Pochraiax Vuckich de Senice de Camiçina«. Камичаника на сеницахь је село које је краљ Милутин дао Сопоћанима, док је манастир Хиландар имао „село на сеницахь ловачско"[6] Село под овим именом није познато у данашњој општини Сјеница, док би место Церестина, могло да буде данашње село Царичина, југозападно од Сјенице. Мештани су очували предање да је село добило име по томе што је ту цар Урош имао двор. Цар Урош се везује за територију Сјенице и тиме што је издао повељу Дубровчанима на Сеницах, 29. септембра 1361. године:

„*Добронамерно с разумевањем и истинитом царском речи, поставља царство ми на увид свима, како долазише к царству ми на Сеници поштована властела дубровачка с даровима и чашћу Мено Држић и Јакс Менчетић и помолуше царству ми о работама градским и о законима и царинама које су сада настале а пре нису биле у родитеља*

---

[5] Љ. Стојановић, нав. дело, 17

[6] М. Динић, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 38

царства ми. Има намеру и о своему благоизволи и створи милост царство ми целом граду Дубровнику, свој властели дубровачкој, великим и малим и даде им царство ми ову потврду и моју веру царску да властела или трговци дубровачки иду с тргом и са сваком робом слободно по земљи царства ми. И на веру царства ми да иду или на Зету или на Балшиће, или на државу кнеза Војислава. И у земљи царства ми да тргују и дођу слободно у кућу царства ми и у градове и на тргове и по земљи царства ми, а нико да их не омета ни кафелија који било ни властелин царства ми ни који кнез и нико други ни мали ни велики, тако да долазе слободно с тргом у земљу царства ми и да оду за својим добитком (зарадом) без икаквог ометања у Дубровник. И још за ове царине које су сад настале а нису биле у родитеља царства ми, на тим царинама да не плаћају никоме ништа. Ко их омете на тим царинама или им што узме да се назове неверником и да плати хиљаду перпера царству ми. Ову потврду и моју веру даровах властели дубровачкој тако да им је сигурно и од никог не поречено. За царине никому ништа да не плаћају нити да имају те царине које нису биле у деде и у родитеља царства ми и код мојих пре мене. Ову обичну и златопечатну реч царства ми записа и утврди знамењем царским године 1361. месеца септембра 29. дана на Селищах при логору Драгославе. Стефан Урош верни цар српски и грчки".

Повеља је писана на хартији курсивом, с обешеним златним печатом, на коме је с обе стране лик светог Стефана.[5]

Како се види из текста повеља је писана на Селищах у логору Драгославе. Појам овог логора би могао да се доведе у везу са данашњим селом Драгојловићем, које се налази југоисточно од Сјенице на извору реке Вапе. У непосредној близини овог села, северно, а десно од изворишта Вапе, налази се село Градац у коме су, по предању, Немањићи имали летњиковац. У Градцу, у српском гробљу, постоје остаци цркве малих димензија, која је укопана у земљу и највероватније потиче из XVII века. Међутим, можда су постојећи остаци цркве подигнути на темељима неке старије грађевине, што би могло да се установи једино истраживањем. На платоу изнад цркве, односно српског гробља, налазе се остаци утврђења за које се, такође, не може поуздано рећи из ког је периода, јер површинских налаза нема.

Ако се узме у обзир народна традиција, ово утврђење би могло да се доведе у везу са Станком Васојевићем, односно његовим дедом Васојем који је, по предању, имао посед у „Сјеничком пољу код Драгојловића" и ту је подигао град, назван по његовом имену „Васојевица" или „Васојина" код реке Вапе.[6] Локација града по традицији, у потпуности одговара утврђењу у селу Градац на изворишту Вапе, а на граници са селом Драгојловићем.

Кнез Никола Васојевић, конзул Енглеске у Новом Пазару за Санџак и Босну (1836—1838.), у наводима о свом пореклу, забележио је традицију да је Васоје био старији син краља Радослава,[7] па је могуће да због тога мештани Градца и Драгојловића утврђење везују за Немањиће.

---

[5] Љ. Стојановић, нав. дело, 98.

[6] Др Р. В. Вешовић, Племе Васојевићи, Сарајево 1935., 98.

[7] Исто, 98.

Стева Васојевић је, по традицији, косовски војвода коме кнез Лазар шаље књигу „у Сјеницу у село Дубницу, по имену граду Васојевић" да доведе „Сјеничане и Васојевиће и соколе из Старог влаха". Даље се у песми (Лазарица) помиње његово заклињање са Обилић Радом и погибија са Мусић Стеваном у боју код Грачанице.[8]

Село Дубница, које се помиње у песми, налази се око 4 км јужно од Сјенице и у селу постоји локалитет са остацима, по причању мештана, куле Стеве Васојевића. Са овог локалитета је један крстач, који се налази у Ужичком музеју.[9] У близини Дубнице, на Радишића брду, постоје остаци цркве са некрополом, која је у народу позната као црква Стеве Васојевића. На цркви су вршена археолошка ископавања и датована је у XVII, а некропола у XV век.[10] Време подизања цркве и живота Стеве Васојевића се не поклапа, мада би он могао да буде историјска личност, с обзиром да се помиње са Стеваном Мусићем и Радом Облачићем.

Поменути кнез Никола Васојевић, назива Стеву „наречени војводом од Сјенице". Унук Стеве Васојевића — Васо је, кад су Турци почели освајати територију старе Србије, неко време боравио код Херцега Стјепана, а онда се склонио у Црну Гору, где је формирао племе Васојевића, чији би родоначелник био поменути Васоје, син краља Радослава.

Још за време цара Уроша Сјеница је припадала кнезу Војиславу Војиновићу, кога у познатој повељи помиње и сам цар Урош. Касније је област Сјенице дошла под власт Вука Бранковића, који је у свом највећем успону држао Приштину, Вучитрн, Трепчу, Звечан, Пећ, Призрен, Скопље, Сјеницу и Комаране на Лиму. После смрти Вука Бранковића, 1398. године, његову област је султан Бајазит, као награду за лојално држање, уступио Стефану Лазаревићу. Незнатан део земље је остао у поседу Вуковој жени и деци. Око 1404. године Бранковићи су добили натраг своју област. Што се тиче области око Сјенице, не зна се да ли је она враћена Бранковићима. Али ако се податак, да је поп Прибил (1408—1409,) писао своју књигу „Въ мѣсто рекомемь Брьнике бѣлчкои а въ дрьжаве Гюрга и Лазара", односи на Брњицу код Сјенице, онда је и ова област враћена Бранковићима.[11]

Већ крајем XIV века, 1396. године, у Глушавици код Новог Пазара налази се турски кадија, који оданде упућује писма Дубровчанима. Почетком XV века Турци освајају већи део територије Бранковића. 1441. године пада Ново Брдо, а 1444. године постоји турско насеље у Трепчи. У пролеће 1454. године султан Мехмед II је поручио по посланику деспоту Ђурђу:

„Земља којом владаш није твоја, нити је Србија твоја очевина, већ Лазара сина Стефанова; припада дакле мени. Изађи одмах из ње и даћу ти део земље твога оца Вука и град Софију. Ако не, долазим против тебе."[12] Убрзо је освојен већи део територије Бранковића, а већ 1463. године, 7. јула, турски султан Мехмед II Освајач, на Сјеници издаје повељу Дубровчанима са следећом садржином:

---

[8] Исто, 90

[9] Податак Вукмана Булафића, професора у пензији из Новог Пазара

[10] Вукадин Обрадовић, Душица Минић, Црквина на Радишића брду код Сјенице, Рашка баштина 2, 303—309.

[11] М. Динић, нав. дело, 150.

[12] Динић, нав. дело 176.

„Милошћу божјом, ја велики господар и велики амир (емир) султан Мухамед по свим земљама господства, по Румелији, Анадолији, Влашкој, Србији, Албанији, Босни, свим санџацима и кадилуцима, субашама и тимарницима, џебелијама и свим људима, који су под мојом влашћу или који харач дају, заповедам да ко пође примити на себе срџбу и ропство господства ми, нека не учини нико зло и неправду ни неку превару властели дубровачкој и никојим грађанима и трговцима који ће ићи и трговати по земљама господства ми, него да их увек чувају, штите и пријатељски приме као све своје верне и да им се не учини никаква неправда ни у једном месту, но да плате путне царине него где продају да плате 2 аспре од 100 аспри (2%), а што не продају да понесу где им је воља (драго). Ако би им ко год учинио неправду тај да се правда и прими гнев (срџбу) и ропство над собом.
Писано на Сјеницах месеца јула 7 дан 6871. године (1463.)"[59]

Повеља је писана курзивом на хартији.

Султан Мехмед II Освајач је дошао у Сјеницу из Скопља, преко Косова Поља и Митровице, спремајући се за напад на Босну. О плановима турских освајача за напад на Босну и кретању војске, писао је Константин Михаиловић из Островице. Он наводи да је босански краљ Стјепан Томашевић прозрео намеру султана Мехмеда II и послао једно посланство на Порту да моли за петнаестогодишње примирје. Говорећи о том посланству и о намери Турака у вези са Босном, Константин Михаиловић каже: „. . . а ми ћемо кренути за њима (босанским посланицима) и доћи до Сјенице близу Босне. И нико још неће знати куда ће одавде цар кренути."[60]

Колико је султан Мехмед II Освајач боравио у Сјеници, када је писао поменуту повељу, не може се поуздано рећи, али се зна да је већ 1469. године боравио у Новом Пазару.

Једна од српских средњовековних повеља је писана и у Дугој Пољани, у којој је, према предању, краљ Драгутин имао двор.[61] Могуће је да је краљ Драгутин своју повељу о трговини Дубровчанима дао баш у том двору у Дугој Пољани, пред сам крај своје владавине, 1281. године. Међутим, сигурно је да је краљ Милутин већ следеће, 1282. године, одмах након ступања на престо, у Дугој Пољани издао повељу о трговини и суђењу. У повељи се каже:

„Даје се на знање свима, створи (даде) милост краљевство ми граду и кнезу и целој општини града Дубровника и трговцима који иду свуда по земљи краљевства ми. Дођоше Грубеша и Никола поклисари на Стефан дан на Долго Поље (Дугу Пољану) и ову милост им даде господин краљ: да су на закону (да и даље важи закон) што им га је дао светопочивајући господин ми отац у кои год дугу беле да не траже другачије осим судија и да је један Србин а други Дубровчанин. Ако је спор са Сасом, да буде један Сас а други Дубровчанин и пред њима да се споре. Ко ли се огњуши о повељу краљевства ми да прими гнев

---

[59] Љ. Стојановић, нав. дело 240.

[60] Е. Мушовић, **Две повеље султана Мехмеда II освајача писане у Сјеници и Новом Пазару**, Наша прошлост, IV—V Краљево 1971, 34.

[61] Исто, **Етнички процеси и етничка структура становништва Новог Пазара**, Београд 1979, 11.

и казну од краљевства ми и да плати краљевству ми 500 перпера и да се што пре прогласи кривим.

Стефан Урош по милости божјој краљ све српске земље и поморске[15]

Повеља је писана 27. децембра, на пергаменту курсивом, потписана црвеним, а печат је откинут.[16]

Где би могли да буду двори краља Драгутина у Дугој Пољани — за сада се не зна. Међутим, северно од данашње Дуге Пољане налази се гребен Шарски крш, на чијем платоу су видљиви остаци градине. Градина је доста оштећена вађењем камена за потребе Предузећа за путеве из Новог Пазара, а према покретном археолошком материјалу који се налази по површини, припадала би праисторији. Али на градини су установљени и остаци западних бедема, као и западна кула, чије се порекло везује за средњи век. Са градине је и један римски споменик који се сада налази у засеоку Лијева Ријека, северно од Шарског крша, уздан као спомија у једну шталу.

Могуће је да је двор краља Драгутина био унутар овог утврђења на Шарском кршу, а да је и краљ Милутин примио дубровачке поклисаре и издао им повељу у истом двору.

Дуга Пољана се помиње у првом турском попису из 1455. године, као село у вилајету Сјеница, припадајући хасу Иса-бега Исаковића. Тада је имала 10 домова и давала приход од 605 акчи.[17]

У Дугој Пољани се помиње и кула Грчић Милојла, коју су сељаци рушили и камен развлачили. Рушење је спречено 1930. г., али се данас не зна где је била поменута кула.[18]

Како је напред речено, већ крајем XIV века у Глухавици седи кадија. Он добија од Дубровчана 28. марта 1396. године одговор на писмо, којим је тражио да дубровачки трговци пролазе кроз Глухавицу и њему да плаћају царину. Дубровчани су му одговорили:

„Поштованом пријатељу кадији у Глухавици од владајућег дубровачког кнеза и од целе општине поздрав. Писмо које смо примили и разумели да утврђујеш и потврђујеш нашим трговцима веру великог цара и твоју, да иду свуда несметано по царевој земљи плативши законску царину. И како нам твојом љубави обећаваш наше трговце штитити, на томе ти много и милосрдно захваљујемо. А ми што будемо могли да урадимо за ваше поштовање, ради смо. А што пишеш, зато што си у Глухавици да наши трговци иду и свраћају к теби у Глухавицу и ту да плаћају царину, а другим путем да не иду, то је тешка ствар. На то ти, драги пријатељу, одговарамо. Царева земља је дуга и широка и много путева има. По њима трговци опште и траже како се коме боље свиди. Много је тешко трговцима да сви једним путем иду у цареву земљу с тргом (робом) и ако им се тај закон постави (наметне), то морамо видети, јер ће трговци одбити и неће општити по царевој земљи па ће доћи до протеста у царевој комори. Ми трговцима не можемо заповедати ни забранити да не иду куд могу у цареву земљу, где им

---

[16] Љ. Стојановић, нав. дело 34.

[17] H. Šabanović, Krajište Isa-bega Isakovića, zbirni katastarski popis 1455. godine, Sarajevo 1964, 49.

[18] Глас СКА, књига XL, Београд 1931, 247.

се свади и где ће им кориснije бити. Куда год буду ишли по царевој земљи плаћаће царину по закону. Ако буду туда пролазили свраћаће код тебе у Глухавицу и плаћати законску царину. Молимо те разуми наше трговце, штити их и задржи у добрим законима како се надало да ће бити, а они уздајући се биће сви поштени. Молимо те одговори нам да нам се трговци по уставају и бог с вама.
Писа се месеца марта 28 дан у Дубровнику, године рођења господа Исуса Христа хиљаду триста деведесетшесте."[19]

Од времена Стефана Немање, када је држави требало осигурати и водити борбу за самосталност и територијално ширење, јавила се потреба за већом прерадом гвоздене руде и израде оружја. Први рудник гвожђа отворен је на долини Раса, у Глухој Васи — Глухавици, 20 км јужно од данашњег Новог Пазара. Услови за производњу и прераду гвожђа били су јако повољни, па се рударство ту дуго одржало. Руда је копана површински; била је доброг квалитета, па је и топљење било лако, уз чињеницу да је цео крај био под непрегледним шумама које су коришћене за топљење руде.[20]

Средњовековна Глуха Вас, рударско-занатско, а истовремено и трговачко насеље, налазила се на саставцима Смолуће и Ковачке реке, које се низводно називају Себечевском реком, где је данас лоцирано село Црквине. Ово село је и добило име по цркви, односно црквама, којих је пред други светски рат било три.[21] Касније се на месту средњовековног насеља подижу објекти, па се приликом копања темеља наилазило на остатке старих грађевина. Највише је таквих остатака било десно од ушћа Смолуће и Ковачке реке, на месту данашњег задружног дома.

И називи села око Црквина упућују на рударство и прераду гвожђа: Ковачи, Калуђери, Руђе, Палујаци. Руда је вађена на левој страни Ковачке реке, код места званог Руде и у селу Руђе. Остаци некадашњих топионица — троскишта, налазе се уз Ковачку и Смолућку реку. Поред Ковачке реке постоји потес са троскиштима, које мештани зову Вараило.[22]

Када је краљ Милутин подигао манастир Бањску, у њен посед прешла је и Глуха вас коло в'се вьсь „роудари". Манастир је требало да ужива доходке који су раније припадали владару, односно краљу Милутину.[23]

Турци су Глухавици дали ново име — Демирџи базар — Гвоздени трг, док је дубровачки списи помињу под именом: Luchovica, Lukanica, Gluchanica, Cluchanica.[24]

Крајем XV века у Глухавици долази до наглог пораста производње, а 1559/60. године, Глухавица је нахија у кази Нови Пазар у босанском санџаку. По белешкама путописца Павла Контаринија, у Глухавици је вађено гвожђе од кога су у Новом Пазару прављени пајузи и медењаци.[25]

---

[19] Љ. Стојановић, **нав. дело**, други део, 217.

[20] В. Симић, **Старо рударство гвожђа Голије, Трговишта, Чемерна, Рогозне, Глухе Васи и Куршумлије**, Рударски гласник 3, 1975. 71.

[21] Белешке проф. Ђурђа Бошковића са рекогносцирања терена.

[22] Д. Премовић — Алексић, **Резултати рекогносцирања терена на подручју Сјенице, Тутина и Новог Пазара**, Новопазарски зборник 5. 126.

[23] М. Динић, **нав. дело**, 81.

[24] В. Симић, **нав. дело** 72.

[25] С. Ризај, **Рударство Косова и суседних крајева**, Приштина 1968. 191.

Прерада гвоздене руде у Глухавици траје и у XVII веку, али се израда предмета и трговина помера у Нови Пазар.

Забележено је да је последњи копоновички самоков престао да ради за време првог српског устанка, па је могуће да је негде у исто време престала и експлоатација рудника у Глухавици.

Рударство је било развијено и на Рогозни, која се помиње још 1303. године, где су Саси одмах по свом доласку започели делатност и подигли католичку цркву.[26] У каснијој повељи се помињу Сашка река и „Старе руде". Бенедикт Курипешић је 1530. године забележио како је од Новог Пазара прешао Рогозну и спустио се у долину „где се испира злато и копа сребро".[27] Испирано злато су Турци звали „су алтини" — водено злато.

Године 1438. помиње се трговац Шајин Жуњевић из села Под-Јелеча, кога је потказао Турцима Наљко Петричевић да носи велику количину сребра дубровачких трговаца и да „стално има обичај да носи".[28] Ради се највероватније о сребру са Рогозне, које је ношено за ковницу у Трепчи.

По очуваном предању, у Сувој Ћуприји, десетак километара западно од Новог Пазара, било је рударства и прераде руде. Мештани кажу да је руда прерађивана уз Кукавичку реку, а да је довожена њеном долином одозгo из брда. Ово предање не треба занемарити, ако се узме у обзир да је у непосредној близини Старо Село где се налазе остаци старог насеља. Сем тога, ту је и локалитет у селу Пазиште где је, истраживањима цркве из XVII века, откривен старији храм из XIII века који је, опет, подигнут на темељима старије базилике. На локалитету је нађена и једна римска стела.[29] У прилог чињеници да је, можда, руда вађена и прерађивана у Сувој Ћуприји иде и назив села Штитари, које је по предању, добило име по томе што су се у њему израђивали штитови.

Археолошка истраживања, сондирања, као и рекогносцирања терена у општинама Нови Пазар, Сјеница и Тутин, дала су веома интересантне податке кад је у питању рударство и прерада гвоздене руде. Остаци прерађивања гвоздене руде — згура, налажени су на низ локалитета. Приликом сондирања лок. Градац и Островице код Тутина (ископавања у овом броју Зборника), затим приликом истраживања хумке у селу Црвочи, на самој хумци су налажени комади згуре, као и приликом истраживања хумке у селу Мелајама. У непосредној близини хумке у Црвочи, са десне стране пута Сопоћани — Делимеђе, налази се локалитет који мештани називају Ковачнице, на коме се налази растурена већа количина згуре.

Приликом рекогносцирања терена општине Сјеница нађена је згура на локалитету Јусколе у селу Углу, као и на локалитету Црквиште у селу Житинићу. Да ли је руда до ових насеља долазила из Глухавице или можда из Рудна са Голије, за сада се не може рећи, али је значајан податак да су коришћење и прерада гвоздене руде били широко распрострањени.

---

[26] К. Јиречек, **Историја Срба**, кн. II, Београд 1952, 93
[27] М. Динић, **нав. дело**, 81.
[28] Исто, стр. 482
[29] О. Кандић, **Истраживање средњовековног комплекса у селу Пазиште код Новог Пазара**, Новопазарски зборник 1, 158

Значајан трговачки центар средњовековне Србије било је Трговиште, данашње Пазариште или Ескипазар — како су га називали Турци. Трговиште је увек довођено у везу са старим Расом, о чему пише и Јиречек и наводи један запис из 1545. године: „Сија књига Матеја Прибисалића в Трговишчи које за Расе, под крилом светие Тројице, зовом Сопоћани" (28)

Према подацима Дубровачког архива, између 1382. и 1388. године, зна се за неке становнике Трговишта: Андрушка Сладојевића, Радича Марковића и Новака Поповића.[29] Поменути становници су били дубровачки трговци, настањени у Трговишту.

Године 1422., септембра месеца, дубровачки трговац Брајко Богојевић тужи се кнезу дубровачком:

„Племенитој, узвишеној и многопоштованој господи, господину кнезу и судијама владајућег града Дубровника, роб и послушник господства вашег Брајко Богојевић у свему ваш присталица господо племенита, тужим се богу и господству вашем на Радоша Дубојевића и на Радовца Прибчинковића, на Матка Витковића, и на Милоча Скопинковића. Убише ми сина мога Мароја у Трговишту, који је богом жив а од њих мртав. Нападоше на дућан (станум) мој њега убивше и опљачкаше и што је било динара (пара) код њега све су узели а томе су сведоци Мароје Радојевић и Брајко зет Иванков и Видач Радиловић и Богдан Мрешевић. О томе треба да размисли племство господства вашег.

И бог умножи дане и године господства вашег.

Споља: *Племенитој и уваженој и у свему многопоштованој господи и господину кнезу и судијама владајућег града Дубровника".*[30]

Ово писмо упућено кнезу дубровачком, писано је у Трепчи. Могуће је да је поменути Брајко Богојевић имао трговину у Трепчи, док је његов син Марко био у Трговишту.

Када је основан Нови Пазар, 1461. године, у Трговишту је и даље постојала дубровачка колонија, на чијем челу је био Fracus de Gorta.[31] Важност положаја на раскршћу путева, босанског и дубровачког, крајем XV и почетком XVI века, од Трговишта преузима Нови Пазар. Нови Пазар се брзо развија захваљујући, између осталог, и чињеници да је то био војни центар и база за даље турско продирање према северу и Босни.

Већ 1469. године 6. новембра, турски султан Мехмед II Освајач, прима у Новом Пазару (Јенипазару) дубровачке поклисаре који су му донели 5000 дуката харача, за шта им даје потврду:

„Милошћу божјом је велики господар и велики емир султан Мухамед заповедам нека је сваком човеку, малом и великом видно и на знање у свим крајевима царства мог да ми донеше поклисари дубровачки Ивко Булић и Степко Лукаревић законити (законом утврђени) харач царству ми 5000 дуката млетачких и предадоше их на Порти царства ми. Ја им дадох ову потврду и заповест царства ми да им је у рукама и да им касније буде од користи и од сваке помоћи и ко види ову потврду царства ми свако да верује и да је прими као истину. Месеца новембра 6 дан у Јенипазару".

---

[28] К. Јиречек, **Историја Срба I,** 334.

[29] Ј. Ковачевић, **Пазариште, резултати досадашњих археолошких радова,** Новопазарски зборник 1, 9.

[30] Љ. Стојановић, **нав. дело,** други део, 420.

[31] Ј. Ковачевић, **нав. дело,** 9.

Потврда је писана курзивом на хартији, година написана на полеђини на талијанском.[34]

Од краја XV века па на даље, дубровачки трговци се углавном помињу у Новом Пазару, али их, вероватно, има и у Трговишту које је постојало до средине XVII века. До Новог Пазара долази и босански и дубровачки пут а одатле се даље протежу на исток. На њему град постаје важна станица за трговачке караване. Још 1475. године помиње се као важнија станица на путу Дубровник — Софија. Од 20. октобра поменуте године сачувана је путна белешка неког трговца:

„Потроших на свиту (кратку) од Дубровника до Хоче (Фоче) 308 аспри и још од Хоче до Пљевља 104 аспре, од Пљевља до Пријепоља 40 аспри, од Пријепоља до Пазара 80 аспри, од Пазара до Софије 140 аспри и од Софије до Радомира и Пета 48 аспри. Опрема за мене и коње 153 аспре, дадох за фустан и потковице за коње 170 аспри, дадох за кола 135 аспре. За царину од претње 2% — 180 аспри.

Да се зна да продадох 20 комада малих (?) 11326 аспре и још велики комад 790 аспри и сапуна 33 аспре".[35]

Почетком XVI века, 22. августа 1514. године, из Новог Пазара пише Винценцо Бокшичаревић туторима Илије Николе Радикова о његовој заоставштини. Поменути Илија је био дубровачки трговац у Новом Пазару, где је и умро. У његовој заоставштини је нађено: чизме, покривачи, долама, кошуља, карцуна, убруса, један зобун, бисаге, шкатула, два позлаћена штала, као и 3840 аспри готовине. Од готовог новца дато је за укоп, кадији за подизање ствари и писање потврде, за царину и Марку берберину за лечење Стјепана (можда слуге Илијиног). Дате су и по две аспре на дан поменутом Марку да и даље пази на Стјепана док не оздрави или не умре. О свему овоме Илијине туторе обавештава В. Бокшичаревић, а ствари упаковане у бале и писма нађена у заоставштини, шаље по прокуратору Цвјетку Бањанину.[36]

Према турском попису из 1489. године, у Новом Пазару су само 2 куће дубровачких трговаца, а већ 1542. године, пописивач је забележио 56 кућа.[37] Сви дубровачки трговци морали су да слушају своју владу и да извршавају њене заповести. Трговци—колонисти су морали да избегавају туђе судове при решавању својих спорова. Спорове између дубровачких трговаца решавали су посланици када су, идући за Цариград, пролазили кроз поједине градове. Посланици су трговцима по градовима читали и наредбе дубровачке владе, а у Дубровник су слали списак трговаца у појединим градовима. Тако је 17. јануара 1558. године у Новом Пазару било 12 дубровачких трговаца: Томо Вевалов, Лујо Бињато, Стјепан Сулиновић, Мартин Николић, Вице Радов, Влахуша Ивановић, Иван Расољевић, Иван Велимировић, Антун Бокшичаревић, Иван Бартоловић, Стјепан Михајловић и Вице Кристола.[38] У XVII веку било их је сигурно знатно више, јер је забележено да је тада сва трговина у Новом Пазару у рукама Дубровчана.

---

[34] Љ. Стојановић, **нав. дело,** други део, 386.

[35] Исто, 412.

[36] Љ. Стојановић, **нав. дело** 455.

[37] О. Зиројевић, **Нови Пазар у турским изворима до краја XVI века,** Новопазарски зборник I, 113.

[38] J. Тадић, **Дубровчани по јужној Србији,** ГСНД, Скопље 1930, 208.

Прве вести о дубровачкој караванској трговини везане су за средњовековно Брсково, где су трговци доносили робу на трг. Одатле је роба разношена по другим местима и крајевима. Опадањем Брскова, граница до које су директно долазили поносници (носачи — преносиоци робе) премештена је у долину Лима, у Пријепоље. Одатле се роба преносила за Сјеницу, Рас — Трговиште, касније за Нови Пазар и даље на исток.

Познат је само један уговор где се као крајњи циљ каравана помиње Трговиште. Трговац Мића Хлапчић, Дробњак, преноси три и по товара тканине и друге робе на свој ризик и срећу, ако савлада долину Лима, све до трга Трговиште. За Сјеницу, међутим, постоје два уговора. Један се односи на 4. мај 1434. године, а други је од 26. јула 1435. године. По овом другом уговору, Radman Petchovich и Vlachus Drobgnach треба да пренесу на два коња тканину и другу робу, de Ragusio usque in Sciniza (од Рагузе све до Сјенице).[39]

Како се види из поменутих уговора, трговци су у Србију, углавном, доносили тканине, а затим галантеријску робу: накит, оружје, посуђе, сапун, мирисе. Увозило се и вино, а међу осталим, ако не и најважнији артикл који су се увозили спада со. Со је веома често тема средњовековних преписки, како међу трговцима, тако и између владара и трговаца. Што се тиче извоза, главни артикли из средњовековне Србије били су: сир, кожа, вуна, восак, мед, дрвена грађа, стока и непрерађени метали.

Тргујући по Србији и другим крајевима Балканског полуострва, дубровачки трговци су почели временом да се насељавају по градовима и оснивају своје колоније. Како је већ напред речено, таквих колонија је било у Трговишту, Новом Пазару, Трепчи и другде.

Када је Србија пала под турску власт, дубровачки колонисти су од турских султана добили дозволу, да у свим местима где их има, могу слободно да исповедају своју веру, подижу католичке цркве и имају своје свештенике. У Новом Пазару је била подигнута црква свете Госпође, у којој је, 1600. године, капелан био Фра Петар Драгишић. Исти капелан се налазио у Новом Пазару и 1623. године, док је 1631. године капелан био поп Никола Црни.[40]

Где се налазила црква свете Госпође, данас се не зна, али у народу је очувано предање да су Алтун-алем и Лејлек џамија, као и порушена Иса-бегова џамија, подигнуте на темељима цркава. Међутим, ниједна од тих цркава, ако претпоставимо да су и постојале, не би могла да буде црква св. Госпође, јер у време када се помиње ова богомоља, све три џамије су већ биле подигнуте.

У данашњој Херцеговачкој улици, око броја 80, налази се порушен и затрпан објекат. Вероватно да се ту некада налазила црква, очувано је до данас, па се можда сме претпоставити да би ту могла да буде црква св. Госпође, коју су подигли дубровачки трговци у Новом Пазару.

---

[39] М. Динић, нав. дело 307.

[40] Ј. Тадић, нав. дело 202.

Др Војислав Јовановић

ИСТРАЖИВАЊЕ СРЕДЊЕВЕКОВНИХ НЕКРОПОЛА НА ТРГОВИШТУ — ПАЗАРИШТУ 1981. И 1982. ГОДИНЕ

Извештај садржи главне резултате археолошких истраживања некрополе формиране поред цркве са припратом на левој обали Рашке, изнад пута Нови Пазар — Сопоћани, и оближње некрополе смештене на локалитету Црквина, изнад Трговишта, поред пута који води према каменолому *Мали крај*.

Истраживања велике некрополе поред цркве са припратом трају већ низ година, а после прошлогодишњих и овогодишњих радова извесно је да се приводе крају.[1] У току две последње кампање истражено је још 47 гробова (21 гроб 1981. године, и 26 гробова 1982. године), тако да је на овом локалитету до сада откривен укупно 361. гроб. Последња истраживања пружила су нове податке о границама простирања некрополе, затим нове гробне прилоге и други археолошки материјал, чиме слика о овом налазишту постаје потпунија и конкретнија. Поједини налази и неке појаве могу се већ сада хронолошки определити и разјаснити, док је за друге потребан шири истраживачки напор и консултовање обимније стручне литературе.

У погледу распрострањености некрополе, раније уочено проређивање гробова на западном делу локалитета потврђено је у току прошлогодишње кампање, 1981. године. Приликом овогодишњих радова на истом сектору откривено је неколико усамљених гробова, а земљиште западно од њих показало се стерилно, што значи да је тај део гробља до краја истражен. Нешто блажа падина на овом делу терена пружала је повољније услове за ширење некрополе па је ту и дошло до најгушћег сахрањивања. Напротив, стрмо и стеновито земљиште није дозвољавало ширење гробља источно од цркве, тако да су два последња гроба на том сектору, истражена ове године, означила и крајње тачке сахрањивања у поменутом правцу. Изразито стрма падина, која се од цркве пружа према југу, ка путу и реци, онемогућила је ширење некрополе у том правцу. Ту је могао бити укопан мањи број гробова на веома уском простору поред самог јужног зида цркве, али су ови уништени приликом копања канала за новопазарски водовод 1956. године, када је разорен и готово цео јужни зид цркве. Северно од цркве, на ширем простору истражен је велики број гробова при чему је њихова густина била већа у близини цркве, а мања идући даље уз падину Осоја. На овом сектору, међутим,

није се дошло до краја некрополе. Стрмо земљиште под наслагама сипара, делом стеновито и обрасло шумом, у великој мери отежавало је радове.

У погледу начина сахрањивања и погребних обичаја, нови подаци готово у потпуности одговарају појавама које су запажене током ранијих ископавања, а о којима је било речи у претходним извештајима. Изузетак је само гроб бр. 358, у којем је одрасла индивидуа била сахрањена у лежећем положају, на трбуху. Лобања, лицем окренута ка земљи била је смрскана, а лева потколеница подигнута и нагнута на леву страну. Костур је оријентисан у правцу исток—запад, са главом на истоку, а ногама на западу. Овакав положај и оријентација једног скелета веома су ретке појаве у средњовековним некрополама. На кажипрсту леве руке, која је лежала испод скелета, што је такође необично, нађена су два прстена. Свакако је од важности и околност да је гроб бр. 358 био усамљен, просторно сасвим издвојен од осталих гробова на западној периферији некрополе, и последњи гроб који је истражен на том делу локалитета, а уједно и најудаљенији од крсне грађевине. У стручној литератури влада мишљење да су на овакав начин сахрањивани велики грешници. Као потенцијални вампири они су имали врло урокљиве очи, па је било неопходно да лице таквог покојника буде окренуто наниже, ка земљи, како његове очи не би могле да напусте гроб и нанесу штету живима.[2]

Од 47 истражених гробова, 16 су имали културне прилоге. Далеко најбројнија су дугмад, која су заступљена са 26 примерака у 13 гробова. Нађена су и три прстена, један крст и један привесак.

Дугмета су претежно мала, купастог облика, са петљом и израђена су највећим делом од бронзе, изузетно од олова, и нису украшена. Ова врста предмета, првенствено утилитарног карактера, добро је позната са ранијих ископавања некропола. Дугмад нису била заступљена у истом броју у гробовима. Најчешће је нађено само једно дугме (у 8 случајева) затим два дугмета (у 2 случаја), три (у једном случају), и пет (у једном случају).

Најзначајнији културни прилози припадају гробу бр. 326 у којем је откривен поремећен костур детета (инфанс I). У близини лобање, поред крупног оловног дугмета, лежао је мали напрсни крст (енколпион), ливен од олова. Премда је заједно са петљом дуг свега 5 цм, а широк 3,2 цм, он привлачи пажњу због свог естетског обликовања, а особито због сачуваних натписа. То је једини културни предмет ове врсте нађен у некрополи. Сваки спољни угао кракова крста украшен је са по једном куглицом (три су отпале), ливеном у истом калупу са осталим деловима крста. Дуж ивица кракова пружа се оивична рељефна трака. На лицу и наличју крста, у средини је израђен по један мали рељефни крст. На обе стране крста, у пољима сва четири крака, словима грчког алфабета и уобичајеним сиглама, рељефно су изведени натписи. На лицу крста су скраћенице добро познате хришћанске формуле: ISUS HRISTOS NIKA, а на наличју скраћенице имена четворице јеванђелиста: Матеја (MATHEOS), Марка (MARKOS), Луке (LUKAS), и Јована (IOANNIS). На основу епиграфских одлика, овај интересантан споменик примењене уметности може се приближно датовати у XV или XVI век.

У раније поменутом гробу бр. 358, у којем је одрасла индивидуа била сахрањена на трбуху, и оријентисана у правцу исток — запад, нађе-

на су два прстена. Један примерак је обична гвоздена, округла карика слободних крајева, без украса. Други прстен, израђен од бакра, има издигнуту овалну плочасту главу на којој је урезаним линијама формиран орнамент, који много подсећа на поједностављени хералдички мотив двоструког крина.

У дечјем гробу бр. 331, нађен је бронзани прстен у облику округле карике, без украса.

Источно од цркве, у гробу бр. 358, откривен је привезак лунуластог облика, са издуженом петљом, ливен од бронзе. Лице му је украшено рељефно обликованим таласним мотивом, док наличје није обрађено. Привезак је, по свој прилици, ношен као амулет. У расположивом археолошком материјалу нисмо му могли наћи аналогије, те би и он припао групи веома ретких, за сада јединствених уникатних предмета откривених у некрополи.

Радило се и на даљем откопавању њеног зида у западном делу некрополе, који је откривен 1980. године. Показало се да је реч о подзиду, чија је функција највероватније била да спречи обрушавање сипара са стрме падине на простор испред подзида, која је могло бити коришћен као комуникација за прилаз гробљу и цркви са западне стране. Овогодишњим истраживањем на том простору био је обухваћен и део канала за воду, где се копало због могућности откривања археолошког материјала у земљи, којом је канал био затрпан 1956. године. Том приликом нађен је прстен ливен од бронзе и украшен плочастом, срцоликом главом, на којој је урезан линеаран орнамент. И по облику и по начину израде, веома сличан му је бронзани прстен из гроба бр. 640 некрополе цркве св. Николе код Куршумлије, који је датован у XVI век.[3] Захваљујући њему, и прстен са Трговишта може се определити у приближно исто време.

У северозападном делу локалитета, на релативној дубини од 1,40 м, откривена је кадионица са издуженом дршком, израђена од ливеног бакра. Кадионици недостаје постоље, а уколико је имала поклопац, он није био причвршћен за реципијент. На горњој страни дршке сачувала се пунца чије ће разрешење свакако допринети прецизнијем типолошком класификовању и датовању овог ретког налаза.

Године 1982. започето је истраживање некрополе на локалитету Црквине, изнад Трговишта, поред пре окуке пута који са Трговишта води за каменолом Мали крш. Некропола се пружа поред једне мале црквене за каменолом Мали крш. Некропола се пружа поред једне мале црквене грађевине, на пошумљеној, делом благо заталасаној заравни. Црква је делимично откопана 1980. године. Тада су у њој истражена два гроба која су највероватније припадала члановима ктиторске породице. Подизање цркве датовано је у другу половину XIV века.[4] Некропола је једним делом уништена 1970. године, приликом изградње пута за каменолом. Од преосталих гробова, многи су означени претежно грубо клесаним плочама и усправно усађеним блоковима пешчара.

Овогодишњим сасвим кратким радовима требало је утврдити основни карактер некрополе. Истражена су само три гроба, плитко укопана у профилу с десне стране пута, на југоисточном делу локалитета. Показало се да они по начину сахрањивања и оријентацији у потпуности одго-

поређу великој већини гробова сусреће неправилне о којој је било речи. Једини прилози — два мала бронзана дугмета кугластог облика са петљом, нађена су у дечјем гробу бр. 3.

Напомене

1 О резултатима ранијих истраживања в. Археолошки преглед, св. 22 (1980), Београд 1981, 131—134, и св. 20 (1978), 121—122, где су изнесени сви претходни резултати. Такође в. Новопазарски зборник, св. 3 (1979), 121—124, и св. 4 (1980), 154—155.

2 Ј. Ковачевић, Аварски каганат, Београд 1977, 202—203.

3 Г. Марјановић — Вујовић и Г. Тошић, Накит на тлу Србије из средњовековних некропола од IX — XV века, Каталог изложбе, Београд 1982, стр. 75, бр. 485.

4 З. Симић, Црквина на Трговишту, локалитет Табачина, Новопазарски зборник 4, Нови Пазар 1980, 159—162.

Душица Минић — Петар Поп-Лазић

ТРГОВИШТЕ — СРЕДЊОВЕКОВНО НАСЕЉЕ

На простору средњовековног насеља Трговиште у току 1982. године је настављено са систематским истраживањем раније започетих површина. Радови су се одвијали са леве стране савременог пута Нови Пазар — Сопоћани, непосредно уз обалу реке Рашке, и са десне стране пута, према падини брда Осова.[1]

На првој локацији, између пута и обале реке, истражена је средње велика површина, где су откривене две зграде означене као објекти 30 и 31. Објекат 30 је откривен само у основи, док је објекат 31 истражен у целости и припремљен за конзервацију. Објекти се надовезују један на други и чине једну целину, без обзира што је објекат 31 старији, а објекат 30 накнадно призидан.

Сл. 1. Трговиште — објекти 30 и 31

]

Објекат 30 је правоугаона грађевина оријентисана у правцу север — југ са широким улазом на северној страни, окренутој према централном делу насеља. На супротном, јужном зиду, налази се још један пролаз, знатно ужи, којим се излази на саму обалу Рашке. Због непосредне близине реке, није могло да се утврди да ли је зграда имала на јужној страни још једну просторију са којом је била повезана, или су врата на јужном зиду служила као непосредна веза са обалом реке. Зграда је прислоњена уз објекат 31 и користи га као свој четврти, подужни зид. Изграђена је од ломљеног и притесаног камена, везаног кречним малтером. Лице зидова је фино изведено, са широко дерсованим спојницама. Иако није сачувана у целости, види се да зграда има све елементе осталих зграда млађег хоризонта становања у насељу. Оба улаза, и јужни и северни, имају са стране зидове који формирају кратак прилазни вестибил. Унутрашњост грађевине није откривена, па из ње нема ни покретног археолошког материјала.

Објекат 31 је такође правоугаона грађевина, изграђена од ломљеног и притесаног камена везаног малтером. Оријентисан је као и претходни објекат, у правцу север — југ, са изузетно широким улазом на северној страни. Састоји се од две просторије, северне и јужне, које су спојене уским пролазом у преградном зиду. Јужна просторија је великим делом уништена, а пружала се до саме обале реке. Сада се њени остаци налазе једним делом у води, јер је ток Рашке временом променио корито и знатно се приближио грађевини. Због такве ситуације облик и величина јужне просторије не могу да се сагледају. Северна просторија је, међутим, откривена у потпуности, све до нивоа пода. Она је веома пространа, са унутрашњим димензијама 11,15 x 7,20 м. Због изузетне дужине била је подељена на два неједнака дела, једним попречно постављеним дрвеним зидом, који се очувао само у виду удубљења у поду. У подужној оси ове просторије на поду се налазе три камене четвороугаоне плоче које су служиле као базе за дрвене стубове. Овај низ вертикално постављених стубова носио је таваницу, односно кровну конструкцију зграде. Слична решења су имале и друге зграде на Трговишту, као на пр. објекти 8, 10 и 21, код којих су се такође очувале камене базе за дрвене стубове по средини великих, централних просторија.

Унутрашњост зидова грађевине разуђена је низом четвороугаоних ниша [illegible] [illegible]. У источном зиду северне просторије у углу нише [illegible] овећи керамички лонац, узидан тако да му се отвор налазио на површини зида. Ово је други случај да се керамички лонац овако узида и служи као нека врста скровишта. На сличан начин је узидан лонац и у објекту 21, и то такође у источни зид.

Под у просторији је од веома чврстог набоја земље преко кога је фини премаз глине са полираном горњом површином. Местимично је очуван још један, млађи премаз, који означава преправку старијег, оштећеног пода. Под је по целој површини прекривен пепелом, покривен слојем изгорелих дасака од таванице. Трагове горења носи и слој земље под подом, па је очигледно да је цела зграда страдала у једном сразмерно великом пожару. У централном делу просторије, у слоју над подом, нађена је већа количина угљенисаног зрневља житарица, док је у источном делу, у истом слоју, нешто фрагментованог керамичког посуђа, као и неколико предмета од метала.

Од металних предмета издваја се цилиндрична брава за врата и нож за обраду коже, а од керамичког посуђа делови глеђосаних бокала, здела и једног кружног равног поклопца. Боја глазуре и украси изведени у сграфито техници сврставају керамичке посуде у другу половину XIV и прву половину XV века — материјал карактеристичан за старији хоризонт становања на Трговишту. Истом периоду припадају и фрагменти великих неглеђосаних судова за чување хране, као и фрагменти кухињских лонаца. Фрагменти лонаца нађени на нивоу пода идентични су лонцу који је узидан у зид, како по облику, тако и по квалитету глине, начину израде и орнаментици. Сви налази са пода, заједно са узиданим керамичким лонцем, недвосмислено показују да је грађевина настала и била коришћена доста рано, свакако најкасније половином XV века. Исто потврђују и налази необично велике количине фрагментованих судова за чување хране (питоса), откривена испред јужног улаза ове грађевине. Сва је вероватноћа, дакле, да је грађевина изграђена непосредно после пожара који је уништио прибојно насеље са зградама брвнарама. Међутим, није искључено да је грађевина једно време постојала и напоредо са брвнарама, слично другим објектима од камена и малтера, као што су на пример, објекти 25 и 26.

Пожар у објекту 31 не означава и његово коначно напуштање. Зграда је коришћена и касније, што показују извесне интервенције на зидовима и културни слој формиран изнад нивоа паљевине, са археолошким материјалом XVI—XVII века. Време призиђивања објекта 30 за сада остаје отворено све до његовог коначног откривања.

С обзиром на изузетно велике димензије објекта 31 и на чињеницу да у његовој унутрашњости није констатована ни пећ ни огњиште, сматрамо да су обе просторије, и северна и јужна, служиле углавном као магацини за смештај и чување различите робе. На овакву претпоставку указују како налази угљенисаних житарица, тако и необично велика количина фрагментованих судова-питоса. Судећи по количини камена са обрушених зидова, није искључено да је зграда имала и спратни део, слично објекту 8. У том случају просторије за становање могле су да се налазе на спрату, изнад магацинских простора.

Са десне стране пута Нови Пазар — Сопоћани проширен је последњих година за око стотину квадратних метара. Овде је, непосредно поред објекта 8, откривен још један објекат сигниран бројем 32, који је великим делом оштећен укопима нових савремених кречана. И поред релативно лоше очуваности, види се да представља пространу зграду са зидовима од камена везаног блатом. С обзиром да су зидови очувани само у два до четири реда камена, неизвесно је да ли су целом висином били овако изграђени, или су у горњим деловима били од дрвета. У унутрашњости зграде констатован је под од чврсто набијене земље, пећ ограђена вертикално постављеним каменим плочама и велико огњиште поред пећи. На самом огњишту откривени су делови преслица, док је у непосредној близини пећи нађено доста гвоздених предмета, међу којима и комади клина, клешта и гвоздене згуре. Сви ови налази, заједно са великом количином пепела и угљенисаног дрвета поред огњишта, наводе на претпоставку да је зграда служила као ковачка радионица. За сада је то друга ковачница откривена на Трговишту, што указује на доста живу ковачку делатност и на локалну израду појединих предмета за свакодневну упо-

требу становништва насеља. На основу осталих налаза, превасходно керамичког материјала, сматрамо да је објекат био у употреби оквирно у XVI—XVII веку. Пре подизања ове зграде, на истом простору се налазила друга, старија, која је потпуно уништена и на чије постојање указују само незнатни трагови крај северног зида ковачнице.

Најзад, у току овогодишњих радова је откривена и једна јама—остава, која се налазила у оквиру објекта 8. Бачвастог је облика, дубока 1,90 м, са широким овалним равним дном и релативно уским четвороугаоним отвором на врху. Зидови јаме су фино озидани ломљеним каменом, везаним малтером, па је то за сада једина овако уређена остава. Остале оставе, откриване у току претходних година, обично су биле једноставније, са зидовима обложеним каменом у сувозиду или облепљеним глином. Отвор оставе покривен је потпрозорском плочом, која је ту била у секундарној употреби, а комадима архитектонске пластике поплочан је и шири простор испред ње. Јама је обухваћена просторијом која је припадала уз ужи део објекта 8, међутим, судећи по очуваним остацима старијих зидова, види се да је постојала и пре подизања објекта 8 и да је касније само уклопљена у комплекс ове грађевине. Сличне оставе укопане у земљу, различитог облика и величине, доста се често налазе на средњовековним насељима. Обично су служиле за чување прехрамбених производа, превасходно житарица, па се у археолошкој литератури означавају као житне јаме.[2] Због релативно уједначене влажности и температуре у њима је држање житарица могло дуго да се одржи, чак и по неколико година.[3] Истовремено су то била и скровита места у којима су се производи чували од крађе и пљачке.

Напоредо са систематским истраживањем насеља у Трговишту, које се по предвиђеном плану одвија континуирано већ више година, праћени су и радови на прокопавању канала за рибњак који се прави на неколико стотина метара од локалитета низводно низ реку Рашку. Канал за довод воде просечен је кроз Трговиште дуж леве обале реке и том приликом се наишло на неколико објеката са зидовима од камена и малтера. Зидови су технички снимљени и уцртани у ситуацију локалитета, с тим да се наредних година објекти у целости открију и истраже. Подаци са ових радова посебно су занимљиви, јер потврђују раније претпоставке да је средњовековно Трговиште обухватало не само долину са леве стране Рашке већ и простор на њеној десној обали, све до стрмих падина околних брда.

Напомене

[1] Истраживање средњовековног насеља обављено је у времену од 20. VII до 18. VIII 1983. године. У екипи су учествовали Д. Минић, П. Поп Лазић, Д. Мркобрад и В. Васиљевић, археолози, и студенти Д. Богосављевић и С. Бако

[2] L. Niederle, Život Starých Slovanů I, Praha 1906, 799—800.

[3] L. Kunz, Historické zprávy o zemních silech v zóně mediteránního a euroasijského obilnářství, Časopis Moravského musea L, Brno 1965, 238, 239; J. Kudrnáč, Klučov, staroslovanské hradiště ve středních Čechách, Praha 1970, 90, 91. Житне јаме за чување житарица употребљаване су врло дуго у нашим — С. Тројановић, Житне јаме у Срба, Сборник по славјановедению 3, Београд 1910, 306; L. Lovrić, Bilješke o putu po Dalmaciji opata Fortisa, Zagreb 1948, 13.

Душица Минић — Обренија Вукадин

РЕЗУЛТАТИ АРХЕОЛОШКОГ РЕКОГНОСЦИРАЊА ОКОЛИНЕ СЈЕНИЦЕ

У оквиру систематског рекогносцирања југозападног дела Србије, у току 1979. године је екипа Завода за заштиту споменика културе у Краљеву и Археолошког института у Београду обишла неколико села у непосредној околини Сјенице. Слични радови су на овом терену делимично обављени и раније, у току 1954. и 1968. године, а резултати истраживања се, као грађа, чувају у документацији ових установа.[1] Регистровање, снимање и картирање археолошких налазишта, које је спроведено 1979. године, представља само наставак већ започетих радова. Истовремено је извршено проверавање очуваности појединих налазишта у односу на њихов ранији изглед, констатован пре десет, односно двадесет и пет година.

Утврђено је да се знатан број споменика културе налази у сразмерно лошијем стању у односу на раније податке, док поједина налазишта више уопште не постоје. Овакви случајеви прогресивно расту, па се рекогносцирање показало као неопходна потреба, посебно на оним деловима терена са којих има веома мало археолошких података.

Ради увида у резултате радова и карактер налазишта, дајемо основне податке са свих регистрованих локалитета.

ЧЕДОВО, лок. **Савремено гробље**
Некропола, касни средњи век

На великом старом сеоском гробљу, на чијем се западном делу и сада сахрањује, има надгробних споменика у виду хоризонтално постављених плоча без икаквог обележја. Издвајају се финије обрађене плоче антропоморфног облика, са фасетираним бочним ивицама. Плоче су на једном крају сужене и заобљене.

ДОЊА ВАПА, лок. **Дивница**
Црква са некрополом, касни средњи век

Код Основне школе у Вапи, на око 500 м југоисточно, налази се савремено гробље у чијем су продужетку остаци старије некрополе. Некропола је релативно велика и заузима простор од око 30—40 ари. Лоцирана је у равници, испод јужне падине брежуљка, који гравитира пре-

ма реци Вапи. На некрополи је велики број надгробних споменика од којих су неки доста утонули у земљу (Сл. 1.). Видљиви споменици су хоризонталне плоче и сандуци, најчешће правоугаоног, ређе елипсоидног облика. Неколико плоча је на горњој површини профилисано, а на неким сандуцима се на истој страни налази дугачак рељефни крст. Поред плоча и сандука заступљени су и усадници у облику крста са урезаном розетом на једној страни и шрафираним пољем или пластичним крстом на другој страни. Надгробни споменици формирају правилне редове. Известан број је, међутим, дислоциран.

Сл. 1 — Доња Вапа, лок. Дивица, некропола

На централном делу гробља је омање узвишење, на коме се налазила црква. Сада су ту само делови часне трпезе — стуб осмоугаоног пресека и део плоче. Место се зове Црквина и на њему се становништво окупља о св. Тројици.

ДОЊА ВАПА, лок. **Спахијевина**

Насеље, касни средњи век

Локалитет се налази на око 1 км северозападно од Основне школе у Вапи, на благо нагнутом терену. На простору који је обрастао травом, у конфигурацији терена се виде обриси четвороугаоних кућа, од којих једна боље очувана има димензије 5 x 9 м. Очувани зидови кућа гра

ђени су од ломљеног камена у сухозиду, просечне висине 0,40—0,50 м. Има се утисак да је каменом озидан само сокл зграда, док су горњи делови зидова били од дрвета. На овакву претпоставку наводи чињеница да поред зидова нема обрушеног камена. На локалитету нема површинских налаза покретног материјала.

ДОЊА ВАПА, лок. **Латинско гробље**
Некропола, касни средњи век

На југоисточној падини брда Гемаљско клисура, према окуци реке Вапе, на око 400 м удаљености од лок. Спахијевина, налази се гробље урасло у трње. Местимично су једва видљиви надгробни споменици у виду хоризонталних, грубо обрађених плоча и мањих усадника од необрађеног камена. Међу њима је и један нишан са косим пластичним ребрима на горњем делу. Сва је вероватноћа да је гробље припадало насељу на лок. **Спахијевина.**

ДОЊА ВАПА, лок. **Чукаре (Зидине)**
Насеље, касни средњи век

Локалитет се налази на око 1 км источно од лок. Спахијевина. На њему се такође налазе трагови кућа у виду четвороугаоних удубљења, просечне величине 4 x 4 м, до 4 x 8 м. Камен са зидова је повађен, а по сведочењу мештана зидови су били грађени у сухозиду.

ДОЊА ВАПА, лок. **Долови (Бунари)**
Некропола, праисторија

На имању Спира Гемаљевића и Јоксима Терзића, приликом копања темеља за кућу и резервоара за воду, на дубини од око 0,50 м, нађени су спаљени гробови и „Јаме" од печене земље. Крај једног скелета нађена је бронзана наруквица, која се на крајевима завршава стилизованим змијским главама. Предмети нису сачувани. Са локалитета потиче само једна камена секира која је предата Музеју у Новом Пазару.

КРСТАЦ, лок. **Савремено гробље**
Некропола, касни средњи век

На јужном делу савременог гробља налазе се остаци старије некрополе на којој је видљиво неколико надгробних споменика у виду хоризонтално постављених плоча. Плоче су махом утонуле у земљу и само се делимично виде. Правоугаоног су или елипсоидног облика, без икаквог обележја. Међу њима је и један крст са урезаним натписом АСЕ РАБ (БО)ЖИЈ НИКОЛА.[1] На гробљу се некада налазила и црква, од које су очувани само делови часне трпезе — стуб четвороугаоног пресека и фрагментована плоча, профилисана по ивици.[2]

На старом делу гробља има и споменика из друге половине XIX века, са натписима и урезаним људским представама.

ФИЈУЉЕ, лок. Грчко гробље

Некропола, касни средњи век

Изнад села, на заравњеном врху једног узвишења, налази се већа некропола са више десетина надгробних споменика. Већина споменика је делимично утонула у земљу. Споменици су махом аморфног облика, а мањи број је у виду правоугаоних или елипсоидних сандука. На једном финије обрађеном сандуку је на западној страни рељефна представа крста, а на северној је уклесан натпис **ИСИ ГРОБ БРДАКОВ** (Сл. 2.). Рељефни крст се налази и на једном усправнику.

Сл. 2 — Фијуље, лок. Грчко гробље, надгробни споменик

Споменици су оријентисани у правцу запад — исток и образују доста правилне редове.

ФИЈУЉЕ, лок. Дуварине
Насеље, касни средњи век

На коси брда Олујача, приликом орања се наилази на фрагменте керамичког посуђа и „бритвица". Приликом обиласка локалитета нису констатовани површински налази археолошког материјала.

ФИЈУЉЕ, лок. Латинско гробље
Некропола, касни средњи век

Локалитет се налази на око 500—600 м удаљености од лок. Дуварине. Према подацима добијеним на терену, ту је било више надгробних споменика, који су временом уклоњени. Лок. Дуварине и Латинско гробље свакако припадају истој насеобинској целини.

ДОЊЕ СУГУБИНЕ, лок. Црквине
Црква са некрополом, касни средњи век

У атару села, на северној падини брда, која гравитира према оближњем потоку, налази се црква у рушевинама, делимично укопана у земљу. Правоугаоног је облика, са полукружном апсидом на истоку и припратом на западној страни. Сазидана је од ломљеног и притесаног камена везаног малтером, а у шуту око обрушених зидова има доста блокова сиге. У унутрашњости цркве, у шуту се запажају и ситни делови фреско-бојеног малтера.

Око цркве је већа некропола, концентрисана претежно на северној страни. Северно од цркве споменици су усадници у облику крста, сви намерно оштећени. На једном се назире уклесан тешко читљив натпис у седам редова. Западно од цркве леже три стећка, од којих су два дислоцирана и фрагментована. Дислоцирани споменици имају облик сандука, док је трећи споменик слемењак без постоља. Стећци представљају старији део некрополе у односу на усаднике у облику крста.

ДОЊЕ СУГУБИНЕ, лок. Дуварине и Латинско гробље
Насеље и некропола, касни средњи век(?)

На око 3 км од лок. Црквине, на другој страни сеоског потока, локалитети Дуварине и Латинско гробље означавају остатке насеља и некрополе на којима нема никаквих површинских налаза.

ДОЊЕ СУГУБИНЕ, лок. Грчко гробље
Некропола, касни средњи век

Локалитет заузима косу једне узвишице, непосредно уз сеоску основну школу. Обухвата простор од око једног хектара, на коме се очувало неколико стотина надгробних споменика у виду хоризонтално постављених плоча и сандука. Повремено се источно и западно од споменика налази и по један мањи усадник од необрађеног камена. Споменици су оријентисани запад — исток и образују правилне редове. Ни на једном нема никаквих ознака нити натписа.[4]

Недалеко од некрополе су трагови двеју већих правоугаоних грађевина, оштећених прокопом градње пута. У народу постоји традиција да објекти представљају ханове.[3]

ДОЊЕ СУГУБИНЕ, лок. **Дуварине** и **Селиште**
Насеље, касни средњи век

Оба локалитета леже уз Понорачки поток, на око 2 км удаљености од лок. Грчко гробље. Иако нема површинских налаза археолошког материјала, може да се претпостави да су у питању остаци насеља чије се становништво сахрањивало на некрополи која се налази на лок. Грчко гробље.

ДИВЉА РИЈЕКА, лок. **Бенђића гробље**
Црква са некрополом, касни средњи век

На врху Бенђића брда стоје остаци цркве са некрополом. Црква је једнобродна са дубоком, скоро полукружном апсидом, унутрашњих димензија 10,20 х 4,50 м. Сазидана је од камена везаног малтером. Некропола је око цркве, на падинама брда. Западно од цркве су надгробни споменици у виду хоризонталних плоча и аморфних усадника, док се са јужне стране цркве налазе само усадници. Источно од цркве је, у једном реду, низ хоризонталних камених плоча и сандука од притесаног камена. Има се утисак да је ово старији део некрополе. Један гроб лежи преко северног зида цркве, па изгледа да се сахрањивање на гробљу обављало и у време већ порушеног култног објекта.

ПОНОРАЦ, засеок ЈОХЕ, лок. **Селишта (Дуварине)**
Насеље, касни средњи век

Локалитет се налази на падини која се благо спушта према потоцима Врела. На једној ливади, на простору од око 300 х 100 м, виде се трагови зидова кућа четвороугаоног облика, чије се димензије крећу од 4 х 3 до 7 х 8 м. Очувани делови кућа су од камена у сухозиду. Горњи делови зидова свакако су били од дрвета. С обзиром да је цео простор обрастао травом, то на површини терена нема покретног археолошког материјала. По казивању мештана, то су тзв. грчке куће.

ПОНОРАЦ, засеок ЈОХЕ, лок. **Грчко гробље**
Некропола, касни средњи век

На око 500 м испод локације Селишта (Дуварине), према потоцима Врела, налази се омања некропола са надгробним споменицима који су великим делом утонули у земљу. То су, углавном, мањи усадници аморфног облика са изузетком једног дислоцираног споменика, који има облик крста. Споменици се налазе на простору величине 10 х 15 м. Некропола је, наравно, знатно већа, али су надгробни споменици повађени. Гробље је свакако припадало оближњем насељу констатованом на лок. Селишта.

ПОНОРАЦ, засеок ЛОХЕ, лок. **Крш**
Насеље, касни средњи век

На локалитету се, у конфигурацији терена, виде трагови кућа, сличних кућама са локалитета Селиште.

БИОЦ, лок. **Савремено гробље**
Некропола, касни средњи век

Изнад села, на југозападној падини брда Ољебац, у савременом сеоском гробљу, има више великих, грубо обрађених хоризонталних плоча. Плоче су правилно оријентисане и великим делом су утонуле у земљу. На гробљу се види и веће елипсоидно улубљење правца исток — запад, ограђено насатично постављеним дислоцираним надгробним плочама. У народу постоји веровање да се ту некада налазила црква. Маркирање гробова надгробним споменицима, у сваком случају, уследило је доста касно.

ГОРЊЕ ГОЊЕ, лок. **Црквина**
Црква са некрополом, касни средњи век

У непосредној близини сеоске школе су остаци цркве са некрополом, све зарасло у коров и једва видљиво. Црква величине 8,75 x 4,20 м види се само у конфигурацији терена. Према подацима са ранијих рекогносцирања, на некрополи је било више надгробних споменика у виду хоризонталних плоча, сандука и усадника.[3] На једном споменику се налазила антропоморфна рељефна представа. Локалитет је недавно оштећен приликом прављења пута. Надгробни споменици су дислоцирани и великим делом уништени.

ГОРЊЕ ГОЊЕ, лок. **Селиште**
Насеље, касни средњи век

Приликом обраде земље на локалитету се повремено наилази на фрагменте керамичких судова - глеђосаних здела и крчага, а једном приликом су откривени и делови бронзаних пафти за појас. Локалитет је делимично уништен прокопавањем сеоског пута.

ДОЊЕ ГОЊЕ, лок. **Кулине**
Утврђење, касни средњи век

Локалитет Кулине се налази са леве стране Увца, на око 1 км низводно од сеоске школе. Заузима простор заравњеног врха једног узвишења, где се у конфигурацији терена виде трагови неколико четвороугаоних зграда, изграђених од камена и малтера. Комплекс је, наводно, био опасан бедемима који су пратили ивицу платоа. Према предању, ово је турско утврђење. Недалеко од локалитета доскоро су се видели остаци калдрмисаног пута, који је водио падином узвишења према месту званом Добра вода.

ДОЊЕ ГОЊЕ, лок. **Миловића гробље**
Некропола, касни средњи век

Недалеко од лок. Кулине је активно гробље, у чијем се саставу налазе остаци старије, средњовековне некрополе. У самом гробљу је један

већи надгробни споменик у облику сандука, фино обрађених површина, са засеченим угловима. Споменик је дислоциран, оријентисан у правцу север — југ. На бочној страни споменика су три уклесане нише са преломљеним луком, а у средишњој ниши се налази рељефни крст. Остали надгробни споменици са старије некрополе су поваљени и од њих је начињена ограда савременог гробља. То су, углавном, плоче и сандуци, различито обрађени. На једном се, на горњој страни, налази представа крста у кругу. Доњи крак крста је продужен и тече целом дужином споменика. По ивици споменика је пластична тордирана трака, а између ње и крста су урезане спиралне линије.

ТРИЈЕБИНЕ, лок. **Црквина**
Црква са некрополом, касни средњи век

На савременом сеоском гробљу налазе се остаци цркве и старије некрополе. Црква се очувала у виду правоугаоног удубљења, оријентисаног у правцу исток — запад. Зидови су јој потпуно обрасли травом,

Сл. 3 — Тријебине, лок. Црквина, некропола

па се начин зидања не уочава. Надгробни споменици са некрополе су делом дислоцирани и постављени дуж ограде савременог гробља. Споменици који се још увек налазе in situ образују правилне редове (Сл. 3). То су, углавном, грубо обрађене хоризонталне плоче и усадници аморфног облика. Неколико споменика има облик сандука, фино обрађених површина. Дечји гробови су обележени са по три мала камена, постављена у низу.

ТРЉЕБИНЕ, лок. **Сватовско гробље**
Некропола, касни средњи век

На око 2 км североисточно од лок. Црквина налази се старо, напуштено гробље, на коме су се некада налазили надгробни споменици у виду хоризонталних, грубо обрађених плоча. Плоче су сасвим утонуле у земљу и не виде се, а једним делом су разбијене и разнете.

ЦАРИЧИНА, лок. **Грчко гробље**
Некропола, касни средњи век

На једном узвишењу, непосредно уз активно сеоско гробље, виде се надгробни споменици у виду малих усадника аморфног облика. Међу споменицима нема одређеног реда.

ДУЈКЕ, лок. **Савремено гробље**
Црква са некрополом, касни средњи век

На савременом гробљу у Дујкама, на заобљеном врху једног узвишења, налазе се доста добро очувани остаци цркве, делимично укопане у земљу. По натпису на једној каменој плочи, која се некада налазила изнад улазних врата у цркву види се да је објекат обновљен почетком XVIII века.[7] Р. Станић претпоставља да је на месту обновљене цркве раније постојала старија црквена грађевина,[8] на шта указује и присуство два надгробна споменика у облику масивних камених сандука. Споменици се налазе у југозападном делу активног гробља и доста су оштећени. На једном је рељефно представљен штап, са јабуком на једном крају, а на другом се, поред оваквог штапа, налази и рељефни крст (Сл. 4).

ГОШЕВО, лок. **Црквина**
Црква

У савременом сеоском гробљу су остаци цркве, подигнуте уз саму литицу стене. Црква је једнобродна, са припратом и полукружном апсидом, крај које је ниша проскомидије пресведена сводом. Објекат је изграђен од притесаног камена везаног малтером, а зидови су му очувани у просеку за око 2 м висине. Црква је у унутрашњости потпуно рашчишћена, а споља је затрпана земљом све до висине очуваних зидова. Сада се у њу силази преко два степеника, па је свакако првобитно била делимично укопана. Око цркве има надгробних споменика с почетка овог и с краја прошлог века. На једном споменику се, поред уклесаног натписа, чита и 1867. година. Постојање старије некрополе није констатовано, па датовање цркве у касни средњи век за сада остаје отворено.

Сл. 4 — Дујин, лок. Савремено гробље, надгробни споменик

ГРГАЈЕ, лок. **Латинско гробље**
Некропола, касни средњи век

На око 1,5 км јужно од школе у селу Боре, на пространом заравњеном врху једног узвишења, налази се некропола са више надгробних споменика. Поред хоризонталних плоча и сандука, на некрополи има и споменика од необрађеног камена. На појединим гробовима се налазе и по две мање плоче, са усадницима на источној и западној страни. Више споменика је дислоцирано, а гробови су прекопани. Крај откривених скелета, наводно, није било никаквих прилога.

ГРАДАЦ, лок. **Градина (Бедем)**
Утврђење, средњи век

У близини места где се састају Брњичка и Драгојловска река и стварају реку Вапу, на пространом платоу једног узвишења, налази се

остаци већег утврђења неправилно троугаоног облика (Сл. 5). Бедеми утврђења прате ивице платоа и виде се само у конфигурацији терена. Њихова ширина износи приближно око 1,20 м, а има се утисак да су местимично очувани и до 1 м висине. На јужној, лакше приступачној страни, у бедему се назире улаз у утврђени простор. У унутрашњости утврђења нема видљивих објеката.

Сл 5 — Градац, лок. Градина (Бедем), положај утврђења

Недалеко од утврђења је локалитет Липница на коме се, наводно, наилази на плочу.

У подножју брда на коме је утврђење, у савременом сеоском гробљу, налазе се остаци цркве у рушевинама, делимично укопане у земљу (Сл. 6). Црква је једнобродна са дубоком апсидом, која је са унутрашње стране четворострана. Изграђена је од фино обрађених тесаника спојених малтером, а са унутрашње стране зидова је банак, начињен од истог камена. Мештани су накнадно надзидали зидове каменом у сувозиду, тако да њихова висина сада износи око 1,50 м. У апсиди се налази часна трпеза, а у самој цркви је већи број дислоцираних надгробних спо-

маника XIX века, постављених у два реда, где служе као трпеза приликом спровођења даће. Око цркве се такође налази већи број надгробних споменика, претежно из друге половине XIX века.

Сл. 6 — Градац, остаци цркве на савременом гробљу

Резултати досадашњих рекогносцирања околине Сјенице, са подацима који су овде сасвим уопштено приказани, свакако указују на потребу да се са сличним радовима и даље настави, и то уз неопходно сондажно истраживање локалитета. Показало се, иначе, да површински налази прате само касније средњовековне објекте, претежно култна места. У току обиласка терена констатован је само један праисторијски локалитет, док из античког периода и из времена раног средњег века није убицирано ниједно налазиште. Оваква ситуација је проистекла на првом месту због саме природе терена, због великих површина обраслих травом и сразмерно малих, на којима се земљиште обрађује. Несумњиво да велики број налазишта лежи под дебелим травнатим покривачем и да се

зато на површини не манифестује ни најминималнијим остацима археолошког материјала. На таквим местима зато изостају и уобичајени топоними, који иначе прате видљиве археолошке налазе.

Налазишта из времена касног средњег века су релативно бројна. То су на првом месту некрополе са очуваним надгробним споменицима, које носе карактеристичне називе, као што су: грчко, латинско, ређе сватовско гробље.[9] Надгробни споменици су различитог облика и различито обрађени. Поред најједноставнијих усадника аморфног облика, присутне су хоризонталне плоче, сандуци и слемењаци, а затим и усадници у облику крста. Док су сандуци и слемењаци, а једним делом и равне, грубо обрађене плоче, карактеристични за некрополе XIV и XV века,[10] дотле се усадници, нарочито крстови, јављају у већем броју на каснијим гробљима XVI, XVII и XVIII века, односно до појаве споменика на којима се већ налазе натписи, који сведоче о њиховој употреби.

На основу оваквих запажања, у старија култна места свакако треба убројати некрополе у Фијуљу (лок. Грчко гробље), Доњој Ваги (лок. Дивиште), Доњим Сутубинама (лок. Црквине), Доњем Гову (лок. Малиновића гробље) и др. На овим некрополама, на појединим боље обрађеним споменицима, налазе се рељефне представе крста, тордиране траке штапа са јабуком на крају, а каткада и натпис, као на пр. на споменику из Фијуља.[11] Већина старих некропола била је веома дуго у употреби, а неке од њих се и сада користе као активна гробља, па је то пример необично дугог континуитета култних места.

Некрополе су махом формиране око култних објеката који су се, у мањем или већем обиму, очували на више места. Најчешће су то само удубљења која маркирају места где су некада постојале цркве, док су се у Доњим Сутубинама (лок. Црквине), Дивљој Рајсни (лок. Вељовића гробље), Горњем Гову (лок. Црквина), Гојкову (лок. Црквина), Дујкама (лок. Савремено гробље) и Градцу (лок. Савремено гробље) црквене грађевине очувале у нешто значајнијим остацима. Цркве су обично малих димензија, што је карактеристично за гробљанске култне објекте овог краја.[12] Једнобродне су, каткада са припратом и са сразмерно малом апсидом, без видљивих трагова фрескописања, осим у цркви из Д. Сутубина, где се у шуту нађе веома ситни делови фреско-бојеног малтера. Поред цркве у Дујкама, за коју постоји податак да је почетком XVIII века обновљена, и то скоро из основе,[13] и цркве у Градцу и Гојкову, које, изгледа, такође, немају дубоку прошлост, остале би могле оквирно временски да се определе у XVI и XVII век, аналогно многим сличним, већ проученим објектима.[14] Није искључено, међутим, да се у неким од њих крију и старије основе, с обзиром да крај њих има и старијих надгробних споменика-стећака.

За разлику од некропола, трагови истовремених насеља су веома ретки. Поред остатака насеља у Доњој Ваги (локалитети Спахијевина и Чукаре-Закана), Фијуљу (лок. Дувариште), Поворињу (лок. Селиште или Дувариште) и Горњем Гову (лок. Селиште), сразмерно се ретко наилази и на топониме који означавају старе и напуштене насеобинске комплексе. Склони смо да претпостављамо да већина насеља, слично као и некрополе, није мењала свој првобитни положај све до данас, па да је и то узрок што нема много локалитета који показују њихово раније постојање. Трагови старијих становања су у том случају или под савреме-

ним насељима, или су сасвим уништени дуготрајним животом на истом месту. Поменута налазишта у Доњој Вапи и Понорцу представљају трагове релативно касно напуштених насеља, на шта указују некрополе које се крај њих налазе. То су, изгледа, биле мање посебничке целине, од по неколико десетина кућа, углавном, типа брвнара са соклом од камена у сухозиду. Иоле ближе временско опредељење и евентуални старији хоризонти становања, могли би да се утврде само ископавањем локалитета.

Остаци средњовековних утврђења констатовани су само у два случаја, у Доњем Гоњу на лок. Кулина и у селу Градац, на лок. Градина или Бедем. Прво се налази на омањем, лако приступачном узвишењу, недалеко од леве обале Увца. Према предању, утврђење је турско, међутим, у његовој близини, на лок. Миловића гробље, има неколико надгробних споменика који по облику, начину обраде и орнаментици припадају крају XIV века, односно XV веку. Можда би се могло претпоставити да је и утврђење старије и да је са некрополом чинило једну временску целину, а да је касније, у време турске окупације, даље коришћено, као што су коришћени и неки други обновљени средњовековни градови.[3]

Утврђење у селу Градац има знатно другачију локацију. Оно заузима широк простор заравњеног врха једног релативно високог и стрмог узвишења, које је са три стране окружено токовима двају река, а на четвртој страни је спојено косом са следећим узвишењем. Положај места је веома карактеристичан, па се можда не би погрешило ако би се овде тражио српски средњовековни град XIII и XIV века, како то појединци истраживачи већ чине.[4] Наиме, у низу историјских извора Сјеница се помиње као област, као место где се дубровачки каравани задржавају због плаћања царине и као место, овога пута свакако утврђено, у коме су издате три повеље: две у XIV и једна у XV веку.[5] У којој мери треба ове податке повезати са утврђењем у Градцу, тек треба доказати. На површини локалитета нема видљивог археолошког материјала, па је ради увида у хронолошке оквире коришћења утврђења неопходно обавити макар сондажна истраживања. За сада се само може рећи да у ближој околини Сјенице нема других утврђених градова са сличним положајем и сличним димензијама.

Напомене

1 Археолошки институт у Београду започео је рекогносцирање југозападног дела СР Србије са циљем прикупљања грађе за серију „Археолошки споменици и налазишта у Србији". Завод за заштиту споменика културе у Краљеву обавља сличне радове у оквиру своје делатности.

2 Р. Ристић, Неколико натписа на стећцима у околини Новог Пазара, Сјенице и Рашке, Наше старине XII, Сарајево 1969, 152, сл. 5. *Аутор* датује споменик са натписом у XV и почетак XVI века.

3 Према подацима са рекогносцирања која је 1968. године обавио Завод за заштиту споменика културе у Краљеву, црква се видела у облику правоугаоног удубљења, оријентисаног у правцу запад — исток.

4 По казивању мештана, на некрополи је некада постојао споменик „са исклесаним ликом и натписом који није могао да се прочита".

5 Анонимни путописац из друге половине XVII века помиње на релацији Нови Пазар — Вишеград више хришћаната, међу којима и Сјеницу — С. Димитријевић, Дубровачки каравани у јужној Србији у XVII веку, Београд 1958, 161.

6 На документацији Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

7 Р. Станић, Две цркве у околини Тутина и Сјенице, Наша прошлост 1—2, Краљево 1969, 7—9.

8 Р. Станић, н. д., 10.

9 Сличне топографске карактеристике су и за околину Тутина — М. Поповић, Археолошко рекогносцирање подручја општине Тутин, Новопазарски зборник 5, Нови Пазар 1981, 23.

10 М. Ђоровић — Љубинковић, Некрополе и гробни белези, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Београд 1953, 172.

11 На надгробном споменику са Радишића брда код Сјенице, такође постоји натпис који је на основу палеографских особина датован у XV век — Р. Станић, Неколико натписа на стећцима ..., 150, 151, сл. 2.

12 М. Поповић, н. д., 28.

13 Р. Станић, Две цркве у околини Тутина и Сјенице ..., 10.

14 Р. Станић, Архитектура и сликарство XVI и XVII века, Нови Пазар и околина, Београд 1969, 223 и даље; О. Вукадин, Црква на Радишића брду код Сјенице, Рашка баштина 2, Краљево 1980, 302, 303.

15 Као пример наводимо Милешевицу, удаљену само неколико десетина километара од Сјенице, о чијем дугом коришћењу сведоче и историјски извори и археолошки материјал.

16 Р. Станић, Две цркве у околини Тутина и Сјенице ..., 6.

17 Р. Станић, н. д., 6, напомене 18—23.

Др Србољуб Живановић

СКЕЛЕТИ СА ЛОКАЛИТЕТА ЦРКВИНА У ТУТИНУ

Археолошки институт из Београда и Завичајни музеј из Новог Пазара вршили су систематска археолошка истраживања на локалитету Црквина у Тутину. Радовима је руководио археолог Др Марко Поповић.[1,2] Локалитет Црквина у Тутину се налази отприлике 1 км јужно од града на брежуљку изнад леве обале речице Видрењака. На овом месту су нађени остаци манастира са рушевинама цркве и оградног зида и са остацима гробља из кога су ископани остаци скелета људи. За овај локалитет се знало одавно и према мишљењу М. Лутовца[3] на томе месту се вероватно налазила главна црква у Штавици. М. Поповић у свом раду о Црквини у Тутину[2] наводи легенду овог краја, коју је забележио Е. Мушовић, према којој се на томе месту налазила црква **Измирница**, јер су се на томе месту измирили српски краљеви Драгутин и Милутин, па је у спомен тога догађаја подигнута црква. Археолошка ископавања Црквине су вршена 1979. и 1980. године[3,4] и тада су откривени остаци 26 скелета људи, који су после чишћења на терену, цртања и снимања in situ извађени из земље и пренети у приручну антрополошку лабораторију на Пазаришту, ради антрополошког испитивања.

Материјал и методе

Сви скелети, нађени на локалитету Црквина у Тутину, су били у веома лошем стању, трошни и полураспаднути, јер су услови терена на коме су сахрањени погодовали распадању коштаног ткива. Веома мали број лобања и дугих костију удова очуван је у толикој мери да су се могла извршити веродостојна антропометријска мерења. Од укупно 26 нађених скелета свега 4 су била у осредњем стању, док се за остале може рећи да су нађени у веома лошем стању.

После чишћења остатака скелета, вршено је антропометријско мерење и антрополошки преглед класичним методама[2,5] у теренској лабораторији на Пазаришту, док је палеопатолошко испитивање класичним и оригиналним методама[6] извршено у Антрополошкој лабораторији Анатомског института, Медицинског факултета при болници Св. Бартоломеја у Лондону.

Локализација појединих гробова, у односу на остатке цркве, зида и остале археолошке налазе, биће изнета посебно у извештају археоло-

та који су вршили ископавања, док се овај рад ограничава искључиво на антрополошке налазе на остацима људских скелета.

Резултати антрополошког испитивања

Детаљан антрополошки преглед свих нађених скелета са локалитета Црквина у Тутину је утврдио да сви ови скелети припадају средњовековном српском становништву, мада су неки скелети старијег, а неки новијег датума. Опис сваког скелета посебно даје довољан број података за извођење општег закључка. У испитиваној некрополи Црквина сахрањивани су умрли из оближњег насеља, јер су откопани скелети припадали особама оба пола и различитих узраста, од деце до стараца. Скелети означени бројевима од 2 до 10, који су нађени на простору цркве, припадали су искључиво особама мушког пола, док су на другим деловима некрополе налажени скелети одраслих особа и деце оба пола, помешани без неког одређеног поретка. Изгледа да су у цркви сахрањивани мушкарци, било да се ради о свештеним лицима, мушким главама породица, истакнутијим мештанима или значајнијим особама, док је околина цркве служила за сахрањивање осталих становника. Антрополошки није било могуће утврдити релативну старост појединих скелета, у односу на остатке зидова на локалитету, као ни да ли су поједини скелети млађи или старији од осталих археолошких налаза.

Пол и узраст

Утврђивање пола појединих скелета на основу сексуалних карактеристика појединих дугих костију, као што су остаци карличних костију, горњи окрајци бутних костију и главе рамењача, као и на основу остатака лобање, показује да су у овој некрополи преовлађивали скелети особа мушког пола, док је број нађених скелета жена и деце релативно мали. Вероватно се у неком другом делу гробља, који није истражен овом приликом, налази већи број жена и деце. У извесном броју случајева није било могуће утврдити пол, јер су све карактеристичне кости и њихови делови били уништени у току лежања у гробу. Проучавање узраста особа у моменту смрти, на основу сраштања епифиза дугих костију удова и шавова лобање показује да у некрополи преовлађују скелети одраслих особа. Детаљни подаци о полу и узрасту изнети су у следећој табели (Табела I).

Табела I

Пол и узраст

Узраст	Мушки		Женски		Непознат		Дечји	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
Infans I	—	—	—	—	—	—	4	15.39
Infans II	—	—	—	—	—	—	—	—
Juvenilis	—	—	—	—	—	—	—	—
Adultus	1	3.85	—	—	—	—	—	—
Maturus	12	46.16	2	7.70	2	7.70	—	—
Senilis I	3	11.54	2	7.30	—	—	—	—
Senilis II	—	—	—	—	—	—	—	—
Узраст	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%

Пошто је откопан само један део некрополе, и пошто сви скелети не потичу из приближно истог периода, иако је очигледно да су сви ови скелети средњовековни (према очуваности коштаних гредица и степену минерализације сунђерастог ткива костију) не може се извести неки поуздан закључак о међусобном односу полова, нити пак о смртности одређених старосних група. Једино се може напоменути да од 26 нађених скелета има 4 дечја, док су остали припадали одраслим особама различите старости. Од одраслих скелета нађено је да су 4 припадала особама женског пола, а остало су били мушкарци. Пол није било могуће утврдити на остацима два скелета одраслих особа.

Опис скелета

Сл. бр. 1 Лобања бр. 10 — а. Norma posterior; б. Norma facialis.

Скелет бр. 1. Јако оштећен скелет одрасле (maturus) особе мушког пола. Полни знаци су јасни и утврђени су на основу облика великог седалног усека бедрених и горњих окрајака бутних костију. Лобања је поломљена. Срастање појединих шавова показује да се ради о зрелој особи. Затиљни гребен (torus occipitalis) није изражен, а спољашња темена квргa (protuberantia occipitalis externa) је мала. Доња вилица је средње величине, са средње широком граном, усеком средње дубине и телом средње висине. Угао је туп и заравњен. Брадно испупчење је веома развијено, а вилични гребен (torus mandibularis) недостаје. На зубима се запажају знаци каријеса. Краниометријске мере се нису могле измерити,

Неколико сачуваних ребара показује да је грудни кош био масивне грађе. Дуге кости удова су масивне, са сраслим епифизама и развијеним гребенима. Пиластрични индекс је износио 111.12 десно и 106.90 лево, а платимерични 76.47 десно и 74.29 лево, што говори да су бутне кости биле изразито платимеричне. Кнемични индекс десне голењаче износи 62,17, што говори да је ова голењача била платикнемична, док дужинско-дебљински индекс ове кости износи 18.90 и типичан је за становништво наших крајева (просечна вредност овог индекса је сада нешто већа код савремених Срба). Лева голењача није сачувана. Телесна висина израчуната на основу дужине десне бутне кости и десне голењаче износи 168.32 цм, што у потпуности одговара висини средњевековних Срба.

Ова особа је у току живота претрпела повреду, изазвану вероватно ударцем у пределу мале кврге десне бутне кости, па се на томе месту налази нагомилано, окоштало ожиљно ткиво у виду кврге неправилног облика.

Скелет бр. 2. Нађено је само неколико делова дугих костију доњих удова, део леве раменице, ситнији делови ребара и пршљенова. На основу ових делова костију могло се закључити да је скелет припадао одраслој (maturus) особи мушког пола.

Скелет бр. 3. Нађени су фрагменти дугих костију удова на основу којих је утврђено да је скелет припадао одраслој (maturus) особи мушког пола.

Сл. бр. 2 *Лобања бр. 10* — Norma lateralis sinistra et dextra

Скелет бр. 4. Сачуван је део леве карличне кости и фрагменти костију доњих удова, које су биле јако оштећене, тако да никакво мерење није могло бити извршено. Скелет је припадао одраслој (maturus) особи мушког пола.

Скелет р. 5. Од овог скелета су нађени само остаци дугих костију доњих удова, на основу којих се могло закључити да је припадао одраслој особи (maturus) мушког пола.

Скелет бр. 6. Скелет је био јако оштећен, а на основу остатака бутних костију могло се утврдити да је припадао одраслој (maturus) особи мушког пола.

Скелет бр. 7. Дуге кости удова овог веома слабо очуваног скелета одликују се изразито робусним изгледом. Припојне површине тетива мишића су веома изражене. Све кости су масивне. Скелет је припадао нешто млађој одраслој (maturus) особи мушког пола.

Скелет бр. 8. И овај скелет је веома оштећен. Сачувани су само делови појединих костију. Припадао је одраслој (maturus) особи мушког пола. На остацима костију се запажају извесне карактеристике палеобалканског становништва, па постоји могућност да је овај скелет нешто старији од осталих у овој некрополи. На зубима се запажају трагови каријеса, а на остацима вилица се налазе трагови дуготрајних запаљења и фистула. У извесном периоду после смрти и сахрањивања дошло је до пожара, којом приликом су поједине кости нагореле.

Скелет бр. 9. Припадао је одраслој (maturus) особи мушког пола. Старост је утврђена на основу срастања појединих шавова лобање, а пол је утврђен на основу остатака карличних костију и горњих окрајака бутних костију. Лобања је слабо очувана, али се у чеоном пределу запажа да су надвеђни лукови били мали, глабела ниска, а метопични шав је у целини срастао. Чеоне кврге су слабо изражене. Мастоидни наставци слепоочних костију су велики и симетрични. Улази у очне дупље су квадратног облика са по једним супраорбиталним и по једним фронталним отвором са сваке стране. Горња ивица улаза у очну дупљу је оштра и извијена. Јабучне кости су велике и средње избочености унапред и устрану, са наставцима средње величине. Прелаз чела у носни корен је оштар, корен носа средње ширине, а хрбат средње висине. Нос је имао конкаван профил. Носна дупља је средње дужине, док су очњачке јаме плитке. Нађена су 4 мала нетипична отвора са леве стране и 3 са десне стране носа. Зубни луци су у облику слова „V" и симетричних страна. Доња вилица је средње величине, са средње широком граном и дубоким усеком. На остацима зуба нађен је каријес. У ламбдоидном затиљачном пределу налазе се прекобројне кости. Кости шавова налазе се и у пределу астериона. Надушни гребен је обострано изражен.

Мали број краниометријских димензија које су могле бити измерене показује да је орбитални индекс износио 79.07, а назални 66.67. Орбите су биле мезоконхне, а нос leptorrhin. Индекси дугих костију удова показују вредности типичне за старо српско становништво. Дужинско-дебљински индекс рамењаче је 20.36, а индекс попречног пресека 66.67. Дужинско-дебљински индекс лакатне кости износи 15.89, док су бутне кости биле платимеричне са индексом од 84.85. Пиластрични индекс је износио 13.34. Висина тела израчуната на основу дужине десне бутне кости износила је 168.28 цм.

Скелет бр. 10. Овај скелет је нешто боље сачуван од осталих, па су основне краниометријске мере лобање измерене и индекси израчунати. Припадао је старој (senilis I) особи мушког пола. Старост је утврђена на основу срастања шавова лобање, а пол на основу горњих окрајака бутних костију и остатака карлице. Лобања је по свом изгледу старо-српска, па да се на њој запажају и извесне карактеристике проистекле из мешања Срба са потомцима палеобалканског становништва динарског типа. Тако су надушни гребени (torus auditorius) нешто јаче изражени, затиљни гребен је грубљи, спољашња затиљна кврга је већа, надвеђни луци су изражени, али су све остале карактеристике, као и краниометријске мере и индекси типични за лобање из старих српских некропола (Сл. 1 и 2). Лобања је била брахикрана са индексом од 81.53; метриокрана са индексом од 94.00; хипсикрана са индексом од 76.63; индекс лица је износио 89.86 (мезен), а горњи део лица је био мезопрозопичан са индексом од 52.18. Очне дупље су биле мезоконхне са индексом од 82.06. Лобања је била мезосемична са дужинско-ширинско-висинским индексом од 84.44. Крушкасти отвор носа је био средње ширине, или мезорин са индексом од 47. 06. Прогнатија је била слабо изражена са индексом од 96.12, која показује изразиту ортогнатију. Мандибуларни индекс је износио 78.19, а индекс робустности доње вилице 50.00.

Дуге кости грудног коша и удова су робустне грађе. Индекс попречног пресека рамењаче износио је 86.96, што одговара средњој вредности нађеној за старе Словене, док је дужинско-дебљински индекс износио 22.07, што такође одговара просечним вредностима нађеним на скелетима из старих српских некропола. Дужинско-дебљински индекс жбице износи 19.19; дужинско ширински износи 14.29, а индекс дијафизног пресека је 75.00. Дужинско-дебљински индекс лакатне кости износио је 19.22.

Све ове вредности су типичне за старе српске скелете. Пиластрични индекс бутне кости који код старих Срба износи у просеку 105 је на десној бутној кости овог скелета био 103.45, што је скоро равно просечној вредности. Бутна кост је иначе била хиперплатимерична са индексом од 69.23.

Висина тела израчуната на основу дужине десне бутне кости износила је 172.86 цм. Ова особа је била нешто виша од осталих мушкараца тога доба. По својој висини ова особа је била на горњој граници висине познате за старо српско становништво.

Скелети бр. 11 до 16. Сви ови скелети су били веома слабо очувани, тако да се никакво мерење није могло извршити. Бр. 11 је припадао старој (senilis I) особи женског пола; бр. 12 је припадао старој (senilis I) особи мушког пола; бр. 13 је припадао одраслој (maturus) особи код које није могао бити утврђен пол; бр. 14 је такође припадао одраслој (maturus) особи код које пол није могао бити утврђен, док су скелети бр. 15 и 16 припадали малој деци (infans I у оба случаја).

Скелет бр. 17. Припадао је старој (senilis I) особи мушког пола. Био је јако оштећен. Сачувани су били само остаци леве половине скелета и фрагменти појединих костију лобање. Пол је одређен на основу великог седалног усека леве карличне кости и горњег окрајка леве бутне кости. Старост је одређена на основу срастања шавова лобање. Краниометријске мере се нису могле измерити. Лева бутна кост је била хиперплатимерична са индексом од 69.70, док је пиластрични индекс изно

сио 96.16. Кнемични индекс је био 65.63, а дужинско-дебљински индекс голењаче 20.34, што говори да је ова кост била мезокнемична. Висина тела, израчуната на основу дужина бутне кости и голењаче, је износила 156.64 цм.

Скелет бр. 18. Нађени су остаци скелета малог детета (Infans I).

Скелет бр. 19. Нађени су остаци карлице и дугих костију доњих удова скелета који је припадао одраслој (maturus) особи женског пола. Кнемични индекс голењаче је износио 73.79, што показује да је голењача била еурикнемична. Висина тела, израчуната на основу дужине голењаче, износила је 160.42 цм. Остале димензије се нису могле измерити.

Скелет бр. 20. Приликом ископавања овог скелета дошло је до распадања костију, тако да се само мали број димензија могао измерити. Скелет је припадао одраслој (maturus) особи женског пола, висине 160.62 цм, која је израчуната на основу дужине десне голењаче. Кнемични индекс који је износио 72.73 показује да је голењача била еурикнемична.

Скелет бр. 21. Кости овог скелета су нађене у полураспаднутом стању. Скелет је припадао одраслој (maturus) особи мушког пола. Пол је утврђен на основу остатака бутних костију и карлице. Бутне кости су биле платимеричне са индексом од 84.38, израчунатим за десну бутну кост. Пиластрични индекс исте кости износио је 93.34. Висина тела, израчуната на основу дужине десне бутне кости, износила је 164.40 цм.

Скелет бр. 22. Веома оштећен скелет одрасле особе (maturus) мушког пола, чије се димензије нису могле измерити.

Скелет бр. 23. Припадао је старој (senilis I) особи мушког пола. Телесна висина, израчуната на основу дужине десне бутне кости, износила је 166.08 цм. Полни знаци су јасни и одређени су на основу остатака карлице и бутних костију. Кнемични индекс голењаче је износио 71.43 и ова кост је била еурикнемична.

Скелет бр. 24. Веома оштећен скелет млађе (adultus) особе мушког пола.

Скелет бр. 25. Припадао је одраслој (maturus) особи мушког пола са очуваним метопизмом лобање. Кнемични индекс десне голењаче је износио 66.67 и ова голењача је била мезокнемична. Висина тела израчуната на основу дужине голењаче износила је 177.25 цм, што показује да је особа била изузетно висока у односу на остало становништво ових крајева у том периоду. Старост је одређено на основу срастања шавова лобање и епифиза дугих костију удова.

Скелет бр. 26. Овај скелет је означен као костур нађен испод плоче бр. 1. Припадао је малом детету (Infans I).

*

На основу проучавања основних антрополошких карактеристика скелета из некрополе Црквина у Тутину може се закључити да су сви ови скелети припадали средњовековном српском становништву ових крајева, али сви скелети не потичу из истог периода, већ су неки старији, а неки млађи. Некропола је била у употреби током више векова, јер су поједини скелети нађени у више минерализованом стању од других, а и степен очуваности кошаних греда унутар сунђерастог ткива костију је различит. На појединим скелетима, као што је на пример скелет бр.

10 запажају се неки мешања словенског становништва са староседелачким становништвом Балкана. Интересантно је напоменути да су зуби ових људи били релативно здрави и да каријес није нађен у великом броју случајева.

Напомене

1 Лутовац, М. Рожаје и Штавица- Српски етнографски зборник LXXV, Насеља и порекло становништва, Књ. 37, Београд, 1968.

2 Мартин, Р. Lehrbuch der Anthropologie, Gustav Fisher, Jena, 1928.

3 Поповић, М. Црквина у Тутину. Новопазарски зборник. 3:13—22, 1979.

4 Поповић, М. Археолошко рекогносцирање подручја општине Тутин. Новопазарски зборник, 5:21—30, 1981.

5 Живановић, С. Основи остеологије и антропометрије. Научна књига, Београд, 1964.

6 Живановић, С. *Ancient diseases* — The elements of palaeopathology, Methuen, London, 1982.

SUMARY

HUMAN SKELETONS FROM CRKVINA SITE AT TUTIN

Archaeological excavations at Crkvina site at Tutin revealed the remains of 26 skeletons in a very poor state of preservation. Anthropologicals study of these skeletons came to the conclusion that all these skeletons belong to a medieval Serbian population which used the graveyard near the church, which has also been excavated for a substantial period of time.*

---

* (Слагање лобање бр. 10 извршила је Miss J. McClelland, техничар у Dept. of Anatomy, St. Bartholomew's Hospital Medical College, London).

[illegible]

ЛЕГЕНДЕ ИЗ НАШЕГ КРАЈА

ПЕШТЕРСКА АЖДАЈА

У Језерњачи (тако се зове мало језеро између Брњака и Тузиња) на горњој Пештери, живела је троглава аждаја. Када би та неман излазила из воде, формирали би се таласи и од њих облаци из којих би кише натапале пештерска поља, а затим би огрејало сунце да се аждаја осуши. Али аждаја је била напаст и страх за Пештерце, јер им је узимала тежак данак — сваке године најлепшу девојку. Девојку би доводили на обалу језера и ту сачекали да аждаја изађе и да је прогута. Нико није смео да се ухвати са аждајом у коштац. Када би се наљутила, аждаја је излазила из језера и бацала пламен из уста којим је могла да спали сва пештерска поља.

Чуо за те муке Пештераца свети Ђорђе, млад јунак на белом коњу, па дође из далека на Језерњачу. На обали је угледао девојку—лепотицу која је чекала да буде дат залогај аждаји. Угледавши јунака како прилази Језерњачи, девојка се заплака и повика:

Авај, брате, незнани јуначе,
спаси мене од аждаје љуте.

Док је девојка запомагала, језеро се заталаса и из њега поче да се појављује неман, страшна и опасна, па уз силну рику јурну на светог Ђорђа. Баци пламен на три стране, ал се јунак не уплаши већ приђе аждаји и наста борба.

Бијо јунак колико год могао,
Мачем сече, а шилом убада
Мачем сече, али непосече
Шилом боде, али непрободе.
Тад се вила са Тројана јавља:
Ој јуначе, незнанче,
Удри силу међу предња бедра
Тако ћеш је брзо савладати.
Тад је јунак вилу послушао
Боде шилу на предњим бедрима
И погоди неман посред срца.

Тешко рањена аждаја, праћнула се из језера уз страховит крик, па лети са горње Пештери. То место где се праћнула доби име **Праћник — Брађин**, а високо летећи окрзну јеле, па отуда **Крња Јела**. За њом даље пут везала су имена села: **Бађица**, где се ала бацала из језера; **Точилово** где јој је највише крви источило; од лепета аждаје шума се вијала, те по томе се прозва планина **Ивијаја**. Да би се мало одморила аждаја се опружила на једној ледини, где се формира село **Пружањ**. Ту је она већ почела да се распада, па су јој једну главу нашли сељаци и чукали је батином — отуда **Чукоте**; другу главу бакљасту, нашли су јој у **Баљевцу**, док су јој реп, који је подсећао на гују, нашли у **Гујићу**, а од бројних њених кости оста име **Коштано поље**. Но, аждаја је са оном једном главом, која јој је остала, била још увек жива у **Живаљићу** и вукла се у **Вучиниће**.

По јунаку светом Ђорђу доби име извор Ђурђевица, испод Тројана, а она је настала тако што је Ђорђе ударио сабљом по каменој плочи из које је потекла хладна планинска вода, којом се свети Ђорђе освежио пред сусрет са пештерском аждајом. У знак захвалности на услугу коју је свети Ђорђе учинио Пештерцима, они му подигоше велики крст на планини, која се од тада зове **Крстача** (изнад Берекара).

Муслимани сматрају да је тај јунак, који је убио аждају, био хазрети Алија, који се пре звао свети Илија. У жељи да му се одуже, од тада па и данас се код Језерњаче одржавају сваког другог августа (на Алиђун, односно Илиндан) дан када је неман убијена, сабори.

ЦРНА РЕКА И ЦРНИЉ

У Соколовом Гнезду, како се некада звало једно село у садашњем тутинском крају, живела је богата удовица са сином јединцем. Имала је велика стада оваца, земљишне поседе, воденице и ваљавице на Белој реци. То беше плаховита планинска река и знала је да надође те да поплави околна села. Но, увек је била бистра, чиста, бела и отуда јој је било име Бела река.

Једнога дана, изненада, надође Бела река и однесе све пред собом: летину, затечена стада оваца, куће и покућанство. Нестаде тога дана стадо оваца удовице из Соколовог Гнезда и са њима њеног сина јединца. Избезумљена мајка појурила је ка реци и дозивима тражила сина и стадо, али од силне буке подивљале реке није се могао чути ни глас њеног сина ни блејање оваца. Када се вода мало стишала, унесрећена мајка је нашла леш свог сина на обали реке, па је у очајању узвикнула: „Еј Бела реко, црна била!" Од тада се та река више не зове Бела већ **Црна река**.

По мајчиној жељи син је сахрањен у Соколовом Гнезду, тамо где се родио, и подигнут му је споменик од црног камена, па се од тада Соколово Гнездо прозва **Црниљ**.

СВЕЧЕВО КОЛО

Ишао пут свеца — поклоника, друмовима старе Рашке. Пут од Раса водио је долином Себечевске и Смољућке река. На прелазу од Смољуће ка Жирчу пут је био стешњен оштрим каменим литицама, тако да широка свечева кола нису могла туда проћи, али упорни светац нареди кочијашима да баш туда протерају кола. По свечевој заповести кочијаши

натераше кола и она су почела да се просецају, секући камене литице као да су биле од сира. Тако се кроз теснац направи пут, а у усеченом камену осташе трагови коњских копита и точкова од кола.

По изласку из кањона светац нареди свима да, у знак успешно крчeног пута, заиграју коло. По томе се тај теснац и назва **Сечено коло.**

КРАЉЕВО БРДО И . . .

Краљ Милутин је имао ловишта у ибарском крају, а једно од најдражих његових ловишта налазило се у Повору. Са једног брда изнад Добриње преко Богутовца, краљ је посматрао живописно пределе кањона Ибра и ловне терене, па се од тада то брдо зове **Краљево брдо.** Ту недалеко је краљ имао и свој летњиковац па се то место прозва **Краљево.** Село **Детиње** је тада добило име по деци која су чувала краљеву стоку, а **Матиновље** по планинки краљевој, коју су пастири звали из милости Мати. Долазећи сваке године у обилазак својих стада и пастира краљ се најдуже задржавао у селу које се од тада прозва **Годово.**

ЦРКВА ГОСПОЂИНИЦА

Млада и лепа девојка из средњовековне властелинске породице белила је платно на Студеницу у Врујцима. Тако обељено платно разастрла је по црквеном дворишту и на крову цркве. Када је једног дана дошла да покупи платно са црквеног крова, наста силна олуја па понесе цркву, платно и девојку — госпођицу, некуд далеко, чак у Шекуларе на Лиму. Од цркве су остали само темељи. Од тада се крај у Врујцима зове **Госпођиница.**

КРВАВА ЗЕМЉА

У страховитом боју који се водио, некада давно, између мештана с једне, а нападача са друге стране, пао је велики број ратника и пролила се људска крв, која је отицала потоцима. Попаљене су куће, уништени усеви, стока се разбежала и поцркала, а становништво је нашло спас у шумама. Место где је започео бој прозва се **Бојевите** (између Покрвеника и Радошевица), а место где се сливала људска крв доби име **Крвине.** По крви је тада добило име село Покрвеник. Лешеви које је поток избацио на једном месту, били су бројни и дуго није имао ко да их покопа, а сви су били надувени па по томе име села **Надувица.** Ратници који су бежали са љутог бојишта били су сустигнути од непријатеља па су их требили једног по једног, тако наста место **Требевите** (између Надувица и Покрвеника), а они који су и даље бежали пиштали су од муке, па отуда име **Пиштевине.** Том писком су заглушили становнике суседног села **Глушевице.** Било је оних који су се томе радовали, отуда **Радошевица.** Они који су тај љути бој преживели повлачили су се погурени, па тако наста **Гурине,** а у месту **Врачинац** (код Глушевице) врачара им је претсказала злу судбину. Због тога су се ратници међусобно посвађали око даљег пута, па је неке од муке хватала мора и по томе село доби име **Моравци.**

Дуго се у народу тај читав крај у коме се водио љути бој где је земља натопљена крвљу ратника и звао **Крвава земља.**

МУСИНА ЈАМА

Враћали се сватови са невестом из Бишева у Паучину. Ухватило их је на путу велико невреме и мећава. Толико су велики били снежни намети да су сватови одлучили да се крећу у колони, један по један, а да најхрабрији иде напред и прави пртину. Најхрабрији је био *Муса*, па је тако он постао *буљубаша* (старешина сватова). Последњи је био свирач — Циганин, који је носио гоч. Ишли су сватови тако али је мећава била толика да један другога практично нису ни видели. Сватови су наишли на пећину у коју је пропао Муса, а онда сви сватови за њим, а да то, од великог невремена, нису ни примећивали. Случајно је тај амбис заобишао последњи сват, свирач Циганин, који је дошао до дома младе и обавестио домаћине шта се са сватовима десило.

Десетак дана после тога, док су се домаћини увек обмањивали да ће се сватови ипак појавити, невестин дувак и ферецу избацила је Дрмача рејска, а ципеле река Рашка. Од тада се та пећина, која се налази између Бишева и Паучине, зове **Мусина јама**.

СВАТОВСКО ГРОБЉЕ

Није био обичај да се сватови сретну на путу, јер би дошло до кавге. Због тога су старешине сватова — буљубаше, увек тражили путеве и стазе којима би се избегао евентуални сусрет са другим сватовима.

У Хуму под Руговичке планине, било такво растиње да је туда водио само један пут. Ту се сусрет сватова није могао избећи, па је, некада давно, дошло до таквог сусрета. Одмах је почела жучна сватовска расправа и по обичају, око невесте, која је лепша, која носи више дарова, а затим се свађа пренела на то чији су сватови бољи, ко има боље соколове. Из тих чарки роди се велика туча и борба у којој погину сви сватови. Када се свађа завршила старешине села се договорише да све погинуле сватове сахране баш ту где су изгинули, те тако настаде име **Сватовско гробље**, које је и данас обележено са неколико гробова.

ЧОБАНСКО ГРОБЉЕ

Покушали се бројни пастири Рамошева и подјарутских села да присуствују реткој свечаности — *борби бикова*. Рамошевци су имали добре бикове, гајене специјално за то и по томе су били познати на Пештери. Било је то криво становништву подјарутских села (доња Пештер), па су и они спремали бикове за борбу. До сусрета, специјално заказаног, дошло је после дугог наговештавања. Довели су бикове и са њима дошли многи пастири. Бикови су бурукали, бацали роговима земљу на се, рикали. Отпочела је борба и потрајала неколико часова. Најзад засвираше рамошевски чобани, што је био знак да је њихов бик победио. Ругање је било пропраћено узречицама на рачун подјарутских чобана, па се око тога заметну кавга у којој изгибоше чобани. Погинуле су укопали на брду између Рамошева и Јарута, где су се бикови боли, и од тада то место доби име **Чобанско гробље**.

ЦРКВА ИЗМИРНА

Посвађала се браћа Немањићи, Драгутин и Милутин, око престола. Старији Драгутин је наследио оца и по обичају престо је припадао њему. Млађи Милутин је сматрао да престо њему треба да припадне, па се због тога између њих развила силна борба. Тада је народ умирао од болести и глади и сматрало се да је то божја казна због свађе браће. Присиљени од народа, краљеви решише да се измире и да се ради тога састану негде код Раса, прађедовске престонице. Место где су се господа краљеви састали прозва се од тада **Госпоска ливада**, сада код Дубова у Тутину, а један шири крај се од тада зове **Кајинита**, по томе што су се браћа кајала за ово што су урадили. **Лукавица** је такође добила име по стражи која је ту била постављена, а требало је да интервенише ако се неки од краљева буде лукаво понашао.

Браћа краљеви, Драгутин и Милутин, су се тада измирили па су у знак сећања на тај велики догађај подигли у доњој Дмитровој (сада Тутин) цркву **Измирну**.

ВРЕЛО МИЉИНА ГЛАВА

Живео у давној прошлости на Мокрој гори богаташ који је имао велика стада оваца и говеда. Међу његовим многобројним пастирима били су Сава и Милејана — Миља. Чували су они брижно газдину стоку да би за то добили скромну награду — по један дукат годишње. Сава је зарађене дукате чувао у шупљем чобанском штапу, а Миља у завезљају шамије, коју није скидала са главе.

На Мокрој гори се налазило језеро, познато по својим ћудима, а и по томе што су у њему живели златоруни ован и црни бик. Они су повремено излазили из језера, углавном, када се врши оплођавање стоке, а потом би се поново вратили у језеро. Краве су се биле телиле, а овце јагњиле и рађале расни пород. Но, десило се нешто тужно: једне године на блејање златоруног овна и рику црног бика, отрчаше сва газдина јагњад и телад и подавише се у језеру. Краве и овце пресушише са млеком и не могаше се купити сира. Богаташ за ту злу судбину окриви Миљу и Саву и сматраше да је то божја казна, јер су се Миља и Сава потајно волели, па их отера из дома свога.

Кренуше тако у незнано Миља и Сава и дођоше до језера. Ту се на хладном планинском језеру умише и мало одморише од напорног пута. Тада се језеро заталаса и један талас захвати Миљу па је однесе. Док је Сава покушао да спасе Миљу и њега однеше таласи у дубине језера. Био је то крај њиховог живота, крај надањима да се једног дана узму и срећно проживе.

Нешто касније су други пастири нашли Миљину главу на планинском извору у подножју Чулија код Мејстира, где су је избациле подземне воде, па се од тада тај извор зове **Миљина глава**. Савино тело пронађено је у једној речици у ибарском Колашину, која се од тада зове **Савина река**, а у **Златном потоку** пронађен је Савин пастирски штап са златницима.

БОЈ НА РАСУ

Повео неки турски паша силну војску у бој на Расу, где се налазила војска српских великаша. Дошли су аскери у Лукарско поље, али никако нису могли да се оријентишу и крену према Расу. Питали су они становнике, а они су били хришћани, где се налази Рас? Међутим, нико није хтео да им каже где је Рас, а сви су међусобно говорили: „Шути!" — по чему једно село доби име **Шутеновац**. Турци сретну неког Луку, код данашњег села *Лукаре*, али им и он не хте казати где је Рас, већ их упути према Сјеници. Војска крену у том правцу, и на једној заравни одржаше хаџ (молитву) и по томе се место прозва **Хавет**, а затим војска настави пут. У једном селу говораху за аскер: „Погрешно одоше" — па то село прозваше **Одојевиће**. Када су дошли у Дугу Пољану, схватили су да Рас није у том правцу и да су обманути, па одатле променише правац и преко доње Пештери крену на Расу. На једном брду изнад Сопоћана привидели су им се голи чобани и они то брдо прозваше **Голић**. Са другог брда вршили су осматрања терена око Сопоћана и Раса, али ништа нису видели, јер је била црна ноћ и то место назваше **Црноча**. Да им не би сметале шуме, Турци их посекоше и само оставише неке глогиње, а место назваше **Глоговик**.

Пред саму битку хоџе наредише да се одржи последња молитва и то учинише на брду **Хоџево**, а затим се заметну љути бој. Тада изгибе много војника и над њиховим лешевима грактаху гаврани, па отуда име **Грачево**. Од људске крви формира се тада **Људска река**. Турци наредише да се праве шанци за ћефине, отуда име села **Шанци**, а све жртве прогласише шехидима (херојима) и за њих формираше посебно гробље **Гомиљар** (сада у Н. Пазару). Само је један од турских команданата сахрањен на посебном месту, а био је *Арапин* и отуда **Арапов гроб** (на Великом гробљу).

Турци су тада у **Вареву** ухватили варљивог Луку, који их је обманyо и погрешно их усмерио на Расу и Луку набише на колац, при чему му потекоше црева, и место прозваше **Лукоцрево**.

Веско Пајковић

ПРИКАЗ ГЕОЛОШКОГ САСТАВА И ТЕКТОНСКОГ СКЛОПА ТЕРЕНА ОКОЛИНЕ НОВОГ ПАЗАРА СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ПАЛЕОГРАФИЈУ НАСТАНКА И ПОЈАВЕ МИНЕРАЛНИХ СИРОВИНА

— Прилог изучавању регионалне грађе —

У овом раду под појмом околине Новог Пазара обухваћено је сливно подручје реке Рашке, које својом геолошком грађом може у извесној мери и представљати типичан исечак шире области проучаване у нашој науци од првог путовања знаменитог француског научника Ами Буеа (Ami Boué) у европску Турску 1836. године, преко Ј. Жујовића и Ј. Цвијића, наших знаменитих научника с краја прошлог и почетка овог века, до новијих радова и савремених података стручњака Београдског Геозавода. У међувремену је терен повремено изучаван и од многих других познатих имена, пленећи својом занимљивошћу, али комплементарношћу грађе не дајући још увек коначне одговоре на сва питања састава, тектонског склопа и старости.

Околину Новог Пазара изграђују различите магматске, седиментне и метаморфне стене, стваране од млађег палеозоика до данас. У многим локалностима констатоване су појаве металичних и неметаличних минералних сировина и грађевинског материјала, али на жалост у већини случајева без довољне количине резерви.

Терен је пун старих средњовековних рударских радова и мајдана и римских, те су и друге рудне појаве такође биле предмет мога интересовања, поред оног нарочито професионалног на трагању за лежиштима украсног камена. Будући да сам задњих година радио у овој области, прикупио сам већи број значајних чињеница.

У овом раду покушао сам систематизовати укратко досадашње податке, користећи се штампаним листовима ОГК 1:100.000 Сјеница и Нови Пазар уз моја сопствена опажања регионалне геолошке грађе, састав, структуру и старост, коју понегде износим нешто свесних произвољности у смислу трајања, што чиним да бих дочарао настанак и описао кроз какве је етапе геолошке историје пролазио овај терен.

Палеозоик

Најстарији делови терена на овом подручју су комплекс метаморфних стена у области Рогозне, Старог Колашина и Голије, између којих

се налази широко подручје мезозојских и терцијарних седимената. Несигурно је одређена карбонска старост (релативно пре нешто више од 300 милиона година) услед недостатка фосила.

У једном воденом басену у оном периоду стварали су се глиновити, лапоровити, песковити и карбонатни седименти, било да су честице или веће комади доношени речним токовима и периодично таложени у њему, или обарани из раствора. Скоро истовремено у земљиној кори постојале су дубоке пукотине дуж којих се из унутрашњости земље кретала магма, утискујући се једним делом у стене на које је наилазила у свом путу, трансформишући се под утицајем хемизма, огромних притисака и температуре.

Један део магме изливао се у водену средину хладећи се нагло и мешајући са седиментима. На тај начин стварала је серија дијабазних амфиболитских шкриљаца, амфиболита и епидотактинолитских шкриљаца, настала метаморфозом габровитих и дијабазних стена, која је најизраженија на јужним падинама Голије, а нарочито у зони Себимиља.

Типично карбонско развиће и на далеко највећем делу терена у околини Новог Пазара су серицитско—хлоритски шкриљци, филити, аргилошисти, мермери, метапешчари и конгломерати ниско метаморфне стене, које су током геолошке историје претрпеле вишефазна убирања. Захватају велике површине терена од планине Рогозне преко Јошаничке реке ка Тутину, затим читав појас јужних огранака Голије, дуж сливног подручја Рашке, Људске и Дежевске реке.

Сл. 1 Палеозојски кварцити између Јошаничке и Себечевске реке, источне падине Турјака — дефицитарна минерална сировина у нашој земљи

Од минералних сировина, чије појаве се јављају у палеозојском комплексу највећи значај имају кварцити, чијих више појава има на Рогозни, Голији и нарочито између Себечевске и Јошаничке реке.
То су до сада, на жалост, на овом подручју неистражене сировине. Остале минералне сировине везане су за терцијарни магматизам, о чему ће касније бити речи.

Тријас

Након фазе мировања копна у тријасу (пре 220—180 милиона година) дошло је до јачих тектонских покрета, тоњења терена и образовања плитког мора, у коме су притоке са копна доносиле песак, шљунак и дробински материјал, чијим таложењем и каснијом дијагенезом настају данашњи кварцни конгломерати и пешчари, а затим продубљавањем мора таложе се лапоровити кречњаци.

Данашње остатке доњотријаских седимената налазимо на Драгочевском брду и Јавору. Такође се могу пратити на висински истакнутим деловима терена између Рашке и Јошанице, источним и северним ободом Пештерске висоравни од Црвоча преко Трећака, Живалића и Рогатца до Дуге Пољане.

Средњи тријас се јавља у виду масивних или дебело слојевитих кречњака и доломитичних кречњака често бречастог карактера, што указује на повремено оплићавање на извесним деловима терена. У седиментима средњег тријаса налази се бројна фауна шкољки, пужева, корала, криноида и брахиопода, што говори о бујном морском животу.

Доцнијим регионалним и термометаморфизмом један део тријаских кречњака се прекристалисао. Крајем средњег тријаса магматском активношћу избијају лаве, које услед додира са водом нагло очвршћавају, стварајући порфирске стене које су досада откривене само у зони Малаја и Плешибабе.

Седименти средњег тријаса имају велико распрострањење, изграђујући Пештерску висораван, знатне делове старог Колашина и Јарута, масиве Хоћева, Рудна и Великог брда. Седиментација у морском басену настављена је и у току горњег тријаса, стварањем кречњака и доломита (околина Баљева и Чаровине). Пред крај горњег тријаса долази до уздизања морског дна, осушивања мора, а затим и набирања. Дебљина горњотријаских творевина износи око 300 метара.

За тријаску периоду, односно њен средњи део кристаластих кречњака, везане су појаве и лежишта украсног камена у Сувој Ћуприји, Сопоћанима, Горњој Слатини, Гурдијељу, Јаруту (Марков врх), кречњака у Рудинама (атар села Павље) техничког камена у Малом Крилу, Пазаришту, Рогатцу и Великом брду.

Кварцни конгломерати из доњег дела, који су прекристалисавањем делимично прешли у кварците, јављају се на више места у старом Колашину, Рогозни и Голији, међутим, њихов хемијски састав, као и оних из палеозоика, је за сада непознат.

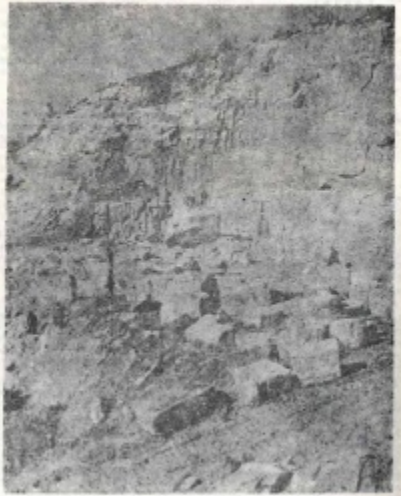

Јура

Творевине јурске периоде развијене су на овом подручју у виду тзв. дијабаз-рожначке формације, која је досада у науци била предмет бројних расправа и несугласица. Постоји нејасноћа у вези настанка ових стена, њихове тектонике и различито третиране старости: од средњег и горњег тријаса, доње, средње и горње јуре, до доње и горње креде. У

Сл. бр. 2 Детаљ из лежишта мермера Сува Бујрија, које је настало у средњем тријасу

највећем броју случајева дијабаз-рожначка формација третира се као горњојурска, мада сам налазио у њој сенонске фосиле (hippurites, vaccinites atheniensis, hippurites braciensis и др.) прекристалисане услед тесно слепљених комада дијабаза.

Дијабаз-рожначку формацију чине седименти, магматски и ретко метаморфни чланови. Магматске чланове представљају дијабази, спилити мелафири и габрови, који се примарно јављају као сливови и пробоји. Седиментни чланови су глинци, лапорци, лапоровити кречњаци, рожнаци, пешчари брече и конгломерати. Такође су подређено заступљени метаморфни чланови: мермери и амфиболити.

Глинци и лапорци су фино услојени а карактерише их и присуство различитих муља, нарочито пешчарских и рожначких. Рожнаци су присутни у свим деловима серије, као интеркалације и сочива.

Пешчари се јављају у виду већих маса или се смењују са глинцима дијабаза и спилита.

Кречњаци се налазе у облику танких слојева између седиментних чланова. Мермери и амфиболити су локализовани у уским зонама у подручју Плешибаба, на Јаругу и Плешину.

Дијабаз-рожначка формација заузима огромне делове терена, пружајући се од Бањске код Т. Митровице, преко Рогозне. У овај део простора се налази, северно од линије Кавалчева, Лопужња, Избања, Постење, прелазећи Рашку и настављајући се од Баљевца ка Сокољеници, а одатле на Пусту Тушимљу, Капудру, Себимиље у планински појас Голије према Ивањици. Њен однос у овом делу терена према другим формацијама је тектонски — јавља се у виду краљушти преко околних седимената и ређе палеозојика. Доње делове чине перидотити и серпентинисани перидотити, који се често јављају на истом нивоу дуж раседних зона, тектонских крпа.

Дијабаз-рожначка формација такође је развијена, мада на много мањем простору. Јавља се на терену од Жилича, Плешибаба, Доброг Дуба, Чукота, Малаја и Бајице, пружајући се у правцу Сјенице и горње Пештери. Ова формација карактерише се тиме да у највећем броју случајева нема нормалне суперпозиције; ретки су континуитети слојева, чести клизни контакти. Нарочито је карактеристичан и хаотичан распоред блокова, како за магматске тако и за седиментне чланове. Међу њима посебан интерес имају они у којима се јављају ултрамафити. Чести су и серпентинити, утиснути дијапирским кретањима дуж раседних зона.

Услед оваквих одлика дијабаз-рожначка формација се све више назива меланжом тј. мешавином различитих стена пронесених у сужени простор подводним клизањем блокова.

Дијабаз-рожначка формација настала је на подручју врло лабилног дела земљине коре у зони подморског деловања морске воде, уз мешање тектонски прерађених ултрамафита, уз снажне субмаринске изливе лаве, који су се дешавали уз седиментацију а у предпољу између огранака континенталних блокова, услед чега је немогуће утврдити суперпозиционе односе. Врло компликоване односе унутар формације пореметила је и каснија тектоника а уз ово и стално присутно поновљено раседање.

GEOLOŠKI PROFIL DIJABAZ-ROŽNAČKE FORMACIJE SEVERNO OD GLAŽEVSKOG POTOKA
dijabaz
krečnjak

За серпентините су везане појаве хромита на левој обали Трепчанске реке, Литицама, Виногробу, Милутиновићима, Чукари, Сплашчаном брду, Пожеги, Змињаку и неко друга места.

Магнезитске појаве и лежишта налазе се у подручју Трепче, Милутиновића, Змињака, Чукари, засеока Крстаче и Бађине, а неке појаве азбеста лоциране су на северним падинама Рогозне, на Голији, Пожежини, Соколовици, као и на Јаруту у локалностима Гредина и околини Марковог врха; такође и у Пештери у атарима села Брађак и Крња Јела. У неким локалностима нађене су појаве талка (Пуста Тушимља и неки други локалитети).

За дијабаз-рожначку формацију везана је појава лимонита и хематита (рудне појаве), северно од Врановине, а затим и у зони Коваче — Руђе — Жирче, и у Глухавици. Минерализације мангана налазе се на Јаруту, Мелајама и Бађини. Бакар се јавља код Мелаја и атару Рожевића. Такође су констатоване и појаве фосфата.

Горња креда — сенон

Није утврђено постојање стена насталих између горње јуре и горње креде, што говори о поновном релативно мирном периоду и регресији (уздизање терена) и копненој средини. У горњој креди почетком сенона, а вероватно и нешто раније, долази до спуштања једног дела тере-

GEOLOŠKA KART

A 1:150000
legenda:
aluvijum
deluvijum
sipari
šljunkovi, peskovi, gline
tufovi, tufiti, vulkanske breče i aglomerati
andeziti i daciti
latiti i andezit-bazalti
konglomerati, peskovi, gline i laporci
gabro
serpentiniti
RAŠKA
10
15
20 km

на услед трансгресивних покрета, а затим до надирања мора и стварања плитког залива ширине око 10 км, који се касније постепено продубљивао са све немирнијим режимом седиментације.

Најпре у конијачком нивоу таложе се грубозрни седименти, конгломерати и брече, а затим у сантону масивни и банковити зоогенокорални кречњаци, са богатим остацима некадашњих организама, те данас заинтересовани посматрач може бити изненађен великим бројем фосилних љуштура шкољки — рудиста (изумрлих плитководних организама), морских пужева, шкољки и јежева у околини Звуње, Вапреска, Осоја, Шанца, Лукоцрева, Варинског брда и Рајчиновића, где их прекривају пирокластити, а затим и код Тењова, Смилова и других локалитета.

Ови седименти, богати фосилима, таложени су у плитком литоралном и неритском појасу мора, чија је дубина ретко износила преко 200 м.

У кампанском нивоу основа, преко спрудних седимената стварају се лапоровити кречњаци и лапорци са ретким прослојцима пешчара и кречњака (указује на постепено продубљавање и повремену лабилност његовог дна).

Морски басен према југозападу је имао већу дубину, што је утврђено на основу трагова пужања, течења и набора насталих подводним клизањем.

Дебљина ове серије износи преко 250 м, а њени делови налазе се у подручјима Звуње, Лукара, Избица, Соколовице и Пасјака.

Даљим напредовањем трансгресије дошло је до померања обалске линије и већег продубљивања басена са стрмим странама, који је свакако био узак и дуг, са сталним вертикалним кретањима. Под утицајем различитих механизама, који су довели до нестабилног положаја слабо везаних седимената у плићим деловима мора (утицај гравитације, јаки земљотреси, преоптерећеност талога, струје и др.) бивали су повучени низ одсек лаганим клизањем, а затим све јачим турбулентним (вртложним) кретањем, формирали су се мутни токови који су носили велику количину измешаног материјала, таложећи га на дно диференциране по саставу и величини фрагмената. Ова појава се много пута понављала у току милиона година и имала је за последицу стварање дубоководних маринских седимената са карактеристичном сменом чланова — флишем.

Доњи хоризонт флиша чине плочасти лапоровити кречњаци, лапорци и глинци са прослојцима пешчара који на горњим деловима су све више заступљени, а развијени су на ширем подручју Бесовске, Звуње, Трнаве, Лукара, градском подручју Новог Пазара, Дојевића, Дежеве, Шароња и Врановине. Дебљина доњег хоризонта флиша износи 400 метара.

Средњи хоризонт флиша изграђују лапоровито-песковите партије, које најчешће прелазе у дебело слојевите пешчаре. Налазе се у околини села Косурића, Ботуровине и Војковића, као и у зони Мусина ливада, Кадудра. Од њега су изграђени и Паринчко брдо и Кривосиј. Дебљина средњег хоризонта је 300 метара.

Горњи хоризонт флиша представљају банковити и слојевити пешчари са прослојцима глинаца и лапораца дебљине до 250 метара.

Флишна серија, поред ритмичности, карактерише се сиромаштвом фосила и богатством седиментних текстура, нарочито у средњем и горњем делу: трагови пузања и утискивања, ударања, вртложења, таласања, удубљених бразди, ерозионих канала, на основу којих је утврђено да је смер

транспорта материјала био од југозапада ка североистоку, односно према дубљим деловима басена.

Сенонски седименти имају несумњиво веће распрострањење, међутим, прекривени су навлаком дијабаз-рожначке формације, вулканитима и пирокластитима.

У седиментима предфлишног хоризонта и доњег дела флишне серије налази се више значајних појава лапораца, сировине за индустријско добијање цемента, на западним падинама Рогозне, у подручју Дежеве са околином и јужним падинама Голије. Овде их нећу набрајати због недовољно познатог хемијског састава, верујем да је њихов значај велики, што ће показати блиска будућност.

Сл. 4. Обод источног језерског басена: а) средњи тријас, б) седименти басена и в) раседна дислокација

Распадањем флишне серије и делувијалним процесима створена су многа лежишта глине на којима се и развила индустрија грађевинског материјала „Слога" (Бараковина, Вактића, Паралово, Побрђе, Иванча, Трнава, Мишчиће, Дежева, Шароње, Врановина, Полаци и др.).

Пешчари из горњег дела серије нашли су примену као тесани камен, уграђен у многе објекте средњовековне српске државе и објекте из периода турске владавине, поред осталог и за надгробне споменике. Појаве масивних пешчара, углавном, нису употребљаване као индустријски украсни камен упркос њиховом изгледу. Ове појаве налазе се на Паринском брду, Косуриђу, Дежеви и брду Жижевица.

Поред овог, за сенонску серију везују се неке сумњиве појаве угља и угљевитог шкриљца у Ковачеву, Засуљачи и Осаљу.

Терцијар

Крајем сенона (пре приближно 80 милиона година) повлачењем мора настаје копнена средина све до миоцена, када се на овом подручју, као и шире, формирају језерски басени, који постоје средином плиоцена. На сливном подручју Људске реке, до данас су се задржали седименти сјеничког басена у околини Дуге Пољане са слабо везаним конгломератима, пешчарима, лапорцима, туфовима, бигром, песком, шљунком, глином и угљем.

На подручју Дежеве, на падинама Пазарског брда, откривени су седименти новопазарског миоценског језерског басена, које чине конгломерати: жути песак и лапорци са танким слојевима лигнита.

Миоцен овог језерског басена заузима сразмерно веће пространство, међутим, великим делом је еродован и прекривен вулканским стенама и пирокластитима.

На сливном подручју Себечевске реке су развијени плиоценски седименти тутинског басена у низу локалности: Руђе, Ковачи, Жирче и др., у виду ерозионих остатака.

Крајем горњег плиоцена у Коштанпољу долази до формирања крашко-тектонске потолине и краткотрајног језерског басена са великим приносом шљунка и песка које су доносиле притоке. Ове наслаге су нешто слабијег квалитета због присуства глиновито-песковите и хумусне компоненте.

Карактеристично је да је новопазарски терцијарни басен комуницирао са суседним рашко-баљевачким. Клима у том периоду била је свакако тропска, о чему говоре нађени остаци претка данашњег носорога у околини Сјенице и Баљевца на Ибру.

Дуж раније створених дислокација у миоцену долази до магматских покрета који доводе до стварања дубинских и изливних стена, које захватају већу површину. Најпре су стварани кварцлатити који су засту-

Сл. 5 Врх Вишина — остатак вулканске купе и доводних канала: Главно излазиште дацитске лаве (црвени камен)

љени на Голији и Рогозни и у рељефу изграђују високе купе које често представљају остатке доводних канала. Јављају се и као сливови и силови. На сличан начин створени су дацито - андезити и андезити.

У планинском појасу Голије више су заступљени дацито-андезити који се јављају понекад у виду пробоја. Андезит — базалти Пазарског брда представљају најмлађе терцијарне вулканске стене на овом подручју.

Пирокластити заузимају огромна пространства терена у околини Новог Пазара, нарочито у појасу Рогозне (горњи токови Трнавске реке, Јошаничке реке, Зајчке и Бећанске), а затим и између Лудске, Шаровске и Дежевске реке, понегде имајући и дебљину чак преко 450 метара.

Они представљају вулканокластични материјал стена, генетски везаних за магматске стене. Будући да се ради о вулканском материјалу таложеном уз специфичан транспорт, на нашем подручју налазимо туфове, туфите, вулканске бреча, агломерате и вулканске конгломерате.

У следећој фази изливају се андезит — базалти и трахитбазалти, чији се сливови као типичан школски пример јављају поред Пазарског брда и Стражевита, у непосредној близини Новог Пазара, затим у појасу Рогозне у подручју Мучиног врха, Ковника и Галда. Присутни су такође и пирокластити ових стена, чија је дебљина 50—100 метара.

Терцијарни магматизам има изванредан значај због многих минералних сировина, насталих његовим стварањем. То су, пре свега, оловноцинкане руде у зони Лисинца, Беловине, Црнца, сливно подручје Ибра, Пасјег потока, Градине, Брђана и Рајетића на Рогозни. Оловноцинкане руде у зони Голије (Јурија, Радалов до, Остро брдо, Паросија, Радуловац, Црни врх (голијски) и други локалитети.

За неке од ових рудних појава везано је средњовековно рударење (на Радуловцу и Калудри налази се преко 100 сртињава), а много имена локалитета носи порекло у вези са рударењем, као на пример: Сасе, Плавкановица, Ковачи, Гвоздац, Железни камен, Рудничка локва, Злопаре, Руђе, Лукаре, Златни камен, Ковновица, Метаљка и др.

Шелит (волфрамова руда) налази се у читавом низу локалности на јужним падинама Голије у зони Мухова, Црног врха и северном делу Лисе и Јурија, затим од Радуловца до Шереметовине. Шлиховским испитивањем у голијским потоцима нађени су комади полудрагог и драгог камења. Констатоване су и појаве уранових минерализација, а у алувијалном материјалу голијских потока нађена су зрна злата, док су на Рогозни нађене и појаве које садрже титанове минерале.

Вулкански туф који се налази у датом простору није нашао другу примену осим као украсни камен у подручју Вевика, где се налазе и појаве вулканског стакла, такође дефицитарне сировине. Исто тако није испитана могућност употребе овог туфа, као пуцолана цементу код израде лаких бетона и друге употребе у грађевинарству. Значајно лежиште квалитетног техничког камена налази се у Восини, на јужним падинама брда (магматски камен дацито - андезитског састава). Више неистражених појава исте стене налази се на Рогозни и Голији.

Увор Људске реке

Квартар

У квартару (последња два милиона година који још трају) настале су долине Рашке и Људске реке и њихових притока, као и алувијалне и речне терасе. Рашка није имала увек данашњи ток. У плеистоцену је извирала код данашњег села Аљиновића на Пештери, затим текући преко Коштан пољу прикупљала је притоке са Нишаје уливајући се у језеро које је још увек постојало. Као отока језера одлазила је данашња Слатинска река (горњи ток) која се опет на подручју Новог Пазара уливала у језеро из кога је опет отицала. Подземном пиратеријом једне Рашкине притоке у нивоу Сопоћана, односно регресивном ерозијом уз процес скрашћивања довело је до стварања пукотина на дну језера и његовог отицања у данашњи изворски део Рашке у Сопоћанима системима подземних канала. Интересантно је да су у то време долином Ибра текле две реке, од којих се једна улива у Ситницу и припада сливу Јадранског мора, док је друга текла у Рашко-бањевачко језеро. Ова друга река снажном ерозијом „пресекла је" Ситници ток Ибра, о чему постоје бројни докази. Присуство три терасна нивоа Рашке, као и Људске и Дежевске река, говоре о огромним поводњима у време холоцена.

Главна Рашкина притока, Људска река, као кањонско усечено пресеца планинску област Голије и Пештерске висоравни, омогућавајући нам посматрање геолошке грађе у профилу од скоро 1.000 метара. Наследила је флувио-глацијалну долину из периода леденог доба, чији су се циркови налазили код Бојевог брда, Крња и Црчева.

2. Вардарска зона

Изграђена је од серпентинита, ултрамафита и дијабаз-рожначке формације, као и мањих маса сенонских седимената издигнутих из подине, а затим навучених малим реверсним раседима као и локално заступљених метаморфних стена. Унутар ове структурнофомационе зоне издвајају се неколико фронтова навлачења, између којих су донекле сличне структурне особине. Неке од навлака су доцнијим раседима померане, што је још више компликовало и онако сложену геолошку грађу.

Извесне законитости структурних облика добијене су статистичком методом. Са честим одступањима су пружање северозапад—југоисток и падови усмерени ка североистоку са нагибом већи [illegible].

У овом подручју доминирају елементи [illegible] тектонике и реверсних расела, дуж којих се често налазе појаве минералних сировина. Честа су дијапирска кретања, као последица интензивне тектонике и физичко-механичких особина ових стена.

Број раседа, који су геолошку грађу посебно компликовали, је још већи од нађеног. Често није могуће одредити њихове особине због знатне маскираности, као последице различитог понашања литолошких чланова, под дејством огромних тангенцијалних притисака са североистока.

Пробој и излив терцијарних [illegible] магматских стена нису у вези са тектоником који је довео до навлачења ове јединице, већ указују на постојање дубоких дислокација испод навлаке.

Закључак

Геолошка грађа околине Новог Пазара досад је изучавана са више аспеката.

Терен изграђују различите магматске, седиментне и метаморфне стене, стваране у млађем палеозоику—карбону, тријасу, непоуздано горњој јури, горњој креди, миоцену, плиоцену и квартару. У многим локалитетима се налазе појаве минералних сировина металичних, неметаличних и грађевинског материјала.

Млађи палеозоик изграђују различите стене, већином нижег кристалинитета, које су током геолошке прошлости претрпеле вишефазна убирања.

Тријас је развијен у сва три одељка: доњи (кварцни конгломерати, пешчари и глиновити кречњаци); средњи (масивни и банковити кречњаци) и горњи (кречњаци и доломити).

Непоуздано одређена **горња јура** представљена је типичном дијабаз-рожначком формацијом, коју чине различити седименти, магматски и метаморфни чланови, чији однос, начин појављивања и др. су још недовољно познати.

Горња креда — сенон почиње бречастим конгломератима и масивним кречњацима који навише постепено прелазе у фацију флиша.

У **миоцену** на овом подручју долази до формирања басена, а затим и до јаке магматске активности, која даје дубинске и изливне стене и пратеће вулканокластите веће дебљине.

Све ове творевине припадају двема великим структурно-формацијским зонама: **унутрашњим динаридима** и **вардарској зони**, раздвојеним великом навлаком која се протеже од Титове Митровице преко Рогозне

Комплексованост геолошке грађе не даје још увек праве одговоре на поједина питања регионалне грађе. Нека од њих, која би требало да реше будућа истраживања су:

1. Питање детаљније старости палеозојског комплекса са рашчлањавањем.
2. Проблем девонтријаских слојева, њихов однос према палеозоику, рашчлањавање у средњем и горњем тријасу.
3. Рашчлањавање у дијабаз-рожначкој формацији, одређивање поуздане старости и односа према серпентинитима.
4. Реконструкција и палеогеографија неогених језерских басена (новопазарског, тутинског и коштанпољског).
5. Међусобни односи магматских стена.
6. Питање слабог познавања и истражености појава неметала и металних сировина.

И поред свих питања која треба решити, сматрам да је геолошка грађа Новог Пазара у доброј мери позната и да ће се у блиској будућности разрешити њене нејасноће.

ЛИТЕРАТУРА

Цвијић Ј. (1911 и 1926): Геоморфологија, књ. 1 и 2 Београд

Димитријевић М (1975): Геолошко картирање Београд

Херак М. (1973): Геологија, Загреб

Илић М. (1936): Геолошко картирање и испитивање рудних појава на секцији Нови Пазар. Извештај о раду Г. И. за 1935. г, Београд.

Илић М. (1939): Прилози петрографском проучавању на листу Нови Пазар. Годишњак Г И I (1938) Београд.

Карамата С. и Кнежевић В. (1956): Серпентинитске масе између Баљевца и Новог Пазара. Зборник радова рударског и геолошког факултета, књ. IV. Београд.

Карамата С. и Урошевић М. (1960): Тектонски стилови у пределу Рогозне и старог Копаоника. Весник Завода за геол. и геоф. истраживања СРС, књ. XVIII, сер. А Београд.

Kossmat F. (1917): Gebirgsbau und Landschaft im umkreis von Novi Pazar (Alt Serbien) Zeitschrift der Ges f Erdkunde, Berlin.

Луковић М. (1929): Прилог геолошким и рударским познавању околине Рашке и Новог Пазара; Рударски и топионички весник Београд

Милојевић С. (1936): Картирање секције Нови Пазар. Извештај о раду Г И за 1935 годину Београд.

Мојсиловић С. и сарадници (1980): Тумач за ОГК СФРЈ, лист Сјеница Београд.

Пајковић В- (1975): Геолошки састав и тектоника терена између Дежевске реке и Тушимље. Дипломски рад.

Пејиновић В. (1979): Елаборат о резервама и квалитету руде магнезита у лежишту Сува Ћуприја код Новог Пазара.

Петковић К. (1927): Прилог за геологију старе Рашке. Гласник краљевске академије 125, Београд.

Симић В. (1958): Појаве млађег плутонита у планини Голији, Весник Завода за геол. и геоф. истраживања НРС, књ. XI Београд.

Урошевић М. (1959): О дијабаз-рожначкој формацији у околини Новог Пазара. Весник Завода за геол. и геоф. истраживања 17, Београд.

Урошевић М. и сарадници 1970): Тумач за ОГК СФРЈ, лист Нови Пазар Београд.

Жујовић Ј. (1893): Грађа за геологију старе Србије, геолошки анали Балканског полуострва књ. III Београд.

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА У НОВОПАЗАРСКОМ КРАЈУ 1982. ГОД.

РАС — ГРАДИНА (средњовековно утврђење)

У току 1982. године, због недостатка средстава, нису настављена даља систематска истраживања, већ су изведени само мањи радови у оквиру презентације нивоа терена у унутрашњости утврђења, на просторима западног и централног сектора. Истражене су површине где услед слабо очуваног или поремећеног културног слоја нису била предвиђена систематска истраживања.

У западном сектору у целини су истражени квадрати X/18-б и ц и X/19-б и ц. Дебљина културног слоја у овим квадратима креће се од 0,20 цм у источном делу до 0,50—0,90 цм у западном делу. Слој лежи непосредно на стени и већим делом је образован после рушења утврђења, спирањем материјала са виших зона локалитета. У овом слоју, готово искључиво, су налажени фрагменти керамике деформисани услед дејства ватре, који вероватно припадају посудама коришћеним за ливење метала. Поред фрагмената керамике, из овога слоја потичу и налази две бакарне плочице коришћене за ковање новца, које хронолошки одговарају IV хоризонту, односно времену када је у утврђењу радила ковница новца краља Стефана Радослава (1227—1233).

У западном делу квадрата X/18-б и ц испод овога слоја наплавине, непосредно изнад стене, откривен је део слоја III хоризонта са бројним налазима фрагмената керамике. Међу овим налазима посебно се издваја део једне византијске зделе, украшене **сграфито** орнаментом, која се може датовати у XII век.

У централном сектору делимично је истражен западни део квадрата I/12—14. На том простору образована је коса земљана шкарпа, ради повезивања истражених површина у линији квадрата X, презентованих на нивоу III хоризонта, са нижим теренима у источном делу локалитета. Скинут је, углавном, само слој наплавине, образован после рушења утврђења, са ретким налазима касне праисторијске халштатске и средњовековне керамике. У квадрату I/14-а и д истражен је делимично и слој III хоризонта из кога потиче занимљив налаз фрагмената једног крчага фине фактуре, црвено печеног, са глеђеним орнаментом на спољној страни.

Истовремено са овим радовима уклоњена је и депонија земље избачене из квадрата К/17, приликом истраживања 1974. године. У овој земљи нађен је један бронзани чанкасти новац цара Јована II Комнина.

Завршна истраживања на локалитету Рас—Градина планирано је да се обаве у току 1983. године.

Др Марко Поповић

ЦРКВИНА У ТУТИНУ

Извештај са завршених археолошких истраживања 1982. године

У времену од 21. до 30. јуна 1982. године завршена су систематска археолошка истраживања на овом локалитету, започета 1979. године. У целини су истражени остаци мањег манастирског комплекса који је настао и развијао се у временском распону од краја XIII до краја XVII века.

У току овогодишњих ископавања истражен је простор иза западне грађевине, односно остатака некадашњег манастирског конака. Ту су, око четири метра западно од конака, откривени остаци још једне мање грађевине, која је означена као грађевина II. Била је делом укопана у јужну падину узвишења, које је са западне стране затварало манастирски комплекс. Од ове грађевине, која је имала квадратну основу димензија 4,20 x 4,20 м, очувани су остаци северног и западног зида, делимично укопани у падину узвишења, док су од источног и јужног зида остали само незнатни трагови. Зидови грађевине били су грађени од ломљеног камена, повезаног трошним кречним малтером. Остаци западног зида сачувани су до висине од 1 м а северног између 0,50 и 0,95 м. Улаз у грађевину II налазио се вероватно у оквиру источног зида који је готово у целини порушен. У унутрашњости грађевине ниво пода означава танак слој гари, на коти +0,30 (кота 0,00 под прагом у олтару), који лежи непосредно на здравици. У слоју над самим подом нађено је више фрагмената керамике, који припадају једном врчићу, крчагу и двема зделама, као и доста гвоздених клинова. Ова грађевина, као и цео манастирски комплекс, страдала је у пожару крајем XVII века. Када је подигнута, не може се поуздано утврдити.

Простор између конака и грађевине II са јужне стране био је затворен продужетком јужног обимног зида, чији су остаци у висини једног реда камена откривени. Овај зид се вероватно завршавао на правцу западног зида грађевине II. У међупростору између угла грађевине и обимног зида, ширине 1,20 м, несумњиво се налазио улаз у овај део комплекса. Са северне стране, према врху узвишења, нема трагова ограде, која је могла затварати простор између конака и грађевине II. Остаје отворено питање како се из манастирске порте прилазило грађевини II, пошто на западном зиду конака према овоме простору нема трагова врата. Ова појава је можда у вези са функцијом грађевине II и простора око ње, као посебно издвојеног економског дела манастирског комплекса.

Истовремено са истраживањима остатака грађевине II откривени су у целини и остаци северног оградног зида на простору између конака и цркве. Овај зид, као и јужни, био је грађен од ломљеног камена повезаног блатом. Сачуван је у висини два до три реда камена, без трагова капије. На основу тога може се претпоставити да се некадашњи улаз у манастирски комплекс налазио у оквиру јужног оградног зида, непосредно уз конак, где су остаци овога зида сачувани само у темељној зони.

Др Марко Поповић

ТУТИН — лок. Градац

Рекогносцирањем дела територије СО Тутин, маја 1981. године, евидентирана је и градина на локалитету Градац, североисточно од Тутина. Програмом за 1982. годину предвиђено је сондирање овог локалитета, што је и урађено крајем јула исте године.

Остаци праисторијске градине налазе се на заравњеном платоу брда Градац, непосредно изнад Тутина (кота 1022). Положај утврђења је такав да доминира над целом тутинском котлином и приступачно је само са источне стране, која је седлом одвојена од суседног брда — Борића. Северна страна је покривена шумом, док су јужна и западна падина брда Градац стрме и кршевите. По ободу овалног платоа елипсоидног облика, запажају се трагови осутог сувозидног бедема, који се још јасније оцртавају на авионском снимку.

На источној страни, где је прилаз утврђењу најприступачнији, запажају се трагови два паралелна сувозидна бедема, где је на јужном њиховом крају, највероватније, био улаз у утврђење. Спољашњи бедем је на нижем нивоу и изграђен је у равнини седла. У унутрашњости утврђења постоје само местимично зоне са очуваним културним слојем, између којих су површине са оголелом стеном, тако да се терен терасасто спушта од унутрашњости према бедемима.

Циљ сондирања на овом локалитету је био да се установи ширина бедема, дебљина културног слоја и прикупи материјал који би могао ближе да определи утврђење. Отворене су четири сонде, од који је једном (сонда I) сондом пресечен бедем, а остале три су отворене унутар утврђења, на местима где се претпостављало да је најдебљи културни слој.

Сонда I је отворена на западној страни, где је прилаз утврђењу најнеприступачнији и где се стране стрмо спуштају према долини. Димензије сонде су 5,5 x 1,5 м и постављена је дужом страном у правцу северозапад — југоисток. Културни слој у сонди је најдебљи уз унутрашње лице бедема (25—35 цм), док се у североисточном делу сонде одмах испод хумуса појавила жива стена. Ширина бедема, грађеног од камена у техници сувозида, износи око 2 м. Од покретног археолошког материјала било је доста керамике, међу којом преовлађује керамика грубе фактуре, а нађено је и неколико фрагмената сиве керамике рађене на витлу (нога пехара, део обода, део дна и трбуха мање зделе, тракасте дршке и др.). Нађен је и један керамички пршљенак и једна алка од бронзе.

Остале сонде (II, III и IV) отворене су унутар утврђења (све дим. 2 x 2 м) и дале су јако мало материјала. Културни слој је био веома танак (10—20 цм) а једино у сонди IV је био нешто дебљи (40—45 цм). Од налаза је било неколико фрагмената већег суда од црвено-сиве печене глине, равно разгрнутог профилисаног обода, као и фрагмент зделе са турбан ободом.

На локалитету је констатовано и присуство згуре. Неколико комада је нађено на површини, а један комад у сонди. Имајући у виду близину Глухавице, средњовековног рудника гвожђа, онда би се могло претпоставити да је рударство било развијено и у време живљења на Градцу.

На основу материјала добијеног сондирањем, нарочито на основу сиво-печене керамике рађене на витлу, ово утврђење би за сада могло да се датује у крај VI и почетак V века пре наше ере.

Како је овим сондирањем добијено јако мало материјала за потпунији увид у живот и рад становника утврђења, то ће се у следећој години наставити са даљим радом на локалитету Градина.

Драгица Премовић — Алексић

ДОБИЊА — лок. Литице
Касноантичко утврђење

Локалитет је откривен приликом рекогносцирања 1981. године. Тада су уочени трагови бедема утврђења који су се назирали у конфигурацији терена. Мања сондажна истраживања, према програму рада за 1982. годину, имала су за циљ одређивање основе утврђења и његово хронолошко опредељење.

Отворена је једна мања сонда уз траг западног бедема према стрмој падини. У сонди су откривени остаци западног бедема- сачувани у висини од три реда камена. Добијени су подаци о његовом правцу пружања, дебљини и начину грађења. Културни слој сачуван је само у траговима. На око 20—30 цм испод површине терена појављива се стена, а делом и здравица. Од покретних налаза, у слоју је откривено само неколико малих фрагмената керамике. У сонди су откривени и трагови једне конструкције од камена везаног малтером. Између ове конструкције и-

је јасна. На јужном профилу сонде запажају се остаци зида, који се у правцу СИ — ЈЗ пружа према западном бедему.

Поред западног бедема, на дубини 0,70 и 0,90 м, откривена су два гроба укопана у зеравину. Један је дечји, а други је припадао одраслој особи. Оба гроба су била без прилога, оријентисана у правцу запад—исток.

Ради одређења основе утврђења, местимично су површински праћена лица северног и јужног бедема, као и лица зида неких објеката у унутрашњости. На овај начин утврђени су основни правци бедема и њихова ширина.

Према резултатима истраживања може се закључити да се ради о једнослојном налазишту. Откривени налази керамике не пружају могућност поузданог датовања. Може се само претпоставити да је у питању касноантичко утврђење, које највероватније потиче из VI века.

Михаило Милинковић

ПОСТЕЊЕ — лок. Латинска црква

Локалитет Латинске цркве налази се у селу Постењу, на месту где се путеви Нови Пазар — Рашка и Нови Пазар Дежева секу под правим углом. По причању мештана, на локалитету су се видели трагови цркве, које су највећим делом уништили поменути путеви. Около цркве је била некропола коју је 1964. године преорао Паљевић Назир, власник суседне парцеле, да би проширио обрадиво земљиште.

Шездесетих година са овог локалитета је један надгробни споменик пренет под Алтун-алем џамије, где је постојала музејска збирка. Споменик је имао следећи текст:

SONS ERVA
TOBI ... B
LIVS...VIAS
BE...COSV

Текст је прочитао др Анте Мицура (податак Вукмана Ђулафића) и дао следећи превод: „Чувар (надзорник) путева Витеслијус, путеве је добро чувао". Споменик је касније изгубљен.

Од 1964. године, када је локалитет преоран, практично су само ситније интервенције — копање рупа за садњу воћки, када се наилазило на скелете и сл., 1982. године, постављање стубова за жичану ограду. Како је у рупама за стубове било доста шута, одлучено је да се локалитет сондира, што је и урађено у периоду од 3. до 10. септембра 1982. године.

Отворена је сонда на делу локалитета где се у шкарпи пута види највећа количина шута, димензија 11 x 2 м и оријентисана дужом страном у правцу И—З, која је дала изванредне резултате. Полазећи од шкарпе, односно од источне ивице сонде према западном профилу, дошло се до значајних резултата.

У самој шкарпи пута је откривен темељ зида ширине 85 цм, правца С—Ј са девијацијом од 20° северног краја ка западу. Темељ зида је рађен од ломљеног и притесаног камена, као и речних облутака, у јаком

кречном малтеру. Са његове источне стране, на дубини од 50 цм, констатован је слој горења, где се налазе нагореле опеке, које можда потичу од првобитног пода цркве. На самом зиду, као и изнад и у зони горења нађено је мноштво фрагмената фресака. Чак се и на фрескама из зоне горења виде трагови гарежи, док су поједине фреске и нагореле.

Од западне ивице темеља зида, на нешто вишем нивоу (10 цм) очишћен је под од опека на дубини од 55 цм, од горње површине сонде. Опеке, димензија 27 x 15 x 3 цм, поређане су у 17 редова — наизменично један ред по дужини, други по ширини опеке. Укупна дужина овог пода износи 4,20 м, док по ширини улази у оба профила сонде (северни и јужни). Цео простор изнад ових опека био је испуњен шутом: каменом, поломљеним опекама и керамиком која је и најбројнија. У шуту је нађен и фрагментован надгробни споменик (42 x 42 x 8,5 цм) на коме је урезан крст ширих кракова, урађен од сивог пешчара, затим три фрагмента хоризонталне надгробне плоче од црвенкастог пешчара, са косо засеченим горњим ивицама (укупна дужина 63 и дебљина 10 цм) и један фрагмент исте плоче, али од сивог пешчара. Поред ових плоча, нађен је и фрагмент обрађеног мермера (14 x 12 x 8,5 цм), можда, крака крста који са једне стране има урезе који би могли да буду део текста. Треба поменути још и један мермерни усадник надгробног споменика.

Над самим подом од опека нађена су само три фрагмента зелено-глеђосане керамике малог суда и један фрагмент глеђосан жуто-браонкастом бојом.

Западно од подних опека скинут је дебљи слој шута и на дубини од 45 цм у односу на под, дошло се до зидова гробнице. Гробница је најинтересантнији налаз сонде. Гробница је већим делом укопана у здравицу, а и подлога у унутрашњости је од утабане здравице. Унутрашње димензије су 180 x 60 цм, а висина износи 95 цм. Доње зоне гробнице су урађене од сивог пешчара: на источном и западном зиду је камен из једног дела, док су на северном и јужном зиду по два већа блока стављена у углове а средина је испуњена мањим комадима, везаних малтером. Висина камена се креће од 30 до 35 цм а даље је гробница зидана опекама (од 7 до 11 редова опеке) у јаком кречном малтеру. Опеке су наизменично постављене по дужини, други ред по ширини и имају димензије 32 x 15 x 3 цм. Ширина зидова гробнице је уствари дужина опеке, односно са додатком малтера од 35—40 цм.

Како је била покривена гробница није установљено, јер њено пражњење је показало да је раније била отварана. Била је испуњена шутом: ситним каменом и малтером, поломљеним опекама, керамиком, а било је и доста фрагмената фресака, нарочито у источној половини. Са шутом су биле помешане кости дислоцираних скелета, којих је сигурно било три, а можда и више, што ће се накнадно утврдити. Један од скелета је сигурно био сахрањен у дрвеном сандуку, о чему сведочи већи број ексера на којима се виде трагови даске, а нађено је и неколико већих комада даске. У источној половини гробнице, нађен је и фрагмент обода са малом дршком од жућкастог стакла, као и неколико фрагмената керамике.

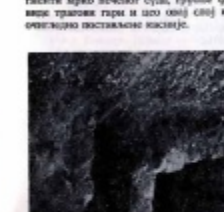

Гробница је оријентисана правцем И—З са девијацијом од 20° западног дела на југу. Уз спољашњи, североисточни угао гробнице, лежи делимично откопана хоризонтална надгробна плоча. На простору од нивелете пода до горње нивелете гробнице (висина 45 цм) нађено је мноштво фрагмената фресака, где преовлађују фрагменти модро-сиве боје на којима се запажају и трагови урезаног цртежа. Има и фрагмената на којима се виде трагови одеће са бисерима, затим фрагменти са окер, црвеном, зеленом и плавом бојом. Заједно са фрескама нађени су и фрагменти мрко печеног суда, грубље фактуре и без орнамента. На њима се виде трагови гари и цео овај слој иде даље испод подних опека које су очигледно постављене касније.

Западно од гробнице, на удаљености од око 50 цм, откопан је темељ зида ширине 95—105 цм, рађен од локалног, местимично и притесаног камена зеленца и речних облутака у јаком кречном малтеру. Од темеља према западном профилу сонде, очишћено је неколико плоча, од којих су две надгробне. Једна улази у северозападни угао сонде, а друга лежи паралелно са темељом зида (дим. 92 x 40 x 26 цм) и са источне стране је профилисана на крајевима.

На простору од гробнице до западног профила сонде, нађено је неколико фрагмената керамике и гвоздених, кованих ексера.

Растојање између два откопана темеља зидова, износи 7,35 м и могли би да припадају темељима цркве, која је, после налаза великог броја фрагмената фресака, несумњиво постојала на локалитету. Што се тиче њеног датовања, за сада се ништа одређеније не би могло рећи. На основу нађене керамике и фрагмента стаклене зделе — сличан фрагмент М.

Љубинковић датује у XIV—XV век — могла би условно да се датује у то време. Међутим, гробница која је укопана унутар цркве је знатно старија и могла би да буде из VI—VII века, ако не и из нешто ранијег периода.

Сонда је након истраживања делимично затрпана, а истраживања на локалитету ће, највероватније, бити настављена наредне године.

Драгица Премовић — Алексић

АРХЕОЛОШКО РЕКОГНОСЦИРАЊЕ ПОДРУЧЈА ОПШТИНЕ СЈЕНИЦА

Рекогносцирање општине Сјеница организовао је Археолошки институт из Београда, у сарадњи са Завичајним музејом из Новог Пазара, а изведено је током септембра месеца 1982. године у трајању од 12 дана.

Кад је реч о општини Сјеница, неколико локалитета је раније евидентирао Завод за заштиту споменика културе из Краљева, а затим је исти Завод у сарадњи са Археолошким институтом, 1979. године рекогносцирао део територије северно, а делимично и југозападно од Сјенице. Неколико локалитета је забележено и приликом рекогносцирања 1981. године.

За овогодишње рекогносцирање одређен је простор Пештерске висоравни, до сада потпуно неиспитан, и терен са најрепрезентативнијим насељима. Обрађене су скоро у потпуности три месне канцеларије: Дуга Пољана, центар МК са насељима: Житниће, Дражевиће, Камешница, Жабрен, Забрђе, Лутаје, Петиње, Лопиже, Голубан, Шаре, Милиће, Будимовац, Лијева Река, Козник, Црчево, Брњица, Врапци и Сугубина; МК Расно са насељима: Међугор, Раждагиње, Цетановиће, Читлук и Аливеровиће; МК Карајукића Бунари са насељима: Угао, Долиће, Бољаре, Буђево, Веоце, Тузиње, Растеновиће и Крња Јела, што чини 31 насеље.

Од наведених насеља нису обрађена она на падинама Голије, која географски гравитирају према Новом Пазару, а обрадила их је екипа која је рекогносцирала подручје општине Нови Пазар. Наведеним насељима треба додати и делимично рекогносцирано село Штаваљ.

На терену је констатовано 37 локалитета, међу којима су најбројније некрополе — 15 локалитета. На свим евидентираним некрополама се налазе споменици од хоризонтално постављених необрађених камених плоча. На неколико некропола, поред хоризонталне плоче — на њеним крајевима су постављени вертикални споменици од необрађеног камена. На само четири некрополе има по неколико каснијих, вертикалних надгробних споменика — крстача. Сви гробови на овим некрополама су оријентисани у правцу И — З и делују веома рустично. На лок. Влашко гробље у Углу, као и на лок. Латинско гробље у Буђеву, гробови су оријентисани у правцу СИ — ЈЗ. На некрополи у Буђеву постоје и остаци мањег објекта квадратне основе, највероватније капеле.

Остаци цркава су констатовани на 12 локалитета, поред којих су евидентиране некрополе са споменицима, као већ описани. Једино се на лок. Увир у Брњици не може констатовати некропола, јер се не уочавају јасно ни трагови цркве. У два случаја могло би се закључити да је црква

била укопана у земљу (Биоц и Тузиње) а само једна црква је имала тространу апсиду, односно апсиду која није полукружна.

Насеља су констатована на шест локалитета, где се остаци кућа уочавају у конфигурацији терена, и углавном се ради о остацима 3—4 куће. На локалитету Јусковац у селу Углу, било је површинских налаза керамике и комада згуре. Од поменутих шест локалитета, на два се ради о остацима ханова.

Овим рекогносцирањем су констатоване само две градине — Тројан и Тузиње, које су, највероватније, касноантичке, али њима треба додати и раније евидентирану градину на Шарском крају. На крају, треба напоменути да су констатована и два култна места — **Молитва у Штављу** и **Крст у Брњици**. Некада се на те локалитете излазило о празницима — „походили су их крстоноше", док је данас то изобичајено.

Рекогносцирање подручја Сјенице биће настављено наредне године.

Драгица Премовић — Алексић